

WID-LC

D

16.8

. K22719

x

1905

WID-LC

D

16.8

.K22719

X

1905

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

UNIVERSITY COLLEGE LIBRARY IMPRINT LIBRARY

WID-LC

D

16.8

.K22719

X

1905

✓

HARVARD UNIVERSITY
LIBRARY
OCT 31 1978

777

Зміст.

	Стор.
Передмова до першого і другого видання.	
Вступний розділ	7—37
I. Нарис соціальних відносин у нові часи	38—52
II. Політичний устрій в нові часи	53—65
III. Середньовіковий світогляд	66—78
IV. Суть гуманістичного руху	79—90
V. Культурне значіння релігійної реформації	91—107
VI. Соціальна і політична сторона реформації	108—125
VII. Культурна і політична реакція	126—142
VIII. Старий державний і суспільний лад	143—155
IX. Характеристика просвіти XVIII в.	156—172
X. Освічений абсолютизм і французька революція	173—190
Зміст окремих томів „Історії Західної Європи в нові часи“	191—195
Загальна література	196—197
Література до поодвокових розділів	198—224

CHANDLER COLLEGE LIBRARY - WINDYBANK CAMPUS - WINDYBANK, ONTARIO

Передмова до першого видання.

Коли я скінчив весною сього року працю над трьома томами своєї „Історії Західної Європи в нові часи“ я задумав зробити в невеличкому історично-філософичному нарисови короткий звіт того, що в основне, головне і найбільш суще в загальній історії Заходу за час, розглянутий в сих трьох томах, власне за пять віків — від кінця хрестових походів до французької революції. Літна свобода, сільська тиша і сама властивість праці дозволили мені в дуже короткий час виконати се завдання. Складаючи сю книжку, я мав на увазі не тільки допомгти читачам моєї „Історії Західної Європи в нові часи“ краще зрозуміти основні риси усеї будови нової історії, поданої в сій праці, не тільки разом із тим скласти загальний вступ до історії XIX в., яка має бути продовженням уже виданих томів, але і взагалі дати короткий і по змістї суцільний нарис культурного і соціального розвитку Західної Європи в епоху найцікавійшу із просвітнього погляду. Я вже кілька літ тому видав був короткі „Вступи до курсів історії нових і найновіших часів“, які давно вже в продажі вичерпані, але на які знать є попит, бо мене вже нераз запитувано про те, коли я думаю видати в друге сї книжки: сподіваю ся, що отсей

HARVARD COLLEGE LIBRARY - WIDENER LIBRARY

загальний історично-філософський огляд нової історії, який я пускаю в світ, цілком заступить попередні „Вступи“, а їх тепер я не думаю передруковувати, бо не хотів би сего робити без перерібки; остання-ж могла-б бути зроблена тільки в напрямі сеї книжки, яку я тільки що написав.

Передмова звичайно буває закінченням праці, уміщаєть ся вона попереду тексту, а пишеть ся опісля. Переглядаючи свій рукопис зараз по скінченню, я можу тільки сказати, що я майже не вишшов за ті межі, які собі наперед зазначив, і здаєть ся, довів працю до краю в тому напрямку, в якому почав: я власне бажав написати невелику книжку і надати їй характер суцільности що до основної ідеї і розвитку сеї ідеї в поодиноких розділах, з яких кожен повинен був складати з себе невеличку цілість. Я бажав ще змалювати історію Західної Європи в нові часи, як щось одноцільне і загальне, не розмежоване на історії поодиноких народів і відокремлених одна від другої епох, як те власне загальне, що з історії багатьох народів творить одну історію і сполучує малі епохи в цілий великий відділ всеєвітньої історії, і сеї мети, здаєть ся мені, я досяг. Я бажав би ще в се узагальнене представлення шляхів, якими йшов культурний і соціальний розвиток Заходу від XIV до XIX ст., внести й деяке теоретичне розумінне історії, яке я розвинув в „Основних питаннях філософії історії“, в „Суті історичного процесу і ролі особи в історії“ і в деяких останніх історично-філософських статях; не знаю, о скільки се мені вдало ся з огляду на скомпліковані і трудні зачеплені питання і на се, що місце, яке їм з ко-нечности довелось уділити, в дуже незначне.

Вважаю незайвим ще додати, що я навмисне виключив зі свого викладу усю історію утворення

державних територій і національностей, історію міжнародних відносин, війн і мирних укладів, союзів і груповань між державами у всякі епохи: нї „General sketch of history of Europa“ Фрімана, нї „Vue générale de l'histoire politique de l'Europe“ Лявісса не були для мене взірцем, коли я укладав плян сеї книжки, в якій як раз на перший плян висунуто се, що цілком або майже бракує в поіменованих працях англійського і французького історика*), але я мав на увазі і сі два твори, як стислі огляди того історичного життя, яке виелючене з мого нарису.

Історія подібна до великої картини з множеством постатей в дуже скомплікованій комбінації. Про сю картину ви можете дати поняття, зробивши з неї, по можности, точну, хоч і поменьшану копію, у тих самих красках, що й оригінал; можете дати поняття також і в ритовині; без красок, але з обрібкою подробиць, і в шкціці на скору руку; можете нарешті дати про картину поняття, оповівши її зміст без поясняючого навіть рисунка, який уявив би дійсне розміщення постатей. Ся книжка і містить таке оповідання, яке дає тільки загальне розуміння такої картини, а сама вона зовсім не репродукуєть ся. Хто хоче бачити власне та саму, той в сьому нарисі нічого не знайде, її за те, може бути, ся книжка прийде до помочи такому, що бажає орієнтувати ся в скомплікованій композиції рябої від красок картини, уже відомої йому з тих чн з інших копій.

25 мая — 3 червня, 1893.

*) Крім того, у Фрімана на історію XIV—XVIII вв. і до того не в одній Західній Європі припадає лишень коло 80 стор. (137—219), а у Лявісса коло 90 дуже маленьких сторін (109—190).

Передмова до другого видання.

В передмові до першого видання сеї книжки пояснено її початок. Вона була написана як короткий звід трьох перших томів моєї „Історії Західної Європи в нові часи“; на неї в першому виданню книжки я часто-густо покликуюся, через що страшенно рябів текст книжки. Остання обставина була лившень деякою зовнішньою незручністю, з якою читач міг іще згодити ся, поки по тих покликуннях він іще міг без клопоту віднаходити в „Історії Західної Європи“ потрібні йому факти, узагальнення і гадки. Тепер, коли читач має в руках два видання згаданої праці, сторони яких уже не тотожні, прийшлося би зробити книжку через подвійні вказівки ще рябійшою, і тому я вважав за ліпше зовсім їх викинути. Нехай тільки читач знає, що в сьому нарисови кожне твердження може бути фактично ствержене окремими партіями з „Історії Західної Європи в нові часи“. Для тих читачів, що не мали в руках сеї останньої праці і не мають наміру звертати ся до неї, я тільки додам, що з основними фактами, з якими, я припускаю, читач обзнайомлений, він може ближче обзнайомити ся в двох моїх „підручниках“ (середньовікової і нової історії), як що певно ті або інші факти

були йому невідомі з попередньої історичної лектури.

Як короткий звід перших трьох томів „Історії Західної Європи в нові часи“ ця книжка разом із тим мала бути вступом до історії XIX ст., яка призначена була для дальших томів „Історії Західної Європи“. По першому виданню сього вступу появил ся на світ IV і V том згаданого твору, що містять у собі виклад подій і розвитку політичного, соціального і культурного життя Заходу до р. 1870. Автор має намір видати і VI том, в якому події доведені будуть до самого кінця минулого століття, але попереду він думає написати такий самий звід IV і V тому, який мав би бути філософією історії XIX ст. і був би вступом до історії останніх трицяти літ.

Що до теоретичного розуміння історії, то по першому виданню сеї книжки воно, певно, не могло у мене змінити ся. Додам тільки, що за сеї кілька років питання про теоретичне розуміння історії викликало в Росії багато суперечок, яким я присвятив цілу книжку під титулом „Старі й нові студії про економічний матеріалізм“. Сі суперечки великав власне економічний матеріалізм, який, між іншим, заявив себе цілком негативно против особистої та ідейної основи історії, се в проти того самого принципу, з погляду якого написана ціла ся книжка. „Філософію історії XIX ст.“ мені прийде ть ся, мабуть, почати як раз із малюнку економічної революції на переломі XVIII — XIX в., і там буде виказана уся вага власне економічного питання для XIX в. Додам, що вже коли писала ся отся книжка, я мав на увазі розповсюднену в Росії теорію економічного матеріалізму (див стор. 21 і далі), але тоді згадана теорія ще не встигла проголосити свого негативного відношення до ролі

особи в історії. Та за останніх часів серед самих представників економічного матеріалізму почала ся така розтіч у думках, яка підкопує самі основи теорії і робить у певній мірі зайвим даліше полемізування з їх історичною філософією.

17 падолиста, 1901 р.

Вступний розділ.

1. Єдність західно-європейської історії. — 2. Загальне представлення ходу історичного розвитку в Західній Європі. — 3. Всесвітня історія і культурно-історичні типи. — Місце Західної Європи в історії поступу. — 5. Неоднакове оцінювання основних прикмет західно-європейської цивілізації. — 6. Зріст значіння особи в нові часи. — 7. Духові стремління і матеріальні потреби особи. — 8. Характер нового політичного розвитку. 9. Загальний погляд на нову історію.

1. Західна Європа, залюднена народами романського та германського походження, — до яких із культурної сторони прилучили ся ще західні Славяне та Угри — являє з себе особний історичний світ, який відокремив ся на початку середніх віків зо всім, а в середині, навпаки, об'єднав ся на загально-історичному ґрунті Західної Римської імперії і постійних взаємин між окремими його народами в своїй цивілізації. Від часів підбиття Римом південно-західної Європи сей світ, — які-б не були його відносини у сі часи до інших світів, — живе спільним життям, і хоч Західна Римська імперія політично розпала ся на окремі держави, до яких прилучили ся і зовсім нові краї, і хоч із етнографічного боку західно-європейський історичний світ, що вийшов із Римської імперії, складаєть ся з кількох відокремлених одна від

одної національностей, проте розвиток громадівства і образования держав і народів, що складають його, йшов більш-менш тим самим шляхом. В історії романо-германських націй ми дійсно бачимо багато спільних цїх, які можна пояснити повстанням нових держав на тому самому ґрунті і постійними взаєминами між ними. Можна навіть сказати, що крім історії Західної Європи як зводу окремих історій Англії, Германії, Еспанії, Італії, Франції і і., єсть іще історія Західної Європи, як чогось цілого, бо чимало з її явищ було спільних для всіх чи для більшости народів, що заляюдняли сю частину сьвіта. Відкинувши в мисли все те, що є основою національної різнородности в сій історії, і узагальнивши навпаки схожі риси в життю окремих народів, ми маємо повну рацію утворити собі деяке загальне поняття західно-європейської культурно-соціальної еволюції, яке певно не буде точнісінько відповідати розвиткови духового і громадського життя жадного краю, коли розглядати його окремо, але за те дасть нам спромогу зрозуміти, як у загалі розвивав ся західно-європейський тип суспільства.

2. Ми сказали, що багато спільного в історії окремих народів заходу поясняеть ся їх постійними взаєминами. Є в загалі три способи пояснити естество загальних рисів у культурних і соціальних формах двох чи кількох народностей, се є або припустити безпосереднє запозичуваннє одним народом у другого, або пояснити походженнє сих форм із одного жерела або станути на точку погляду загальних законів, силою яких однакові умовини ведуть до однакових наслідків. Запозичуваннє одним народом у другого грало в історії Заходу дуже важну ролю: в ньому ото й містила ся одна з найвизначнійших сторін тих взаємин, про які тільки що була мова. Розумієть

ся, в сім разі значіння окремих народів не було рівноважне, і одні з них більш впливали на інші, ніж самі відчували якийсь вплив, а з другого боку кожен з них вносив у сї взаємини де-що іншого, ніж решта. От чому, вирабляючи собі загальне поняття ходу західно-європейського розвитку, ми повинні мати на увазі найголовніше ті нації, які були в загалі найбільш впливові, часом то й одну навіть націю, яка виявила з того чи іншого боку особливий вплив на інші. Західно-європейським народам не тяжко було запозичати ся оден у другого тому, що сьому сприяла спільна основа їх цивілізації, яка сама була, як ми бачили, другою причиною повторювання тих самих рисів в історії окремих народів. Правда, і тут можна бачити різнородність між окремими націями, бо в їх історії загальні риси повторюють ся не все і не скрізь однаково, се в не ті самі такі риси в одній цілості, а ті самі — далеко не в тих самих комбінаціях, — отже загальні правила підлягають виїмкам і до того в ріжних випадках неоднаковим; але коли ми мати мемо на увазі хочби такі лишень риси, які ми бачимо в історії більшости країв або бодай одних головних націй, і коли почнем при тому помічати поєдинчі або окремі виїмки, то все таки мати мемо досить правдиве поняття про якийсь такий середній шлях, побіч якого більш або менш ішов розвиток усіх західно-європейських народів. Розуміть ся, що найбільше так би сказати — до сеї ідеальної лінії лежали шляхи розвитку тих націй, що одержали більш від інших із спільної спадщини, що жили в тїснійшій спільності, що ранійш від інших розвивали у себе нові культурні і соціяльні форми і приваблювали своїм впливом на свій історичний шлях сї нації, що остали більш по-заду. В останнім разі головна річ не більша або меньша близькість

HARVARD COLLEGE LIBRARY - WIDENER LIBRARY
HARVARD COLLEGE LIBRARY

того чи іншого історичного шляху від нашої ідеальної лінії західно-європейського розвитку, а більша або менша скорість руху в загальному напрямку сеї лінії. Річ власне в тому, що відома історична зміна, яка виходить із загальних умов, настає в деяких окремих випадках раніш, ніж в інших, і нація, яка в тому чи іншому напрямі випередила інші на спільному для них усіх шляху, тим самим і для них прокладає дальший шлях, помагаючи їм уже одним прикладом своїм зробити те, що й без такого прикладу могло-б і повинно було стати ся при відомих умовах. Якби навіть взаємини між окремими націями і визначали ся більшою рівномірністю і якби більш рівномірно була поділена між них спільна їм усім спадщина, то інші умови їх естествовання, як наприклад усякі умови географічні та етнографічні, все таки повинні були-б надавати їх історії більшої різно-родности, що ми й бачимо дійсно на історії окремих країв Західної Європи. Сі умови, утворювані усім матеріальним оточенням, в якому відбуваєть ся діяльність чоловіка, а також і вродженними прикметами племені, що залюднює край і т. і. — з одного боку, не о стільки вже так різняться ся на заході Європи, щоб не мали й спільних рисів, які помагають зазначити тут якусь однородність історичного розвитку; а з другого боку — завдяки поступови цивілізації не показують ся стільки сильними, щоби противоділати об'єднанню народів у спільних культурно-соціальних формах. Те, що в Західній Європі єсть спільного з погляду географії і етнографії, і без взаємин між народами чи естествовання у них спільної культурної спадщини повинно було провадити до утворення більш чи менш схожих між собою історичних форм, які-б потім і самі почали розвивати ся приблизно однаковим робом, то є в більшій чи меншій близькості від

відомого загального типу. І справді, чимало схожих рисів в історії західно-європейських народів пояснюється не запозичуванням одними народами у других і не спільною основою їх цивілізації, що перейшла до них через наслідування від Римської держави, а більшою або меншою схожістю їх життєвих умов, не кажучи, певно, про закони усякого культурного і соціального розвитку, які мають силу усе і скрізь.

Зовсім не ставлячи собі завдання вяснити ці закони, що мають силу скрізь і всюди, де й коли тільки вбачається духовий і суспільний розвиток; не маючи також ані найменшого заміру говорити про загальні географічні, етнографічні та інші умови, що утворили в Західній Європі особний культурний світ і наперед вирисували — коли вільно так сказати — рівнолежні історичні шляхи для різних його народів, — ми звернемо всю нашу увагу на те спільне в їх історії, що є наслідком, із одного боку, всесвітньо-історичного наслідування, а з другого — внутрішніх взаємин самостійних частин цього світа.

3. Відома публіцистична школа, яка утворила в російській літературі свою власну філософію історії, виголосила в особі одного з своїх представників (щось із чверть віку тому) теорію культурно-історичних типів, поділивши на такі типи усю історичну людськість і остро протиставивши оден другому в Європі два типи — західний, католицько-протестанцький, романо-германський і східний, православний, греко-славянський*). Теорія ся, вирахована на більшу охорону самобутности

*) Н. Д. Данилевский. Россия и Европа. Див. нашу критику на сю книжку в статі „Теорія культурно-історичних типів“ (в книжці „Історично-філософічні і соціологічні студії“, вид. 2-ге).

східного типу, який вона голосить за найдосконаліший, від західного впливу, що узнасть ся, навпаки, за щось згубне, — в основі своїй заперече культурне об'єднання людськості через історичне наслідування цивілізації і взаємини між народами тої самої історичної епохи, се є, на користь наперед поставленої гадки — заперече очевидність. Розвиваючи логічно основні засади теорії, ми повинні були-б узнати в культурно-історичних типах відвічні і самобутні sui generis одиниці, різко одна від одної відмежовані, такі, що одна в другу не переходять, не сполучають ся між собою і разом із тим є нероздільні цілості, — подібно до схолястичного буття або біологічних відмін — із давного погляду на них. Такими власне типами малюють в теорії романогерманський і греко-славянський історичний світ Європи. Безперечно, між сими світами історія виробила основну різницю в деяких рисах, але обидва вони є справді продовженням одного грекоримського історичного світа, лишень із неоднаковими відмінами для кожного, тай різниця в рисах уже значно заглажує ся між ними: так води тої самої ріки, зустрівши по дорозі острів, розділяють ся на якийсь час на дві вітки і знову зливають ся в одному руслі, обминувши перепону, яка їх відмежовувала. Взаємини між окремими народами, поставленими в вигідні для того умови, починають ся до витворення якоїсь більш універсальної цивілізації, а народи, що пізнійш виступили на історичний шлях, підлягають впливам старших націй і часто, заступаючи їх місце, продовжують по своєму розпочате ними діло; от у сьому й містить ся так зване історичне наслідування. Відокремлення, що буває з тих або інших причин, — як се приміром лучило ся з Західною Європою в середні віки або з старою Русю

завдяки церковному поділові, що відрізав її від Заходу, і татарським нападам, які перервали її зносини з Візантією, — таке відокремлення безперечно сприяє тому, щоб виробляв ся відомий тип цілком із місцевими прикметами; але прикмети дійсної відвічності і цілковитої самотності такому типови можна надати тільки з тою умовою, щоб перед епохою відлюдности, як у Китаю, не було епохи ширшої спільности. В нашій Європі період відокремлення двох типів попередив довгий період греко-римського об'єднання усього культурного світа, sui generis синтезою усіх давніх культурно-історичних типів, і обидві половини Європи одержали від цього світа спільну спадщину, яка особливо і зробила можливим нове об'єднання, коли історичні умови дозволили і Заходови і Сходови виступити зі своєї відлюдности і окремішности. У всесвітній історії постійно відбувають ся сполучення елементів, які вже жили одним спільним життям: перший процес веде до поступового об'єднання людськості, другий, навпаки, є процесом прямо протилежним до першого. Давні всесвітні монархії, — старі азійські царства, що стали здобичю греко-македонського здобуття, яке розповсюдило гелленізм по краях культурного Сходу, і які увійшли потім у склад ще більш просторої Римської імперії, — се широке розповсюдження грецької цивілізації, яка підгорнула під себе й Рим, се утворення Римської імперії в трьох частинах світа навколо Середземного моря так само, як її навернення до одної віри і поява в ній всесвітньої церковної організації, — от ті етапи, якими йшло об'єднання чільної частини людськості, — об'єднання, з яким виробляла ся універсальна цивілізація, що стала спільною основою і для романо-германського і греко-славянського культурно-історичного типу. В се-

HARVARD COLLEGE LIBRARY · WIDENER LIBRARY

реднї віки досягнута єдність була зруйнована; іслам відірвав від неї азійські і африканські країни, зачавши загрожувати самій Європі, а в Європі, завдяки історичним обставинам, утворилися два світи: — західний і східний, з яких кожен мав свою особну долю і розвинув свої особности, не теряючи проте зв'язків своїх із тим спільним ґрунтом, який являла йому антична образованість і християнство. Чи ж можна тепер говорити про цілковиту самотність романо-германського і греко-славянського світа і про відвічність різниці, які між ними єствуютъ і які роблять нїби-то неможливим об'єднання їх на спільній шарпій основі?

4. Та-ж сама історично-філософїчна школа, витворюючи з романо-германського і греко-славянського світа дві історичні противолежности, які остро відрізняють ся одна від одної, силкуєть ся виставити один із них яко такий, який не тільки не може, але й не повинен нї в чому запозичати ся від другого, бо він, світ сей, власне світ греко-славянський — являє з себе вищий культурний тип, коли його порівнати з другим, з романо-германським типом. Лишивши на боці відірвані ісламом азійські та африканські краї Римської держави, які після короткого блиску арабської цивілізації стали здобичю варварства, поглянемо, куди попрямувало, так би сказати, звужене русло всесвітньо-історичного процесу. На Сходї ми бачимо хирїючу Візантію з усіма ознаками внутрішнього застою, Візантію, яка теряє одну свою провінцію за другою, на час завойована західними хрестоносцями, на koniecь падає під ударами турецького варварства; бачимо славянські держави на Балканському півострові, які починають складати ся досить пізно і дуже заранї закінчують своє життє, і які також підбивають

Турки, бачимо Русь, дуже віддалену від культурного світа, яка тільки з кінцем X в. переходить на християнство; Росію, відрізану від Візантії на пів дикими кочовниками, півтретя столітя під татарським тягарем, усе роз'єднану з Заходом через релігійні ріжницї; бачимо Литву, аж до кінця XIV в. ще поганську; бачимо фінські племена, що відігравали ролю лишень етнографічного матеріалу. Інша річ — Захід; тут найбільше відбуло ся утворення нових національностей і прийняття варварами християнства; тут мусульманські завойовники не мали того успіху, якого зазнали на Сходї; звідси вперше Європа почала виступати як організована сила, якій у нові часи випала роля і культурно і політично стати на чолї усіх частин світа; тутже таки нарешті, тоді коли Литва була поганська, Росія стогнала під монгольським ярмом, і падали перед турецькою силою південні Славяне і Візантія, уже починав ся новий духовний рух, який дав нам сучасну цивілізацію. Якби ми не мріяли про будуччину, а що до минулого і сучасного то повинні признати, що з двох віток, на які на початку середніх віків ділила ся європейська історична течія, значіння головного руслу належить ся вітці західній, і що світ романо-германський має більше підстав ніж світ греко-славянський на те, щоб його іменувати спадкомцем давньої цивілізації, найбільш універсальної, яка тільки колинебудь існувала до повстання сучасної цивілізації.

Початок середніх віків — то був час значного наслідництва у всіх частинах чільного історичного світа, що утворив ся навколо Середземного моря. Єдність його була, як ми бачили, розірвана, звязки між його частинами ослабли, скрізь настав підупад культурного ровеня, — окремішнє взяло гору над загальним, місцеве

і часове над універсальним і тривким у сій цивілізації, яку виробляло кілька народів у протязі кількох століть. Європейський Захід не втік загальної долі, відокремився і став жити самотою; образование і в нього упало, і навіть був час, коли арабська наука стояла далеко попереду західно-європейської. Але той самий Захід перший почав вибивати ся з сього становища, вів далі діяльність греко-римського світу в справі об'єднання і цивілізації. Відродження і реформація є зворотними точками в історії Заходу, що мають безсумнівно загально історичне значіння. Середньовікову католицько-феодалну культуру, пройняту місцевим і часовим впливом романо-германського світа, критиковано з більш універсальних і тривких точок погляду, з яких почав показувати ся і ширший умовий овид. Історичний розвиток особи підняв Захід на ту культурну височинь, на яку давно вже ніхто не підіймав ся, і суспільне життя висунуло людей, яким стало дуже тісно в рамках обмеженого місцевими і часовими умовами середньовікового оvidу. Відродження і реформація були немов поворотом до самих жерел європейської цивілізації, до античної давности і початкового християнства, — до того, що було найбільш універсальне і тривке в сих жерелах. Клясична література в руках гуманістів і біблія в руках протестантів стали ся двома головними знаряддями в боротьбі з соціально культурними формами, які звікували свій вік, але й та і друга могли набрати такого значіння лишень завдяки тому, що народила ся особа, яка свідомо поставила своє я напроти зовнішньому світові і зажадала відродження і перетворення життя на нових основах. Отсе власне й було запорукою дальшого поступу, до якого почали долучати ся і інші народи. Коли в середній віці західно-європейський світ готовив ся до ролі головного діяча у всесвітній історії поступу, пе-

реважно завдяки своїм спільним історичним умовам, то в нові часи він і справді став ся таким діячем через енергічну роботу мысли, що відбуваєть ся в ньому в обсязі найбільш універсальних і тривких ідей. Культурно-соціальні форми, як готові наслідки ділання місцевих і часових умов, не скрізь і не все можна пересаджувати в незмінному стані з одної історичної основи на другу, і чим більш в їх формованню брало участь місцеве і часове, тим більше власне й треба числити ся з умовами можливости їх пересаджування: найбільша універсальність і тривкість, які сприяють найширшому розповсюдженню виробленого одними серед інших, належить ідеям, се в інтелектуальним, моральним і соціальним принципам, коли вже ум, що виробляє їх, підвімаєть ся до загально-людського погляду. Отже отсими ідеями і їх самостійним виробленням у внутрі розвинутого особового я та пристосованнем їх до зовнішніх відносин життя і визначаєть ся нова західно-європейська цивілізація.

5. Публіцистична школа, яка понижає романо-германський тип перед греко-славянським, признаючи проте висшість західної науки, обвинувачує „Європу“ як раз за те, що в її міцю, і без чого не могло би в ній бути і науки, — в якій першєнство ласкаво відступає Заходови, — і разом із тим щедро наділяє греко-славянський тип прикметами, що для adeptів школи мають ідеальне значінне і ніби-то вже характеризують у сьому ідеальному значінню увесь греко-славянський культурний тип. Ознакою західно-європейського типу вважаєть ся власне занадто великий розвиток особи, неповага до переказів і прихильність до форми, під якими розуміють стремління до самостійного прояву особистого я, дух висліду і пошукування найкращих форм су-

Н. Карєєв.

2

HARVARD COLLEGE LIBRARY · WIDENER LIBRARY

спільних і проти яких виставляють ся, як ознаки типу східного, збірна основа, вірність до відвіка прийнятої вселенської правди - і перевага, яку дають внутрішньому змістови і духови перед зовнішньою формою і буквою. Індівідуалізм, допитлива мисль, реформаційні стремління — се дійсно реальні явища, що характеризують новий західно-європейський розвиток і в загалі культурне і соціяльне життє усякого краю, яке йде шляхом поступу, і без того, що школа вважає за основні гріхи „європейської“ цивілізації, не могла-б існувати сама наука, якої не відкидає і школа, бо вона перш за все вимагає високого особистого розвитку, критичного відношення до усього, що існує лишень через традицію, і таких форм, які забезпечали вільний розвиток ума, — наука, що сама сприяє особистому розвитку, виховує умову допитливості і має своїм завданням між іншим і вироблення найбільш морально справедливих, а з погляду суспільного корисних форм народнього життя, бо прикмети, які припускають за греко-славянським типом — у теоріях школи прості гадки, в яких або не мислить ся нічого реального, або розуміють явища, які узагальнюють цілком довільно, або мають на увазі такі речі, що зовсім не відповідають тій ролі, яку вони мусять відігравати; до тогож школа не може сказати, яким чином східні основи могли-б утворити щось рівнозначне з західною наукою.

Славянофіли зовсім правдиво характеризують сучасну Західну Європу, як сьвіт розвинутої особи, критичної думки, сьвідомого вироблення суспільних форм, але цілком даремне уявляють справу так, ніби всіми сими прикметами визначаєть ся самий романо-германський тип на протязі усього культурного і соціяльного свого розвитку, а не відома історична хвилина в сьому розвитку, — і так само даремно твердять, що

світ греко-славянський споконвічно і до кінця віків був і повинен лишати ся на тому степені культурного і соціального розвитку, на якому особа мало виступає, як самобутне я, гублячись в однородній масі, індивідуальна думка не виявляє оригінальності, обертаючи ся в круаї традиційних ідей, а суспільні форми не підлягають відмінам в імя безпеки особистого розвитку, бо нерозвитий ум уявляє їх за байдужний і разом непорушний стан річий. Коли навіть вказане протиставлення між європейським Заходом і Сходом і правдиве, — а абсолютна правдивість його сумнівна, — то воно має зовсім інше значіння, ніж яке йому надає ся школа. Особиста основа в історії з її неминучими наслідками, се в самотійною роботою мисли і життя і змаганням до справдішнього здійснення нових суспільних ідеалів, як і все інше в історії має нахил до більшого чи меньшого розвитку і при тому, певно, в залежності від усяких культурних і соціальних умов: чим нижчий культурний рівень і чим більш недосконала соціальна організація, тим меньш засобів дає суспільство окремим своїм членам для їх особистого розвитку, тим меньш особа здатна виявити себе як самотійне і самобутне я, і навпаки, чим вище стоїть суспільство з погляду культурного і соціального, тим більш помагає воно виявити в індивідуальному життю і діяльності те, що робить із окремої особи людського роду, із примірника культурної групи, із атома суспільного організму — особу, як розвинуте я зі своїм оригінальним обличчям і зі своїми думками, почуттям і волею. Після основного закону розвитку цивілізації культурно-соціальний поступ веде за собою те, що можемо найменувати ростом особи, і сам він разом із тим стоїть у залежності від сього зросту, — се останнє з тої причини, що

HARVARD COLLEGE LIBRARY · WIDENER LIBRARY · HARVARD

чим менш культурно-соціальні зміни відбуваються шляхом самовольної еволюції (*évolution spontanée*) завдячуючи несвідомій діяльності мас, що живуть чисто традиційними ідеями і не замисляють ся над суттю суспільних відносин, з якими їм доводиться мати діло, се в чим більш впроваджують ся в життя особистої свідомости, особистої ініціативи, особистої творчости, тим усе більш і більш культурно-соціальні відмінні впливають нахил наближувати ся до ідеалу правди і справедливости. Особиста основа властива історії на всіх щаблях її розвитку, бо самий історичний процес в останній аналізі сходиться увесь до взаємин між особою і культурно-соціальним оточенням, і питання може повстати лишень про ступінь розвитку, про кількість і силу сеї основи в ту, чи іншу хвилину історичного буття окремої нації, чи цілого культурного світа — от напр. західно-європейського: коли в сьому останньому індивідуалізм досягає найбільшого розвитку, в найбільшій кількості випадків і з найбільшою силою протиставляє себе інертності або несвідомому саморозвиткови культурно-соціального оточення, то се в лишень одною з ознак, що свідчать про дуже замітний поступ Західної Європи з погляду духового і суспільного. Самі від себе культурні і соціальні форми, залежні від умов місцевих і часових тоді лишень набирають універсальнішого і непроминаючого значіння, коли в них вкладено багатого, що в наслідком прямо особистої, не підлягаючої впливам часових і місцевих форм загально-людської думки, яка промовляє до ума і серця людани, як людини, а не як представника тої або іншої культурної групи. Чи буде се в такому розвитку перевагою, чи, як здається іншим, хвилю, у всякім разі і сю перевагу і сю хвилю, — коли тільки, певно, те-

орія культурно-історичних типів правдива, — не можна вважати за ознаки одного романо-германського світа, тому що особиста основа — властива історії в загалі, хоч і не все в однаковій мірі, а з усіх цивілізацій найбільш сприяюча її розвоєви, в та, якої батьками в Європі були давні Греки, а спадкоємцями стали усі християнські народи, як західної, так і східної Європи, хоч би через особні історичні умови лишень одна з сих половин — романо-германська і раніш і повніш виявила здібність до того, щоб розвивати далій загальнолюдську цивілізацію, а не піклувати ся про те, щоб бути „охоронителькою давньої осьвіти“.

6. Порівнюючи середньовікову і нову європейську цивілізацію, ми найдемо між сими двома остатніми епохами боржій ту ріжницю, яку де-хто думає зазначити між двома одночасними типами сеї цивілізації, коли тільки возьмемо на увагу дуже просту аксіому, — власне ту, що у всякій поступовій історії — перед епохою, коли особиста основа досягає замітного степеня розвитку, виявляєть ся в більшій кількості осібняків і виказує значну силу — повинна обовязково бути епоха слабкості сеї основи, епоха безмежного пановання колективного і традиційного, се в власне всього того, чому згадана вище школа хотіла-б надати — під іншою лишень назвою — найвище і найідеальніше значінне. Середні віки і нові часи на Заході, якого розвиток відбував ся з більшою скорістю, ніж у другій половині Європи, що також увійшла вже в нову історію — середні віки і нові часи, загално кажучи, ріжняться між собою як епоха переваги колективного і традиційного і епоха виступу на історичний шлях особистої основи. Те, що надає новій західно-європейській історії загалнолюдське, універсальне і непроминаюче значінне, містить ся як раз

у культурному зрості особи і в її боротьбі за свої суспільні права, в її праці над завданням світогляду, який мав би бути виправданий особистою думкою, в її стремлінню утворити суспільні форми, що відповідали-б людській гідності.

Уся нова історія в загалі найкраще заперечує соціологічну теорію, яка понижає особу як діяча історії, бачить в останній одну неособисту еволюцію, один саморозвиток (*évolution spontanée*) культурних і соціальних форм, не добачає в ній прагматичної сторони, се є діяльної участі людської думки, людських бажань, людської волі в відмінах духового і суспільного життя, навіть заперечує існування особистої творчости, що походить із індивідуальної ініціативи, а прот: свідомо ставить перед собою цілі загального значіння. Нехай інші епохи до відомого степеня й виправдують теорію органічної еволюції культурних і соціальних форм, — о скільки в сій теорії справді є частина правди, — нова історія завсе буде доказом того, що показуване розуміння історії не обіймає собою усеї правди, а через те й не можна нічого говорити, що воно цілком правдиве. В новій історії ми на кожному кроці надбуємо особу, яка не задовольняєть ся традиційним розв'язанням питань думки і життя і шукає нової відповіді на сі питання, протестує проти неадекватности і надужить утвореної історією діяльности в імя особисто пізнаної вищої правди, бореть ся за свої природні права і людську гідність, які придушують ся і відкидають ся унаслідок ваними з минувшини культурними і соціальними формами, — особу, яка стремить до найвідповіднійшої зміни сих форм, як здобутків сліпої гри історичних сил, і розширює свою діяльність чинним втручанням у хід історії, щоб направити його в той чи інший бік, о скільки се можливо.

для окремої людини. До того ся-ж таки особа, що свідомо працює над ідеями і установами, з яких складаєть ся її духове і громадське окруження, виглядає для нас як велике множество мислителів, вчених, поетів і публіцистів, релігійних, політичних і соціяльних реформаторів, ініціаторів цілих культурних напрямків і проводирів окремих суспільних рухів; їх ідеї і стремління у звязку з національними місцевими і часовими умовами, які їх викликали, мають на собі відбиток особистої оригінальності, розвинутої індивідуальности і тим набирають інтересу загальнолюдського, універсального, тривалого.

Бачучи в новій історії на кожному кроці найрізжорідніші прояви особистої основи, ми не можемо не звернути уваги на те, що при видатній ролі, яку починає відогравати особа в культурному і соціяльному життю, свідомо перерібка чоловіком духових і громадських умов його власного істновання стала одною в замітних сторін історичного процесу на Заході за нових часів: се історія самопізнання особи як окремого я і як члена суспільства, історія витворення особою нових теоретичних ідей, що зазначають відносини її до божества і до світа, моральних і соціяльних принципів, які повинні означати її поведенне що до інших і зазначають характер її домагань від суспільства, історія практичного розв'язання особою громадських питань, які поставило для неї само життя, і розв'язання їх як раз на підставі загальних принципів, вироблених особою думкою. Завдяки значній, широкій і всесторонній участі особистої думки в культурному розвитку Заходу за нових часів сей розвиток у звязку з завданнями, які ставила розумови і соціяльна сторона історії, порушив масу моральних і громадських питань, відмежував їх спільну і вічну суть від того, що

запроваджувало ся сюди осібними умовами краю і епохи, узагальнив їх до того степеня, на якому вони могли-б уже набрати загальнолюдського значіння, і надав своїм відповідям на них всесвітньо-історичне розуміння.

7. Особиста основа — є основа духова, духова-ж сторона історії народа або групи народів виявляєть ся в їх ідейній культурі, в їх виображеннях, поняттях, умілості, принципах і ідеалах, які складають те, що Німці звать „объективним“ духом народа і що можна найменувать також його філософією. Всесвітньо-історична точка погляду — переважно є точка погляду культурної історії, о скільки історичне наступство і взаємини між націями, що стоять у звязку із нею, сходять головно до переходу відомого ідейного змісту від одних до других. Самі ідеї можуть бути здобутком несвідомої колективної творчости і традиційного переймання або, навпаки, наслідком праці особистої думки і самостійного їх прийняття, але яке-б нї було їх походження і яким би шляхом вони всі повставали в індивідуальному умі, вони мають велику силу над чоловіком і кермують його поведенням, як кермують і цілими громадськими рухами. Звідси гадка, що ідеї роблять історію, що ідеї правлять історією, витворюють у ній всякі зміни, і що історія епохи через се містить ся в її філософії.

І окремим особам і цілим народам, так само як і тим або іншим суспільним групам властиві завсїди відомі духові стремління, які в свідомости прибирають форму ідей і можуть лишати ся без зміни в протязі довгого часу, як се було, приміром, у середні віки, або швидко замінити ся одні другими, як се ми бачимо особливо за нових часів. В великих рухах нових віків — у відродженню, в реформації, в просьвіті, в революції — духові

стремління особи виявляли ся в праці над новим світоглядом, у жадобі вищої релігійної причини, в бажанню здобути свободу совісти, свободу мисли, свободу слова, сі чисто матеріяльні блага, в обороні своєї людської гідности і горожанської рівноправности: кожному такому рухови відповідала своя осібна ідея про чоловіка, свій осібний погляд на його природу, на його призначення, його права, його гідність, його місце в суспільстві, се є у кожного такого руху була своя філософія, яка й ставала пануючою філософією епохи. Се були все загальні питання, які чоловік може ставити собі у всіх краях і у всякі часи, як би він їх не ставив і як би їх не розв'язував.

Довгий час в історично-філософічних теоріях панувало таке чисто культурне, психологічне, ідеалістичне розуміння історичного процесу і особи, як історичного діяча: основний зміст історії містив ся в одній духовій культурі, се є в релігії, філософії, науці, моральности, поезії, штуці, праві, політичних поглядах і стремліннях; особу трактовано як істоту виключно духову, яка заспокоює свої внутрішні потреби роботою на культурнім полі і зв'язана з іншими подібними істотами зв'язком виключно психічним; тим то головними моторами для людей, як історичних діячів, є ідеї, і за ціль їх стремління вважало ся духове благо. Таке розуміння історії було наслідком узагальнення цілої низки дійсних фактів; їх доволі постачила особливо нова історія, в якій ідейні рухи справді відгравали велику роль, і люде виказали особливу пристрась і енергію в боротьбі за те, що вважали за правду, за такі духові блага, як свобода совісти, свобода мисли, свобода слова, за признание своєї людської гідности. Але се розуміння дуже мало звертало уваги на те, що чоловік окрім духових стремління, має ще й матеріяльні потреби, а головніші з них: їжа, одяг і житло, — потреби,

які примушують чоловіка працювати, бути ощадним, набувати власність, сполучати ся з іншими для спільної роботи, обмінювати ся з ними виробами праці і послугами, ставити себе в підлегле становище, вихісновувати чужу працю, відчувати тягар бідности, заздрити на багатство, старати ся так чи інак поліпшити своє становище, робити повстання, стреміти до перебудови суспільного побуту. В середині ХІХ в. на Заході економічні питання стали особливо пекучими, і під їх впливом виникло цілком протилежне історично-філософічне розуміння, по якому виходить, що історія епохи містить ся не в її філософії, а в її економіці. Обидві теорії односторонні — кожна занадто виїмкова — і разом із тим обидві правдиві, коли одна доповнює другу.

Матеріальні потреби чоловіка завжди давали відчувати себе в історичних рухах, і найновіша наука відкрила економічну основу (певно поруч із духовою) в таких на перший погляд чисто ідейних рухах, якими напр. були рухи релігійні. Під прапором церковної реформації, яка, здавало ся, й повстала цілком за того, що перестарілі форми релігійного життя не вдоволяли людей, відбували ся цілі суспільні революції, які мали головніше жерело в економічних інтересах окремих станів населення. і шукали або находили теоретичне оправдання своїм матеріальним стремлінням у нових духових принципах. Коли традиційні ідеї, якими жила ціла суспільність, уступають перед новими поняттями і ідеалами в свідомости не окремих осіб, що через свій індивідуальний розвиток випереджують решту членів суспільства, се завжди е покажчиком народження в суспільстві більш чи менш значного стремління до змін в обсязі соціальних форм, — стремління, що виникає в останній аналізі з незадоволення матеріальними

потребами і з бажання досягти кращого економічного стану. Зрештою духовий розвиток природно і неминучо залежить від розвитку матеріального, а від нього самого так само залежить, як сей останній, так і зріст нових домагань, які особа ставить перед життям у загалі, а з'особна перед соціяльними формами, які означають матеріальні його гаразди й лихий стан.

Заспокоєнні матеріяльних потреб чоловіка в кожному окремому суспільстві залежить від трьох головних умов: від фізичних властивостей краю, від культурного рівня і від особливостей суспільного устрою. Кожний крок історичного поступу висовує все більш та більш наперед дві останні умови по силі тої влади, яку умовий поступ дає чоловікови над природою. Для першого зародку історичного життя були доконче потрібні відомі кліматичні і земельні умови, яких ми нїде в Європі не находимо, але вони не уратували від погибелі найдавніших історичних націй з їх розмірно незначною освітою і дуже недосконалим ладом горожанським. Розвиток, збирання і розповсюдження знання, підвишуючи духовий рівень суспільства, дають чоловікови більшу владу над природою. Набувати готові знання, здобувати нові, передавати їх іншим примушують чоловіка не тільки властиві його особі духові стремління, які задовольняють ся — на рівні з наукою — релігією і філософією, літературою і штукою, але й матеріяльні його потреби, як головне жерело практичних зусиль, виміряних на зовнішню природу. Не дармо поруч із розвитком духової культури звичайно йде й розвиток культури матеріяльної, що сходить до усякої техніки, подібно як духовна сходить до ідей: ідейний поступ і поступ технічний се наслідки того самого умового розвитку, того самого стремління особи до підняття

свої внутрішньої, духової істоти і до поліпшення свого зовнішнього, матеріального життя. От чому історія Західної Європи в нові часи, де особиста основа досягла найбільшого розвитку, не тільки виробила багату ідейну культуру, яка перевищує своїм загально-людським характером усі інші цивілізації, але наробила ще множество технічних відкриттів, винаходів і удосконалень, яким довелося поліпшити матеріальне життя усеї людськості: технічний поступ Західної Європи утворений теж більшим у ній розвитком особи, властивим найвищому ступеневі свого розвитку духом ініціативи, винахідливості, творчості, діяльної енергичності.

Особистий розвиток, який є перш за все, розвиток духовий, відбувається в чоловіці поруч із розвитком свідомості власної гідності, своїх прав і між іншим свого права існувати, з розвитком ідеї людської особи в загалі і однакового для всіх права. Забезпечення матеріальних потреб чоловіка, — які, звісно, зростають разом із розвитком культури, — стоять, як ми завважили, в залежності і від осібностей громадського устрою, якими є ті власне умови, що означають відношення різних осіб до матеріальних дів у життю і до існуючих жерел цих гараздів, до землі, води й усього, що є над ними і під ними на потребу чоловікові, до призабраних наслідків попередньої фізичної і духової праці, до того знаряддя, без якого чоловік беспорядний в відношенню до сил природи, що служать йому в його матеріальних потребах. Неприступність сього добра, трудність у користанню з нього, нерівномірність його розкладу, як причини, що шкодять матеріальним інтересам тих або інших суспільних станів, часами допроваджували до громадських рухів, — допроваджували й тоді, коли дуже за-

мітно гіршав економічний стан мас, і тоді, коли в масах повстала більш розвинута свідомість людської гідності, людських прав. Соціальне питання, що зайняло таке важне місце в історії XIX ст. і навіть утворило одностороннє історичне розуміння „економічного матеріалізму“, в перш за все виплило з того індивідуалізму нової історії, який виявляє ся в різні культурні епохи в усяких домаганнях особи: в гуманізмі особа, так мовити, обставала за найбільш загальні права своєї духової і фізичної природи, в протестантизмі — за свою внутрішню, духову свободу, свободу свого сумління, в „просьвіті“ — свободу мисли і дослідів, свободу слова і духового єднання, в усяких політичних і громадських рухах нових часів — право на нетикальність, на вільні переходи, на вільний вибір занять, на вільний розпорядок маєтком і здобутками своєї праці, на однакове з іншими відношення до себе держави, на скасування станових різниць перед цивільними і карними законами, на краще забезпечення своїх матеріальних і духових потреб. Обстоючи за те все і здобуваючи то усе, де-б воно ні було і коли-б ні було, особа зрештою боролася не за справу тої чи іншої нації, тої чи іншої релігії, тої чи іншої держави, того чи іншого суспільного стану, а за право чоловіка в загалі: отсе то й надає їй боротьбі загальнолюдського і всесвітньо-історичного значіння, надає їй, як уже говорило ся, універсальний і тривкий інтерес, і власне з сього погляду, повторяємо, має особливу вагу західно-європейська історія з її глибокою і всесторонньою, завзятою і не безуспішною боротьбою за права людської особи.

8. Завдяки такому своєму характерови, нова історія Західної Європи набрала характеру свідомого ставлення і принципіальної розв'язки

HARVARD COLLEGE LIBRARY - WIDENER LIBRARY

суспільних питань із погляду права особи на можливо повне забезпечення її духових змагань і матеріальних потреб. Історичне життя усе висуває до практичної розв'язки нові й нові питання, що впливають чи з місцевих і часових умов самого життя, чи виходять одно з другого у все-світньому і вічному процесі самозатвердження особи, в межах людського світа. Кожна держава, як одна колективна цілість, що боронить своїх прав у міжнародній боротьбі, має свої історичні завдання, свої політичні цілі, розв'язує свої культурні і соціальні питання, не рідко, скоріш навіть дуже часто нехтуючи окремі особи, пригноблюючи їх духові стремління, жертвуючи їх інтереси, але у всіх таких випадках історичні завдання, політичні цілі і культурно-соціальні питання мають чисто місцеве і часове значіння; при тім в основі всяких способів розв'язки цих завдань і питань і в основі засобів, яких уживається, щоб досягти цих цілей, лежать не такі принципи вищої правди, що постійно розвиваються, універсальні і тривкі з походження свого як остаточні культурні і соціальні ідеали, а гадки про найбільшу при даних умовах зручність, найбільшу користь для політичної цілості, найбільшу вигоду для тих, у чиїх руках — можливість, влада, право розказу. Про те, які-б завдання ні ставила собі держава і як би їх не виконувала, які-б цілі не мала її політика зовнішня і внутрішня, які-б питання місцевого і часового характеру в ній ні повставали і в який бік ні хилилась би їх розв'язка, то все ніколи не буває позбавлене принципового значіння з загальнолюдського і все-світньо-історичного погляду: усяка розв'язка суспільних питань, що яким би там робом ні повставали, маючи те чи інше значіння в історії якої будь держави, як соціальної цілості з осіб-

ними традиціями, стремліннями, потребами і інтересами, неминучо набирає того або іншого значіння для духового розвитку і матеріального добробуту окремих осіб і цілих суспільних класів, що живуть у тій державі; а як іще до того існує історична наступність народів і культурні взаємини між ними, то має ще той чи інший, — благодійний чи лихий — вплив і на весь всесвітньо-історичний поступ. З другого боку, розв'язка суспільних питань, які висовує внутрішнє життя кожної держави, — чи буде воно корисне чи некорисне для особистого розвитку і гаразду, поступове чи назадне, — може бути або тільки чисто практичне, яке не виходить із загальних понять і не вносить нових принципів у загальну свідомість, або, навпаки, принципіальне в теоретичним ідейним виставленнем загальних засад. Новочасні західно-європейські держави, як і всі в загальні держави в історії, певно мали свої особні історичні традиційні завдання, які й доводили їх до ворожих стріч одних із другими або витворювали між ними звязки, ставили собі політичні цілі, до яких здійснення треба було жертвувати й життя поодиноких осіб, їх здоров'я, незалежність, маєток і працю, і розуміли та розв'язували пекучі культурні і соціальні питання в напрямі національних традицій і політичних інтересів, які нераз не мали нічого спільного із стремліннями і внутрішніми потребами поодиноких осіб, а часто навіть бували лишень традиціями та інтересами володаря чи кермуючого стану і не стояли в жадному принципіальному звязку з питаннями духового та громадського поступу. Розвиток особи в нові часи унеможливив, розв'язано громадські питання на Заході лишень таким робом. Проти національно-політичних традицій і інтересів, які вимагали в кожному окремому випадкові розв'язки внутрішніх питань

у відомому напрямі, особа почала виставляти свої стремління і потреби, коли тільки завважала, що державні вимагання перечать тому, що вона вважала своїм невідступним правом по божому і природному закону, висовуючи в своїй збороні докази принципіальні і тим самим примушуючи шукати вищого, теоретичного оправдання і для меж державної власти. З другого боку вона піддавала критиці традиції й інтереси, в імя яких від неї вимагано жертв, і коли вона пересвідчувала ся, що власне се традиції й інтереси кермуючої меншости, а не всього гурту осіб, культурно і соціально з'єднаних в одну цілість, то відказала сим принципам права стати основою розвязки питань, поставлених життєм, вимагаючи навпаки розвязки їх у напрямі справді народного і громадського гаразду, неможливого без духового розвитку і матеріяльного добробиту усіх. Тому й держава в своїх заходах коло власної самоохорони все більш і більш мусіла числитися з потребами і жаданнями суспільства, яке для кращого забезпечення прав поодиноких своїх членів почало стреміти до політичної самоуправи, се є до участі в управі, шукаючи оправдання і сього стремління в ідеї людської свободи. Разом із тим і кермуючим станам треба було почати відвикати від ототожнення державних завдань і цілей з самими своїми культурними стремліннями і соціяльними інтересами, бо в загальну свідомість усе більш та більш став увиходити той принцип, що коли в імя спільного гаразду існує держава, яка вимагає від своїх членів, щоб вони підлягали відомому загальному закону, то користь із сього сполучення повинні мати всі і всі в рівній мірі повинні підлягати і обов'язкам, які звідси випливають. Те, що з погляду ранійш згаданої теорії є великою повагою до зовнішніх

форм, якій протиставляють у сій теорії життя в одному єднаню духа, — життя, яке ніколи й ніде справді не здійснило ся, — є не що інше, як стремління розвинутої особи до такої організації громадського життя, яка найбільш відповідала-б вимогам її духової істоти і до якогось ступеня забезпечувала-б її матеріальний добробут.

Індивідуалістичний принцип теоритичної і практичної розв'язки суспільних питань у новій західно-європейській історії ганить не тільки російська публіцистична школа, що доходить до перечення загальнолюдських основ в імя місцевих і культурних традицій, але ще й один західно-європейський напрямок, що виріс на основі найновіших культурних стремлень і є їх безпосереднім продовженням. З погляду сього напрямку розвиток особи був осуджений і теоретично, і навіть історично, як основа проти суспільна*). В обох разях проти принципу особи, як основи негативної, виставляють власне те саме, як щось позитивне, — тільки його інакше звуть і розуміють. У славянофілів се щось має назву соборної (чи хорової) основи, яку вважають ніби-то споконвічною в греко-славянському дусі і вже здійсненою в його життю, на Заході-ж воно означене було як принцип братерства і стали його розглядати як остаточну мету соціального поступу. Західний осуд індивідуалізму виходить із того становища, що самий особистий розвиток і сама індивідуальна свобода не забезпечують іще народнього добробуту і не в ним, що цілковите віддання особистій самоволі обсягу економічних відносин навіть просто шкідливе для значної більшости, і що для гаразду людськості потрібне гуртованне суспільности,

*) Див. мою „Історію Західної Європи в нові часи“, т. V, розд. XIII.

HARVARD COLLEGE LIBRARY · WIDENER LIBRARY

а не роз'єднання індивідуальних сил. Не перечачи, розуміть ся, справедливости сих засад, ми не тільки не думаємо, щоб у них були підстави для осуду індивідуалізму, правильно понятого але гадаємо навіть, що сама вихідна точка сього мірковання чисто індивідуалістична. Перше, не треба мішати індивідуалізму, як стремління особи до внутрішнього вияснення самої себе і до зовнішньої свободи, яке не містать у собі нічого протисуспільного, — з моральним егоїзмом і соціальною байдужністю, які можна подибати у спілці із недостаткою духового розвитку і суспільною неволею одиниці. Друге, погляд, який ми розглядаємо, повстав як реакція проти погляду, з якого для народнього гаразду ніби то досить одних політичних реформи, що забезпечили-б особисту свободу, — як протест проти науки, ніби то найкращий лік проти всякого економічного лиха може бути одна вільна конкуренція, — як клич проголошений в імя економічних потреб народньої маси проти ліберальної буржуазії, яка шанувала принцип особистої свободи, але не розуміла потреб робітничого стану, через що усе протиставлення ідеала братерства ідеалови свободи пояснить ся не стільки льогічно, скільки історично. Трете, обсяг домагань і приложення індивідуалізму далеко ширший від тої сфери, яка в сїм разї мала ся на увазі, тай сам колективізм у справі здобування засобів ані трохи не перечить індивідуалізови, як основному принципови духового життя. Мало того, нарешті: самий ідеал колективізму утворив ся на основі пробудження в масах свідомости особистих прав і людської гідности, на основі стремління до безпеки добробуту найбільшої кількості осіб, на основі індивідуалізму альтруїстичного, який привчає до співчуття до чужого особистого позбавлення найосновніших

потреб людського життя, на основі соціального ідеалізму, який виходить із того погляду, що не особа для громадської організації, а громадська організація для особи. Таким робом сучасний громадський рух, що виставив на своєму прапорі принцип колективізму, ані трохи не перечить загальному індивідуалістичному характерови нового політичного розвитку і відбувається в ім'я стремлень та потреб індивідуального життя.

9. Західно-європейський історичний світ у середні віки можна схарактеризувати, як головними прикметами, — феодалізмом, який розвинувся в поодиноких його державах, і католицизмом, що об'єднав усі його народи, відбиток яких (обох) можемо бачити в усіх його культурних і соціальних формах. На всю нову історію ми маємо право дивитися, як на добу повільного руйнування католицько-феодальних духових і суспільних відносин сил, що шукали виходу з вузьких і тісних рам середньовікового життя. Сими силами були засади, які найбільше відкидувано на підставі принципів феодалізму та католицизму перше — засади держави, як установи громадської, що в для загального добра і має незалежну зверхню владу, і друге, засади особи, як істоти, яка має право на зовнішню і внутрішню свободу, тим часом як феодалізм вів до розпаду держави на приватні господарства, де зверхня влада була лишень *sui generis* додатком до обладування землею, але яка разом із тим повертала народню масу в прикутих до землі чиншовиків властителя землі, а католицизм сперечався з державою за незалежність, разом із тим беручи і духову сторону особистого життя в цілковиту свою опіку.

Держава нового часу виросла в боротьбі з ворожими їй силами феодалізму і католицизму, що частина так, що узяла над ними гору і перенесла на

HARVARD COLLEGE LIBRARY - WIDENER LIBRARY

себе відібрані у них права, се вступила на їх місце, по часті погодила ся з ними і лишила їм їх привілеї, — простійше кажучи, узнала сама деякі їх принципи. В сій боротьбі державній власті подавали поміч індивідуальні і масові громадські сили, які мали також свої причини бажати, щоб аристократія і клер були побиті, сї два головні соціяльні стани феодально-католицького суспільства мали свої мотиви помагати державній власті в її боротьбі з сими станами. З двох союзників, що бороли ся з феодально-католицьким устроєм, найперші і найбільші наслідки перемоги здобула держава, а особа часом мала мало користи, коли не сказати — просто стратила. Держава, відобравши у феодальної аристократії і католицької церкви ті привілеї, які були за тяжкі для неї самої, відбрала в спадщину від них чимало їх старих прав над особою, додавши до них іще нові права, і лишила обом станам ті їх права, які не стояли на перешкодї їй самій, але лежали тяжким гнітом на решті маси. Все більш та більш розширюючи свою діяльність, вона стала пажерливим політичним організмом, проти якого особа не мала сили, і таким фактом відповідали анальоґічні політичні ідеї, з яких складали ся цілі теорії абсолютної державности. Особистий розвій, якому в середньо-вікових культурно-соціяльних формах стояв на перешкодї феодализм і католицизм, у нові часи зустрів ся з перепоною, що повстала в формі держави, яка не хотїла знати жадного іншого права, окрім свого права. Особа й тут ставала до боротьби за свої права, маючи нераз проти себе сполучені сили державної власті, церковної організації і пануючих станів суспільства.

В історії сєї боротьби нераз за успіхом нових культурних і соціяльних стремлїнь насту-

пала реакція, коли старі поборені сили підводили голову і починали йти назад. У нові часи треба розрізнати дві значні епохи поступового руху, який двічі викликав сильну реакцію; першу епоху ми означуємо, як відродження і реформацію, другу — як просвіту і революцію. В обох разях рух наперед виходив і зверху від державної власти, і знизу від суспільства, з приватної ініціативи; при тім держава і особа то сходили ся, то розходили ся в тих метах, які кожен раз ставили ся перетворенню культурних і соціяльних форм, відобраних у спадщину від католицько-феодальних середяїх віків.

HARVARD COLLEGE LIBRARY - WIDENER LIBRARY

Нарис соціяльних відносин у нові часи.

1. Феодальне суспільство. — 2. Взаємини духовенства і дворянства. — 3. Аристократія земельних власителів і промислово-торговельна буржуазія. — 4. Становище маси і соціяльні рухи. — 5. Зміни в селянському життю і селянське питання. — 6. Велике і дрібне господарство, сільське громадське житте і цехова організація промислової верстви.

1. Суспільне становище особи означаєть ся принадлежністю її до того чи іншого соціяльного стану і тими відносинами, в яких усякі соціяльні стани стоять до матеріяльних основ життя (до землі, капіталу, знарядів продукції), до держави і одні до других. Середньовікова соціяльна організація була збудована на цілковитому поділі станів, із яких одні панували над другими, за якими держава uznавала вельми ріжнородні права, і які припадали як раз на остро розмежовані економічні класи. Становий устрій як феодальних, так і державних часів не признавав особи, як такієї, жадних прав, бо тоді замість „прав чоловіка і горожанина“ uznавано лишень привілеї станів, через які (привілеї) і поодинокі особи, коли вони належать до таких станів, одержували усї свої права в суспільстві й державі. Феодалізм виробив у суспільстві цілу скалю особистих прав — від могутнього феодального сенера з розвинутим по-

чуттем своєї незалежності і своєї гідності (в виді лицарської чи дворянської слави) і до селянина-крепака, який пробував у невольничому стані і не мав жадних прав у відношенню до свого пана. Новочасна держава завжди виявляла нахил знівелювати громадські стани в відносинах до самої себе, але довгий час полишала в силі надзвичайну нерівність у взаємних відносинах між станами. При такому стані річий значна більшість людськості була позбавлена всяких прав. Хоч кріпацтво, знаменне для становища середньовікового селянства, і почало зникати в деяких місцевостях іще на переломі середніх і нових віків, усе таки не треба забувати, що рішуче і повсюдне скасування його почало ся тільки сто літ тому назад. Мало того; в деяких випадках запровадження чи зміцнення кріпацтва було подією розмірно нових часів. З другого боку, той самий феодалізм давав пануючій меншості особливо упривілейоване становище і що до держави, і що до маси; се було становище свободи, але такої, якої не можна погодити з повагою до закону і до чужого права.

Західно-європейське суспільство довгий час було суспільством феодальним. Феодалізм витворював із репрезентантів великої господарки властителів зверхньої власти, а сї поділяли державу на дрібніщі політичні організми, що ставали в ерархічну залежність одні від других і панували над масою, що сиділа на землі їх маєтностей, господарюючи впрочім самостійно на відмежованих їй наділах. Між сєю суверенну аристократію католицям всунув вищий клер, якого члени володіли також феодальними сенеріями і користали з усіх прав своїх цивільних товаришів. Між духовою і цивільною аристократією, з одного боку, і підданими її — народною масою, з другого — йшла постійна боротьба, яка часом

переходила в боротьбу отверту, коли повстанці боронили або намагали ся вернути собі найосновніші права особи, покликаючи ся на божі і природні закони: таке було за часів хрестових походів повстання міст; такі-ж особливо були численні селянські повстання, і деякі з них більше відомі в історії між іншим через звязок свій із рухами релігійними і політичними. Стремління повернутої в неволю маси до горожанської свободи, се є до користання з найосновніших прав особи, переходить через усю історію західно-європейського селянства, почавши з другої половини середніх віків, і через усю таку сю історію переходять феодальні реакції, які ставили собі за мету юридичну і економічну неволю народної маси. В сій боротьбі містить ся одна з найважніших сторін соціальної історії Заходу.

2. Католицизм і духовенство поставили на чолі західно-європейського суспільства духовенство і дворянство; вони мали більш-менш однакову матеріальну силу, що містила ся в великій земельній посілости, однакові права що до держави і однакову владу над рештою людности. Доля обох ставів була однакова: обидва вони і вивисили ся політично з упадком держави, і обидва стратили політичне значіння з розвитком нової монархії. Що до відносин обох ставів до землі, між собою і до народу, то тут доля їх у деяких краях була неоднакова.

При кінці середніх віків церковна земельна власність і світські права духовенства почали викликати протест. Поруч із покликуванням на те, що не личить духовному стану мати матеріальні богацтва; поруч із народним невдоволенням, яке викликало користолобство духовенства, між іншим, і що до його власних селян; поруч із політикою держави, що виявила стре-

вільнне в багатьох життєвих питаннях стати на-
слідницею церкви, не можна не зазначити ще
антагонізму між двома першими станами держави,
коли дворянство заадро споглядало на богацтва
духовенства і з великим співчуттем зустріло
гадку про секуляризацію церковної власти, се в
про відібранне у клира його земель, — зрештою,
одначе, щоб самому підживити ся на його кошт.
Релігійна революція XVI ст. скасувала духовен-
ство, як упривілейований стан земельних власти-
телів, і в тих краях, де вона була заведена, дво-
рянство справді одержало немало безпосередньої
користи з секуляризації церковної власти. В краях,
що лишили ся вірні католицизмови, клир зберіг
вповні попереднє своє соціяльне значінне; йому
завданий був удар тільки церковною політикою
просвітного абсолютизма, особливо французькою
революцією, що знищила всякі станові привілеї
і секуляризувала церковну власність. Після ка-
толицької реакції спільні інтереси наближали
обидва упривілейовані стани, які складали власне
одну пануючу верству суспільства, і навіть за-
вниманне вищих церковних посад стало в багатьох
місцевостях чисто дворянським привілеєм. На скіль-
ки духовенство володіло землями і користало
з феодалних прав, на стільки і воно брало участь
як у феодалних реакціях проти народніх стрем-
лєнь, так і в консервативній опозиції що до дер-
жави, як тільки остання почала обкרוвати со-
ціяльні привілеї.

3. До утворення самостійного і заможного
міського стану у духовної і цивільної земельної
аристократії не було суперників у суспільстві.
Міста зразу на рівні з селами, — хоч і не в тій
мірі, як останні, — підлягали феодалам, але
міста перші стали до зброї і відвоювали свободу
у своїх єпископів і графів. В історії соціяльного

HARVARD COLLEGE LIBRARY - WINDENFR LIBRARY

розвою Заходу вільне і промислове місто, в якому утворився окремий стан, найменований буржуазією, відгравало дуже поважну роль. Найосновніші риси нового суспільства, не схожого з середньовіковим, найперш виявилися власне по містах. Міста не тільки зовні вибилися з під влади феодалів, але і в середині увільнили своє життя від феодальних форм. Тут вперше зверхня власть відділилася від володіння землею і стала висловом загальної волі горожан. Тут вперше порвані були васальні пута, що ставили одну вільну людину в залежність від другої, і утворився стан горожан. Тут вперше зникло цілком кріпацтво, і правна свобода особи стала загальним правилом. Тут таки вперше впала умовна феодальна власність, і настала вільна новочасна власність. Відсиж вийшли й ті сили, що найбільш сприяли руїні феодалізму і поза містами. Поруч із феодальними сенеріями повстали міські громади, які почали висилати своїх репрезентантів до державних соймів, і сі останні через се позбулися свого виїмкового феодального характеру. Міста помагали королівській влади в її боротьбі з духовними і сьвітськими васалами. Пізнійше буржуазія була чільним станом народу в його боротьбі проти аристократичних привілеїв. Нарешті, міське життя виробило із боку економічного нові форми, які мали значно вплинути на соціальний розвиток Заходу аж до найновіших часів. Феодальне життя, коли його розглядати з погляду стремлень, занять і звичаїв пануючої верстви суспільства, було переважно побутом військовим, коли в міському життю на перший план почали висовуватися торгівля і промисл. Пізнійше, коли феодальна шляхта перетворилася в марнотратних, гулящих і невірних двірських панів, у містах панувала ощадність і трудівниче життя — міжіншим

і в умовій сфері — і не вмирало стремління до свободи. Економічною основою, якої держав ся феодалізм, була виключно земельна власність і сільське господарство, які в містах заступлені були рухомим маєтвом (капіталом), промислом і торгівлею. Тут вперше почала повставати і грошова господарка в противність до природної, пануючої в феодальному життю.

Завдяки останній обставині, маюча верства суспільства поділлпа ся на Заході на хліборобську і торговельно-промислоу. І між ними повстало також противенство, зразу переважно через станову нерівність аристократії і буржуазії, згодом, коли почали гинути станові межі, — що напр. найраніш трапило ся в Італії, Англії і Голляндії, — було оно підтримуване протилежністю між інтересами двох верстов, що одержували свої доходи з неоднакових жерел. В громадському життю Заходу міська верства все більш і більш висовувала ся наперед, поки не почала іти на перебії із дворянством і навіть сама не стала пануючою і кермуючою верствою і разом із тим репрезентантом у політичному життю більш демократичних основ. Станові привілеї просто ставали в поперек соціяльним стремлінням буржуазії, а через те інтереси її з сього боку були тожні з інтересами селянства. Тільки після упадку станових перегород у найновіші часи виказала ся чисто економічна основа соціяльних верстов у позбавленому станів горожанстві, утвореному найбільш зусиллями буржуазії.

Не слід одначе думати, що перше формованне капітала і багатї буржуазії повстало на основі промислу. Середньовіковий промисл мав цеховий устрій, який підтримував дрібне ремесство і перешкоджував тому, щоб праця була відділена від знарядя продукції, сприяв тому, щоб заро-

біток більш рівномірно розповсюджував ся, і не давав ні скупчити ся великим капіталам в одних руках, ні утворити ся пролетаріятови. Перші великі капітали, які тільки згодом стали прикладати до великого промислу, були наслідком головно заграничної торгівлі гуртової, що значно почала розвивати ся при кінці середніх віків. Тільки тоді, як розвивав ся капітал наслідком великої торгівлі, цехи перевели ся, селянство лишило ся без землі і витворило пролетаріат, повстала економічна політика меркантилізма, який підтримував великий промисл, дальше коли повстала економічна свобода, що дала свободу діяльності капіталістів, коли цехи були скасовані і заборонені робітничі спілки, які поставили робітника віч-у-віч із підприємцем і нарешті, коли розвинулась машинова продукція (з кінцем XVIII в.). — великий промисл цілком став на рівні ноги і почав відігравати в соціальному життю ролю, однакову з ролю великої земельної посілости і великої торгівлі.

4. Духовенство, дворянство, буржуазія, як стани цілком чи по часті упривілейовані, хоч і не в одній мірі, — які між іншим одні лишень користали з права мати репрезентантів у державних соймах, — і як класи, в руках яких згромадили ся землі і капітали, підносили ся над масою селянства і міського посіпльства. Брак правної рівноправности (а по селах і неволя) і лихий економічний стан більшости сільської та міської людности викликали в новій історії західної Європи два головні соціалні питання; вони існували, певно, давно, але висунуто їх і почато розв'язувати лишень у XVIII і XIX ст., власне питання селянське і робітниче, і при тім перше дотикало ся лишень ліквідації давніх соціалних відносин, що повстали на основі феодалізму, а друге було висунуте лишень у нові часи у звязку

з наслідками розвою пролетаріята, великого промислу, капіталізму та політичної сили буржуавії. Народня маса була в пригніченому стані. За часів пановання феодалізму вона була майже в цілковитій неволі. Коли повстала станова монархія, право репрезентації в державних соймах належало лишень духовенству, дворянству та містам, які користали із свого політичного впливу вельми свовкорисно і на шкоду народнім правам та інтересам. Та коли впали станово-репрезентаційні установи і державна власть згромадила ся в руках абсолютних королів, до початку нової політики, яка кермувала ся ідеями просьвіти, становище маси не поліпшало. Перше, зруйнувавши феодалізм що до політики і позбавивши упривілейовані стани самостійної участі в державних справах, абсолютна монархія до половини XVIII в. не дотикала ся соціальної сторони феодалізму і горожанських привілеїв духовенства та шляхти, тяжких для народа. Друге, політика меркантилізму примушувала нову державу особливо підпирати заступників грошового капіталу і часто навіть просто на шкоду правам і інтересам хліборобської і фабричної праці, особливо у сфері регламентації промислу, на користь якої жертвовано свободу і добробут робітників. Нарешті до усього давнього лиха, що тяжіло на народі, до десятини, що брали на користь духовенства, до феодальних здирств, що чинили ся над людом на користь сенерів, долучили ся державні податки і всім тягаром упали на народню масу, в якій уряд повсюди бачив одну лишень податкову силу. Становище маси навіть просто гіршало, і се тяжко відбило ся на її свободі і матеріальному життю, і в XVIII ст. воно досягло крайних розмірів узагалі після часів феодальної анархії.

Такий стан феодальної маси, а до того й погіршення, що лучали ся час від часу були причиною її повстань, про які ми вже згадували, і в загалі всіх соціальних рухів при кінці середніх віків і в нові часи. Не вважаючи на однаковість цілих рухів або окремих випадків глухого невдоволення, що ще не перейшло в отвертий вибух, не вважаючи на неоднаковість умов поодиноких країв і епох, де й коли відбувало ся щось подібне, скрізь і завжди виявляєть ся присутність одного, універсальнішого і тривкого жерела стремлїнь маси, яке покриває собою часові і місцеві відміни: з кінця середніх віків такі рухи стають під прапор небагатьох принципів, які формулюють ся то як божий закон, заповіт Христовий, євангельська свобода, то як велїння природи, природне право, „права чоловіка і горожанина“, се в скрізь і завжди особа уміщує себе, свою свободу, своє право, свої стремлїння і інтереси під оборону релігійних і соціально-етичних ідей. В часи релігійної культури і в народній масі, що має особливий нахил до загальних ідей, обвинутих релігійною пеленою, соціальні рухи набрали власне сектантського характеру, і в сектах, як середньовікових, так реформаційних часів ми подибуємо усї головні прикмети народніх рухів на соціальной основі. До голосу народнього помалу почали прислухувати ся і кермуючі верстви і уряди, що мали зразу до розпорядку одну лишень репресію, — і соціальні реформи стали одним із завдань поступової політики. Не кажучи про поодинокі особи з вищих верстов, які боронили прав і інтересів народніх мас, можна зазначити в загалі, що нижче духовенство нерідко переходило на сторону народа, і що буржуазія, як ми бачили, тримала з масою, коли доводило ся боронити спільних інтересів проти соціальних привїлеїв і політичного деспо-

тизму. З розвитком державного розуму і королівська власть починала брати в свою опіку права і інтереси народні. У всіх сих випадках діяльність поодиноких суспільних елементів об'єднувала ся ідеєю прав особи на існування, гідне чоловіка.

5. З кінцем середніх віків у селянському житттю відбували ся дуже важні зміни, що мали свої причини, як у самому сьому житттю та зусиллях народу поліпшити своє становище, так і в щасливих або нещасливих загальних політичних і соціяльних умовах. У феодальні часи становище селянина в загалі означувало ся особностями соціяльного феодалізму — сполученнем великої земельної посілости з дрібною господаркою прикріплених до землі населенців. У загалі, в сьому становищі треба розрізняти дві сторони: правну і економічну. Перша була в тому, що особа селянина і те, чим він владає, залежали від власти феодального сеньєра, друга-ж — у тому, що селянин був забезпечений земельним наділом і провадив самостійно своє господарство. Такий стан річей не був незмінний, але у всіх краях і по всяк час він усяково відмінював ся. В Англії правна підлеглість народньої маси зникла досить рано, і можна сказати, що нова англійська історія уже не знає кріпацтва. Досить рано почало ся увільнення особи селянина від невільничої залежності й у Франції, але сей процес відбував ся тут досить помалу, і в XVIII ст. на французській землі існували ще кріпаки, хоч місцеве право багатьох провінцій уже не припускало його. Навпаки в Німеччині, в Угорщині, Польщі, Данії повертання в кріпаки зміцніло і навіть просто почало ся в часи багато пізнійші. Саме увільнення селянства від невільничої чи де-що м'якшої залежності відбуло ся або через поодинокі пере-

ходи до свободи, як се робило ся за ранійших часів, або виступало як загальні урядові заходи, що мало значінне головню за останніх півтора століт. Перехід селянської особи в стан вільний до останніх часів, — коли з особою стала увільняти ся від феодальних прав і земля, а особиста свобода доповняла ся земельним забезпеченням (найліпша форма розв'язання селянського питання), — звичайно йшов поруч із полишенням над землею прав феодального сеньєра, які обтяжали селянську власність здріством і здержували вільне орудування нею, або з відбиранням землі на власність сеньєра, що підготовлювало утворення сільського пролетаріату. Особливо виразно виступає перша комбінація в історії Франції, де невільність землі була загальним правилом до самої революції поруч із досить невеликою решткою неволі особи: можна навіть сказати в загалі, що особисту еманципацію селянина куповано тут на кошт перенесення на селянську землю особистих повинностей. Але у Франції бачимо і другу форму — відділення селянина від землі не тільки в правному, але й економічному розумінню, се в позбавленні землі, через що і тут поруч із селянством, що задержало землю, утворив ся сільський пролетаріат, так що хліборобський стан поділив ся на господарів і наймитів. Особливо знаменне позбавлення землі сільської маси для соціальної історії Англії, де воно почало ся дуже рано, відбувало ся особливо скоро і досягло найбільшого степеня розвитку, утворивши в селах лишень дві верстви: більших властителів із капіталістами-фермерами, що арендують у них землю, і найнятих робітників-хліборобів, позбавлених якої будь власности. Тут сей процес, який вніс у земельні відносини принципи буржуазної грошової господарки і капіталістичного промислу, закінчив ся цілком

при кінці XVIII ст., — приклад на те, що не всяке знесення феодального ладу було корисне для людности, тай на те також, що буржуазія перенесла принципи свої верстви і в сільське життя, в земельні відносини, де вона при тім навіть просто почала випихати аристократію.

Розуміть ся, що при такій неоднаковості місцевих умов зміст селянського питання був неоднаковий у різних краях, але мета його була скрізь однакова — щоб дарувати хліборобови життя, якого гідна спосібна до духового розвитку і вільна людська особа.

6. І в сільському і міському побуті в середній віці переважувала дрібна господарка і дрібний промисл. Верства більших власителів землі була або духовним або військовим станом, які не робили із сільської господарки свої спеціальности, і в феодальнім земельнім устроєві лучила ся велика земельна поєдність із дрібною господаркою. Досягали сього тим, що сенер лишав безпосередно до свого розпорядку лишень невелику частину належної до його землі, обробляючи її панською працею, а решту „держала“ на усяких умовах селяне, які за се відбували усякі обовязки і платили чинші. Так само і верства більших капіталістів складала ся з купців, які вели гуртову торгівлю і робили грошові операції, не будучи ще промисловими підприємцями: продукція була в руках хазяїв (майстрів) невеликих робітень; там вони працювали самі з небагатьома меньшими товаришами (підмайстрами) і хлопцями, які вчили ся у них ремества (термінатори) і входили в безпосередні зносини з замовниками і покупцями; до того майстри одного ремества складали спілки (цехи), що підтримували між ними рівність через заборону поодиноким робітням розширювати продукцію поодиноких заведень, становище-ж під-

майстра було лишень часове, се в ніби перехо-
довий ступень від науки до самостійного заняття
ремеслом. В основі цехової організації, що пеклу-
вала ся про рівне забезпечення поодиноких своїх
членів, лежав таким робом принцип асоціації,
тим більш іще, що цехи одержали і політичне
значіння підчас боротьби ремісничої демократії
з буржуазією за участь у міській управі. В селах
так само заводять ся громадське життя і не
тільки ради оборони громадою своїх прав, але
й ради цілей економічних: селянські наділи після
жнив і косовиці підлягали праву випасу, се в
усе село могло пасти свою скотину на спільному
вигоні, що було дуже корисне для плекання
скотини, а до того у селян у спільному користуванні
були ще особні пасовиська, луки і ліси. Так лу-
чшла ся в середньовіковому народньому життю
основа рівного для всіх забезпечення, сприяючи
особі в розумінню забезпечення її матеріальних
потреб, із основою громадської солідарності в імя
особистого гаразду, бо цехи були до того ще
й товариствами за помочи в нещасливих випадках,
а існування громадських прав на землю мало
що до бідних мешканців іще й добродійний ха-
рактер. У сих розпорядках, яких гарна сторона
очевидна сама з себе, народ сам сполучав дома-
гання особи з громадськими інтересами.

Одначе хибно було-б думати, що таке життя
було чимсь викінченим і обхоплювало усі сторони
життя: навпаки, чимало в ньому мало характер
починів, з іяких лишень згодом могли-б виробити
ся доскональніші форми, і поруч із ним існу-
вали інші форми, сильніші і разом із тим ворожі
йому. Дрібна господарка і громадська солі-
дарність розпадали ся в середині і валили ся
зовні.

Щоб як слід зрозуміти громадську солідарність і самообмеження особи в ім'я соціального інтересу, потрібно деякого ступня індивідуального розвитку, якого то ступня певне не могло бути в малокультурних масах. Егоїстичні стремління, які у заступників вищих верств суспільности проявляли ся в бажанню політичного і правного і економічного пановання над масою, в самій масі виявляли ся в формі бажання поодиноких її членів ухилити ся від обов'язків, які накладало на них згадане життя, тим більш, що в часи, коли особиста основа в загалі була у зневазі, чимало сторін цього життя були і без потреби важкі. Вилучення з селянських громад поодиноких осіб, які потім ставали їх панам, є явище вже дуже давнє, а стремління більш заможних членів полишити тільки для себе самих користування громадськими землями та лісами і пізнійш підірвало громадське життя. Особливо аналогічне явище бачимо ми в історії цехів, в яких майстри все більш і більш відокремлювали ся в упорядкований стан тим, що утрудняли стороннім доступ до майстерського стану і полекшували його для своїх синів і зятів, повертали своїх менших товаришів (*compagnons*, *Gesellen*, як звали ся підмайстри) у простих наймитів, висискували працю термінаторів продовженням часу науки, обходили всякими правдами і неправдами цехові статuti або вигадували нові правила на свою користь, надуживали цехових посад і т. і., через що цехи помалу прийшли до повного упадку. Таким робом сам розклад громадського і цехового побуту сприяв погіршенню становища маси, пособляв початкови пролетаріату.

Зовні народня маса була позбавлена економічної самостійности через розвиток великої господарки і появу великого промислу. З часом

власителі посіlostий побачили, що для них корисніше там, де складали ся на те щасливо умови, долучити селянські пайки до тих, на яких провадила ся дідична господарка, відобрати громадські землі для утворення на них нових господарських пайок, повернути спадкових „державців“ у тимчасових арендаторів, сполучити кілька попередніх селянських „державств“ або в одну велику ферму, щоб віддати їх у недовгочасну аренду за гроші, або в один суцільний вигін, щоб плекати вівці, які дають добру вовну. Все се витворювало пролетаріат, який кинув ся на заробітки в міста, де його швидко поглинули потреби великого промислу. Купці помалу почали переходити від самого лишень скуповування та розпродажі товару до участі в його виробі, користуючи ся з своєї грошевої сили, дешевої праці безземельних робітників, внутрішнього розпаду цехів і протегування меркантильної політики. Селянин-власитель або арендатор із своїм дрібним господарством і цеховий майстер у своїй невеличкій робітні часто не мали змоги йти на перебіт з дідичом, із багатим фермером, із фабрикантом і доводилось часто-густо після повної руїни сходити зі становища самостійного господаря в ряди безземельного і часто беззахистного пролетаріату.

Сі відносини уже раніш звертали на себе увагу, поки не витворили в новішні часи осібногo робітничого питання.

Переходимо тепер від відносин соціальних до політичного устрою, який сам стоїть у залежності від сих відносин і рівночасно має самостійний вплив на відміни, які відбувають ся в них.

Політичний устрій в нові часи.

1. Становий устрій суспільства і характер держави в становому суспільстві. — 2. Державні сойми і королівська власть. — 3. Церква й держава. — 4. Неоднакова політика королів. — 5. Індивідуальна свобода і державна власть.

1. Взаємини між державою і суспільством, чи краще, — його окремими верствами, можна будувати на усякій основі. За католицько-феодалного устрою, де зверхня власть опинила ся в руках більших духовних і світських властителів посполстих, держава, так мовити, розпливала ся в суспільстві, коли у новій абсолютній монархії, в якій громадські сили позбавлені усякої само діяльності, суспільство, навпаки, поглинуте державою. В обох одначе випадках духовна і світська аристократія і як репрезентанти державної власти і як упривілейовані піддані абсолютного короля займала те саме суспільне становище. В середині між обома епохами уміщують період, коли зверхня власть була поділена між королем, як репрезентантом державної основи, і політичними уставами, в яких репрезентоване було суспільство зі своїми становими поділами.

Західно-європейська держава переходить із середніх віків у нові часи в формі станової

монархії: період розливу держави в суспільстві уже пережив ся, період, коли держава поглинула суспільство — був іще напередї. Епоха станової монархії — XIV і XV в.; в XVII і XVIII століттях переважає королівський абсолютизм; XVI в. є перехідний. Попереду сих п'яти віків формує ся, панує і гине політичний феодалізм, який поділив зверхню владу між аристократичними елементами суспільства, а кінець XVIII в. визначає ся переворотом, що розпочинає епоху участі безстанового суспільства у зверхній владі, коли соціальне значіння почасти переходить від аристократії до буржуазії. З головних країв Європи одна Англія не знала ні феодального роздроблення з розграбленням суверенітету сенсрами, ні королівського абсолютизму з усуненням громадських сил від участі в державних справах. В Англії середньовікова станова монархія перемінилася в нову монархію конституційну, яка зробила ся зразком, який почали наслідувати континентальні краї по французькій революції. І тут, як і скрізь, обидві форми громадської участі в державній управі не тільки забезпечали тим елементам, що брали участь, деяку незалежність у тих чи інших справах від якоїбудь необмеженої волі, але й давали їм можливість здійснити за помічю державного примусу соціальні стремління згаданих елементів, які перше були чисто станового характеру, а згодом почали відзначати ся характером більш класовим. В найновіші часи почали домагатися такої-ж заправки і такої самої можливості і чисто демократичні стремління. Усі ті відносини відбивали ся і на новій політичній літературі — в розвитку ідей обмеженої монархії і народовладства.

За часів королівського абсолютизму, як ми вже бачили, держава завдала удар тільки полі-

тичним правам станів, лишивши їм усі їх соціяльні привілеї. Про те в народніх масах усе не вмінала віра в королівську власть, на підставі тої ідеї, що король є репрезентантом загальних інтересів, оборонцем і покровителем нещасних і пригнічених, — і стоячи дійсно понад становими стремліннями, монархія на Заході, — коли вона не цувала ся феодалними симпатіями, коли вона бачила, що народнього гаразду вимагають такі її власні інтереси, коли, нарешті її репрезентанти підлягали впливови поступових ідей, — справді давала почин до громадських реформ, що особливо характерне для епохи просвітнього абсолютизму. З другого боку, народні маси давали поміч королівській власті в її боротьбі з упривілеюваними станами.

2. Станово-репрезентаційні установи повстали у всіх західно-європейських державах. Знаменні риси для них, не вважаючи на усі відмінні між ними є: участь суспільства через своїх заступників у державних соймах, куди поперед кожнен прибував по особистому праву, поділ сих соймів на станові палати, видання законів і запровадження податків за згодою заступників народніх (у політичному розумінню слова). З сих рисів система заступництва і законодавча власть із правом обговорювання податків увійшли і в конституційну монархію новітніх часів, як основні умови політичної свободи, але становий характер давних державних соймів уступив у нових конституціях перед новою основою. Далі, повеюди право участі в зборах державних станів належало не усім станам, а лишень духовенству, дворянству та міщанам (у Франції селянам лишень від кінця XV в. та в Швеції ще селянам, а за те в Польщі одній лишень шляхті), а в кращому разі, — як се було в Англії, де рано почала упадати станова основа, —

тільки певній громадській верстві, що має певний маетковий ценз. Становість державних соймів, після усунення з них народної маси, робила з них апарат, за помічю якого вищі верстви суспільства могли здійснити свої соціальні стремління на некористь народніх інтересів, на що ми вже вказували ранійше. Варто напр. зазначити, що погіршення побуту селян і навіть просте їх повернення в кріпацтво в Німеччині, в Угорщині, в Польщі, в Данії було справою місцевих станових соймів, і що англійський парламент брав діяльну участь в обмежуванні селян. Тому то збори державних станів не тішилися довірем і підмогою з боку народніх мас, і се була одна з причин їх безсилля в боротьбі з королівською властю.

Друга причина їх безсилля в сій боротьбі був міжстановий антагонізм: існуючи в самому соціальному життю, він переходив і в зібрання станових заступників. Кожен стан боронив тільки своїх інтересів, нехтуючи інтереси інших станів, із сього боку особливу ролю відгравало своє корисне і горде поведення дворянства, яке не хотіло нічим поступити ся для держави і з презирством гляділо на третій стан, се є наміщан. Замітним виїмком із загального правила є англійський парламент; в його нижшій палаті злучили ся в одно усякі соціальні елементи, які в загалі вельми солідарно обставали за свої права і інтереси і в загалі виявили багато більш політичного розуму, як напр. французькі генеральні стани, бо останні не задержали навіть права обговорювати податки і не здобули участи в законодавстві.

Усім станово-репрезентаційним установам доводило ся зводити боротьбу з королями з приводу взаємного поділу між ними влади, а вислід сєї боротьби не був усюди однаковий. Деколи

сойми досягали цілковитої переваги над короною, — вона тоді ставала *sui generis* вищою магістратурою аристократичних республік і так було в Польщі, а також одного часу в Данії і Швеції до монархічних пореворотів, що запровадили в обох сих землях (у XVII та XVIII ст.) абсолютизм, — і підтримували принципи виборчої монархії (що бачимо ще в Чехії та в Угорщині). Але се були виїмки, і з них одна лишень Польща встояла до краю на становищі аристократичної республіки з доживотним королем на чолі. В інших землях збори державних станів або зовсім перестали відбувати ся, як се було у Франції, в Еспанії, в Данії і в деяких німецьких князівствах, або відбували ся (в габсбурських землях і в інших німецьких князівствах, у Швеції) без справжнього значіння в державі, яка прибрала форму абсолютної монархії. Навіть Англія за Тюдорів і Стюартів перебувала тяжку кризу, коли й у ній розв'язувано питання, чим має бути її парламент і чи має він бути в загалі. Ми побачимо, що боротьба станово-репрезентаційних установ із королівською властю в XVI і XVII в. набирає особливого інтересу через свій зв'язок із релігійною реформацією і виробленням нових політичних ідей.

Підупад станово-репрезентаційних установ, що вирости на оснві католицько-феодалного і муніципального середньовічного життя, свідчить, розумієть ся, і про підупад самого того життя, що їм дало основу, а з другого боку — про народження нової сили, яка знайшла собі підпору в об'єднанні станів під спільним прапором національності. Перехід від середньої історії до нової відзначаєть ся власне ще утворенням більших націй під зверхністю королів. За феодалних часів король був вершком феодалної драбини сенсрів, був перший між рівними, а його власть опиралась

на феодальній присязі васалів і на великій земельній посілости (на доменах), так бодай дивили ся на короля феодали. В народі одначе жило інше розуміння монархічної влади, незалежно від того, чи уявляли її собі, як продовження влади абсолютних римських цезарів, що було напр. у Франції, чи як спадщину, полишену германськими королями, вождями народними, що справді було в Англії. До сього ще долучав ся погляд церкви на боже помазання володарів. Самі королі, нарешті, не хотіли погодити ся з тим становищем у державі, яке стреміли утворити для їх влади феодальні сили. Борючись за своє право, монархія опиралась на правників, які дуже рано (в XII—XIII в.) витягли з римського права науку про абсолютнам королівської влади: „що благоугодно королю — те має силу закона“. При кінци середніх віків італійські князі показали на ділі приклад європейським королям, чим вони наперед мали-б бути. Справді, італійський князь („*principe*“) був не феодальний сенар, се є не володар-дідич, і не феодальний король, се є не сюверен над усіма, а тільки перший серед рівних. От у чім була річ. В міських громадах і між іншим у міських громадах в Італії в загалі вперше з'являла ся верховна власть без земельної основи, і се була власть республіканська. Але ся власть помалу перейшла до князів, коли в тамтих містах повторила ся історія стародавньої тиранії на основі боротьби аристократії і демократії: італійський принцип, що опирав ся на народньому признанню і на узбровній силі, переносив на себе необмежену зверхню власть міської республіки, не потребуючи ні великої земельної посілости, ні васалів, а Макіавелі на початку XVI ст. в своїй розвідці „Правитель“, — дуже популярній у правителів тої епохи, — дав і теоре-

тичне узасаднення сій власти. Королі запозичили у італійських князів практику абсолютизму і прийняли його теорію; її повторив в іншій формі при кінці того-ж століття Боден, що покликав монархів, як заступників державної єдності, стати понад станами і партіями. Ідею абсолютизму приложено до станово-репрезентативних установ, і вони мусіли або зникнути, або лишити ся тільки з умовою зректи ся своїх традицій, прав і домагань. Місцеві і часові умови порішили їх долю в неоднакових випадках неоднаковим способом, і королівська власть перемогла стани.

3. Першим із сих станів було духовенство: як верства більших властителів посіlostий, воно займало однакове становище із дворянством, але окрім того воно складало ще організацію, яка виходила за межі окремих держав і яка обхоплювала увесь європейський Захід: організація була тісно з'єднана і дисциплінована під зверхністю римського первосвященника. То утрудняло становище духовенства в державі, а тут іще виставляло ся і неоднаково порішало ся питання про взаємини між королівською (чи імператорською) і папською властю, про відносини між державою і церквою.

Політичним ідеалом середньовікового папства була теократія: римські первосвященники вважали себе намісниками самого Бога на землі і виводили з відси свої політичні домагання. Церков, учила далі їх теорія, се божа інституція, держава — справа рук людських і духовна власть установлена самим Богом для керування душами, а світській власти поручене опікування лишень тілами, небесне є вище від земського, духове вище від тілесного — церква повинна верховодити державами. Звідси папі належало право поставляти і скидати володарів, увільнювати їх

підданих від присяги, видавати закони, обовязкові для усіх держав, накладати на їх підданих податки на користь церкви, не питаючи для цього нічної згоди, а світські монархи повинні були слухати верховного первосвященника у всім, не могли видавати самостійних постанов, які хоч трохи відносили ся до церкви, і не мали права накладати податків на її прислужників. Певно, що се повинно було поставити і духовенство кожної окремої землі в цілком упривілейоване становище, давало йому особні права над суспільством (таке між іншим збирання десятини, широка компетенція церковного суду), увільняло його від підлеглих державній адміністрації, державним основам. У кращому разі сю теорію пояснювали, як строгий розділ влади духовної і світської, на підставі тексту: „віддайте божеє Богови, а цїсарське — цїсареві“, — текста, в якому бачили взаємну незалежність обох сил, що забезпечало церкву від вмішування держави в її внутрішні справи.

Католицькій церкві не вдало ся здійснити свій теократичний ідеал, але в загалі умови середньовікового життя вельми сприяли її стремлінням і вимогам. Духовенство культурно стояло вище над світським суспільством задля свого образования, а матеріяльно було станом дуже могутнім, що надавало йому моральної сили над масою і дозволяло опирати ся домаганням держави. До того, церква довго була єдиною сталою організацією, що обнімала усі краї Заходу і була сентралізована в часи розпаду держави на феодальні посїлости і політичного роз'єднання націй, і се також давало їй перевагу над світською властю. Се остання не могла погодити ся з таким становищем, і ось між церквою і державою повстала на Заході віковична боротьба, що не

закінчила ся в католицьких землях і досі. Перевага в сій боротьбі була зразу на боці церкви, але згодом уже — на боці держави; що припало на час упадку, в якому перебувала церква при кінці середніх віків, і тодішнього зміцнення держави, а також у загалі на той час, коли панованне в життю перейшло від церковної культури середніх віків до світської культури нових часів. Держава успішно відтручує домагання папства і клира і навіть сама нападає: за часів реформації частина володарів Західної Європи увільняєть ся від папської власти, стає на чолі місцевих, уже цілком державних церков, повертає духовенство в залежне від світської власти урядництво, позбавляє його основ матеріальної сили, відібравши у церкви її землі, і таким чином замість попереднього поглинення держави церквою бачимо щось цілком противне. Коли друга частина володарів і полишила ся в союзі з католицькою церквою і навіть виступила в її обороні проти реформації, та се не перешкаджало їм ні якомога обставати за свою власть і права держави проти домагань папства і клира, — які стали до того податливіші, — і навіть ширити сю власть і сї права, повертаючи духовенство у знарядє абсолютизму, а в часи так званого просвітного абсолютизму в другій половині XVIII ст. католицькі уряди просто вже вступили на шлях, на якому протестантські володарі були вже в XVI ст. „Цивільний устрій духовенства“ французької революції був одним із проявів того-ж таки процесу; він відбив ся і в сфері політичних теорій, які сходили на те, що релігія — се справа цілком державна.

4. Таким чином нова держава перемогла у боротьбі з середньовіковими силами феодалізму (з його паростом — муніципальним життєм) і ка-

толицизму: з початку володарі упорали ся з поодинокими світськими і духовними феодалами, потім по часті підклонили під себе, по часті зовсім усунули в своїх королівствах незалежні політичні організації станово-репрезентаційних установ і католицької церкви. Касуючи право станів обговорювати податки і роблячи з церкви інституцію цілком державну, королі самостійно орудували і матеріяльними засобами суспільства і були зверхніми керманічами в його духовому житттю. Держава підносила ся над суспільством і підклоняла під себе особу, орудуючи її маєтком і сумлінням. Державний принцип поборов основи становости, церковности, громадянства і особи. Політичні цілі поставлені були на переді всіх інших.

При такому загальному станови річи в нових абсолютних монархіях були можливі проте і справді були великі різниці — в різних землях, в різних часах і в залежности від особи володаря.

Королівські права виведжено теоретично з божого чи з природного права, що було у звязку з неоднаковістю загальних світоглядів, а на ділі був на них той погляд, що вони то існують в імя загального добра, то що є приватною власністю короля. Абсолютизм, як розуміли його письменники XVII ст. Фільмер і Боскюе, що надавали йому чудовне походження, і абсолютизм у Макіявеля, Бодена, Гоббза, Вольтера, фізіократів, Фридриха II, що виводили його з природної державної конечности, — цілком щось інше. Неоднакові між собою формули Людвика XIV, що підкланяв ідею держави ідеї короля, як даної особи („держжава, се — я“), і Гогенцолернів у Пруссії, що вбачали в королях лишень перших слуг держави. Далі зі своїх прав королі користали або для органічної внутрішньої роботи державної будовлі, або для звеличання себе блиском зовнішніх здо-

бутків і в династичних цілях. Абсолютизм, нарешті, служив також і справі культурної і соціальної реакції, або, навпаки, ставав знаряддєм духового і народнього поступу. В сім разі можна розрізняти, напр. конфесійний і двірський абсолютизм XVI і XVII ст. і „просьвітний“ абсолютизм XVIII ст.

Ми вже не раз згадували, що в загалі королівська власть після побіди своєї над феодалізмом і католицизмом відірвала у духовенства і дворянства їх політичні права, лишивши їм — і навіть узявши в свою опіку — їх соціальні привілеї і панування над духовим життям суспільства. Сим аж до часів просьвітного абсолютизму визначала ся майже уся політика королів що до соціальних ріжниць і, розуміть ся, що до народу. Державна ідея загального інтересу відступала в такій політиці на задній план, і держава переходила, навпаки, в організацію, яка підтримувала з усієї сили соціальні привілеї католицько-феодалного походження. Коли при такій політиці і мало ся на увазі загальне добро, то тільки в розумінню підтримування внутрішнього ладу і зовнішньої незалежності, як се отверто заявляли політичні теоретики, се в не народній добробут, котрий, як цинічно заявляв Рішеле, з державного погляду був навіть небезпечний. Для підтримування внутрішнього ладу і зовнішньої безпеки, так само як і для блиску двірського життя і для політики завоювань, коли королівські стремління набули виключно особистого характеру, треба було матеріальних засобів, а їх повинен був постачати народ. Шануючи соціальні привілеї католицько-феодалного характеру, королівська власть увесь податковий тягар накладала на одну народню масу. Але окрім того, для роздобуття грошей, потрібних для національного і політичного

STANFORD COLLEGE LIBRARY - WIDENER LIBRARY

існування краю, нова держава вдавала ся до особної економічної політики меркантилізму, якої головною цілею були власні фінансові інтереси: скарбові потрібні були гроші, і їх думали добувати, виключно пособляючи привозови їх в їх державу і вивозови із держави товарів, се в підтримуючи гуртову торгівлю і великий промисл і таким чином сприяючи розвиткови буржуазії — часто, як ми бачили, на шкоду хліборобству (а, значить і селянству) і інтересам міських робітників.

Таким чином остаточно західно-європейська держава — і в формі станової монархії і в формі монархії абсолютної до звороту в політиці сеї останньої в часи просвітного абсолютизму — нехтувала народні інтереси, і тим яскравіше виступають вимоги з цього загального правила, як наприклад дбання Генріха IV про курку в празниковій юшці селянина.

5. Варіши на таку силу, нова держава повинна була мати вплив і на долю поодинокі особи, як особи, не вважаючи на її соціальне становище. Стара політична організація не вважала на чисто особисті права, які були заступлені в ній правами становими. Новий політичний устрій узнав станові права лишень у взаєминах між поодинокими особами, але не що до держави. Остання і на ділі і в теорії відкидала індивідуальну свободу, лишивши за собою безмежні права, і сей принцип перейшов навіть у републиканський ідеал Руссо, який надавав натхнення в часи французької революції чисто демократичній політичній партії якобинців, що в індивідуальній свободі бачили небезпечний і злочинний — з державного погляду — „індивізм“.

Між іншими відносинами цього напрямку особливої уваги варті отсі.

Перше, новочасна держава узяла в свою опіку економічну діяльність — не для управління відносин між капіталом і трудом в імя народного добробуту, а з цілями для останнього побічними; меркантилізм (чи протекціонізм) був змішуванням держави в подробиці продукції і заведенням цілої серії перешкод у промисловій діяльності суспільства, проти чого дав ся чути в половині XVIII ст. літературний протест економічної школи фізіократів.

Друге — і се в історії XVI—XVIII ст. мало безмірно більше значіння, — принципи державности і індивідуалізму зіткнули ся на основі релігії. Ми ще бачити мемо, що реформаційний рух XVI ст., як його брати в цілости, мав причини моральні, соціальні і політичні. Лишаючи на боці соціальну сторону руху, ми завначимо тут два противні погляди на релігію, що повстали в ті часи: старі права католицької церкви у сфері віри почали заперечувати як окрема особа, так і держава, і після їх побіди над старою церквою (певне, де ся побіда була) повстала суперечка, чи релігія — справа державна, чи лишень внутрішня справа індивідуального сумління. Держава стреміла до того, щоб поглинути в собі церкву з її колишніми правами над індивідуальним сумлінням, а останнє почало боронити свого права до свободи. На сій основі і відбула ся перша принципіальна борба між змаганням держави до абсолютного права і індивідуальною свободою. Побіда на останку перехилила ся на бік особи, і принцип свободи сумління виріс у загалі в принцип індивідуальної свободи від усякого зовнішнього примусу в духовій сфері життя.

III. Середньовіковий світогляд.

1. Загальні замітки. — 2. Загальне означення середньовікового світогляду. — 3. Схолястична філософія. Аскетична мораль. — 5. Реакція католицизму.

1. Стежачи за долею особи в залежності від соціальних і політичних відносин із кінця середніх віків, ми виконували програму, виставлену в перших рядках першого розділу цієї праці; та соціально-політичними відносинами ще не цілком означається усе життя особи в суспільстві і її історична доля. Перше, є ще цілий внутрішній світ індивідуального життя, чи світ ідей — відмінний від світа установ. Ідеї можуть мати дуже різноманітний зміст, що відбивається на всьому духовому життю особи. Далі, з культурного боку ціле суспільство може стояти на неоднаковій рівні в різні часи свого історичного існування, а серед самих членів суспільства можлива в сій напрямі дуже велика несхожість у залежності від їх приналежності до різних соціальних класів і закладів. В обох разів від характеру і кількості культурних ідей, приступних особі і перенятих нею, залежить ступінь особистого розвитку і напрям, який прибирає історична діяльність чоловіка, а се, з свого боку, відчувається на соціально-політичних відносинах, які означають долю особи. Нарешті, є просто ідеї, що дотикають

ся власне питань суспільства і державности і мають вплив на реальні відносини цих сфер тепер і в будучині.

Загал ідей, пануючих у духовому життю поодинокі особи і цілого суспільства, о скільки його членів об'єднують загальні поняття і погляди, чи в духовому життю якоїбудь приватної соціальної класи чи культурної верстви, складає те, що ми зовемо їх світоглядом. Сі ідеї дотикають божества і природи, чоловіка і суспільства, виступаючи як ідеї релігійні, наукові, моральні і політичні (в ширшому значінню), і об'єднуючи ся в ідеях філософічних, які самі можуть бути або теологічні, або світські. В кожному суспільстві вирізняють ся особні культурні класи, яка, сказати-б, заправляє в усьому громадському життю своїми ідеями: в середні віки такою верствою було духовенство, в нові часи стала світська інтелігенція. Умові і громадські інтереси сеї верстви можуть узяти і розширювати ся, і на її стремліннях можуть більше або менше відбивати ся стремління і інтереси окремих громадських клас. Можна, через се, говорити про часи культурного розцвіту і культурного упадку, яких значіння для особистого розвитку і соціального поступу, певно, не однакове: високий культурний рівень сприяє обом, культурне назадняцтво веде за собою, навпаки, соціальну і політичну реакцію. Умові інтереси інтелігенції можна далі повернути на речі цілком абстрактного знання або і на громадські питання, чим так, напр. розрізняли ся між собою гуманізм XIV—XV ст. і просвіта XVIII ст. Інтелігенція, нарешті, може цілком зійти ся або зовсім не зійти ся з відомою соціальною верствою, більш приймати ся становими стремліннями та інтересами, висловлюючи їх і в літературі, або піднімати ся до загальніших ідей і служити в загалі чоловікови, обороні

LIBRARY - WIDENSKA LUDMILY
SLOVANSKI
UNIVERSITY
BRNO

особи і громадського добра. Відси й усякі від-
тїни свїтоглядів, як напр. клерикальний, що
панував у середні віки, двірсько-аристократичний,
який увели в моду італійські князї і який про-
славив вік Людовика XIV, свїтогляд буржуазний
і людвий, або тип, що панує над усіма ними —
унїверсальний, загальнолюдський, якому початок
зробили в новій Європі кращі заступники гума-
нїзму.

Культурна історія нових часів характеризує
ся в загалї побїдою свїтської культури над цер-
ковною, в якій рамки католицизм стремїв замкнути
фїлософію, науку, лїтературу, штуку, примусивши
їх служити не духовим потребам людської особи,
а інтересам церкви, що домагалась духового
і полїтичного панування над суспільством і дер-
жавою. Секуляризація культури є одним із най-
свїтлїйших успїхів індивідуалїзму. З другого
боку, в сїй свїтській культурі загальнолюдський
і громадський принцип усе більш і більш бере
гору над становостію і індеферентизмом, в якому
хоч би й на загальнолюдській підставі, був винен
у нові часи напр. італійський гуманїзм і німецька
просвїта XVIII ст. в порівнанню з французькою
просвїтною лїтературою того-ж столїття.

Вільно навіть зробити деяке порівнання між
полїтичним і лїтературним розвитком нових часів.
В обох сферах свїтська основа перемагає цер-
ковність католицизму і основа громадянства —
становість, сю спадщину феодалїзму. І держава
і лїтература про те набирають на час завдат
абстрактного характеру, забувши про живу особу
і реальні потреби суспільства. Як се було що до
держави, ми вже бачили ранїйш; в історії лїте-
ратури ми розумїємо тут період вичерпання в її
творах пристрасного і упертого пошукування
правди, вироблення особистої і соціальної етики,
відклику на громадські пекучі справи, а се власне

характеризує переважно французький класицизм часів Людовика XIV, коли держава, як у колишніх часах католицька церква, задумала із філософії, науки, літератури і штуки зробити одно із знарядів повного свого панування над особою і над суспільством.

2. Середньовіковий католицький світогляд був із характеру свого теологічним, а по стремлінням своїх головних заступників, се в духовенства і черців — клерикальним. Духовенство не тільки займало в суспільстві перше місце з боку політичного і соціального, але й панувало над ним із боку культурного, як єдина освічена кляса в суспільстві. Останнє жило ідеями сеї культурної кляси, чи цілком їх поділяючи, чи в значній мірі підлягаючи їм, чи не висовуючи проти них ідей противних, протестуючи лишень зрідка, без більшого успіху, а головно — без системи і об'єднуючого принципу. Католицький світогляд мав силу, між іншим через свою систематичність і свою внутрішню єдність. Ми бачили, що церква домагала ся цілковитої підлеглости держави, але се було лишень приватне пристосування принципу, силою якого і духовенство повинно було панувати над світськими станами, і філософія мала бути лишень служницею богословія, і все життя чоловіка на землі — тільки підготовленням до життя в іншому світі. Панування церкви над світом і відречення особи від світа, щоб бути в безумовній підлеглости у церкви і проводити справу свого посмертного спасення, — от до чого сходять усї вимоги системи. Система сама виходила з послідовного переведення суцільного погляду на людське життя, якого основи були взяті з християнства, але не були його суттю: вітчизна чоловіка не на землі; в своїйому часовому життю він повинен піклувати ся лишень про посмертне спасення; світ перешкаджає в сім

чоловікови своїми спокусами, а тому треба зрести ся світ і його приємностей, матеріального добробуту, любови і подружжя, свободи, як жерел гріха; через грішну вдачу свою чоловік не може шастися без церкви, яка й повинна панувати над усім, що є на землі, для успішного виконання порученого їй діла — ратувати душі людські для вічного життя. Ідея вирікання світ та ідея панування над світом, що такі противні собі, але стали ся такі близькі одна до другої, втілили ся в чернецтві і папстві. Інституцію, що здійснювала ідею аскетизму, було власне чернецтво; воно служило разом кращою підпорою і установі папства, яка являла з себе принцип теократичний. Правда, аскетизм не дуже годив ся з чернецькою земельною посполістю, а теократію не можна було виправдати поведінням поганих пап, але се вже належить до обсягу зовнішніх фактів, а не до сфери ідей. По ідеї ченці, залишивши світ, щоб, зложивши обіт безжешства, бідности і послуху, гнобити свою плоть постом, вічним безсонням і важкою працею, а духово займатися лишень каяттям та побожними думками, — повинні були бути зразком аскетичного життя, яке одне не було життям грішним, а папа, поставлений над усіма царями земними і над усім світом, повинен був бути намісником божим на землі, щоб освящати земне життя від гріха і направляти всіх і все до єдиної небесної цілі. Аскетизмови, що був найвищим принципом морального світогляду і теократії, яка була найвищим принципом світогляду політичного, в умовій сфері відповідала схоластична філософія, в якій проведені були ті самі два принципи; виречення світ і панування над світом. Зовнішній світ уважали річу, невартою уваги, та сама людська вдача, зопсована первородним гріхом, здавала ся вартою обслідування тільки з погляду спасення чоловіка від вічної

смерти Сином Божим, який для нього втілював ся, в своїх же гадках про те, що варте уваги, чоловік повинен був безумовно покладати ся на церковну науку, не відступаючи від неї при здобуванні нової правди і користуючи ся з свого розуму лишень для того, щоб його доказами зміцнити догми віри.

Таким чином, виходячи з релігійного світогляду, католицька церква збудувала догматичну науку, аскетичну мораль і теократичну політику, що відкидали людські основи зацікавлення зовнішнім світом і своїм власним я, основи допитливості особистого розуму, стремління до фізичного здоров'я і матеріяльного добробуту, полові любови і родинних клопотів та радощів, нарешті державного суверенітету, як найвищим проявом громадського життя. Цілком те здійснення такого ідеалу було неможливе, і навіть у теорії лиш мало хто був послідовним, але й того, що виконувало ся і заявляло ся з обмеженнями, з відскоками, а навіть із суперечностями, було цілком досить, щоб покласти на розвиток і свободу особи міцні і важкі пуга.

Лишивши на боці сферу політики, про яку ми вже говорили, схилюємось на середньовіковому католицькому світогляді, на догматичній науці і аскетичній моралі церкви, як таких, що мають чисто культурний інтерес і власне що до духового і матеріяльного життя особи, бо се життя багато залежало (не кажучи про умови соціальні і політичні) власне і від цього світогляду. Се для нас тим більш потрібно, що поступовий новочасний індивідуалізм раніш усього виявив ся як раз у сфері умового і морального життя, де культурний напрям, відомий під назвою гуманізму, був у суті своїй відновленням людських основ у життю особи, які відкидав середньовіковий світогляд.

3. Нова Європа завдячує успіхи своїй цивілізації, багату духову культуру, свою техніку, поліпшення свого горожанського побуту і т. і. своїй науці, що досягає в останні століття небувалою перед тим розвитку. Усі ці наслідки були зплодом умового руху, що родився в часи відродження, а сам сей рух мав постійне жерело в духових вимогах розвинутої особи. в стремліннях допитливого розуму, в шукаючому вдоволення особистому хистови чи нахилови до розсліду, до творчости і до розумовання, в благородній жадобі знання. Настанне часів, в яких став можливий блискучий науковий і філософський розвій, було важною хвилиною в життю Заходу просто із все-світньо-історичного погляду. Культурний рівень суспільства значно понижчав при кінци старого світа, і приклад Візантії, якій випало лишень „зберігати“ скарби античної цивілізації, свідчить, що зовсім не самі варвари, які зруйнували Західну Римську імперію, були винні в загибелі в ній розвинутого умового життя. З появою Германців справді закінчився упадок, а часи феодальної анархії менш усього могли сприяти підвищенню культурного ровеня суспільства. В ці часи єдиним освіченим станом було духовенство, в якого руках одначе вся письменність повинна була набрати церковного характеру, тай сей стан далеко не завсїди і ще більш не увесь стояв на потрібній височині свого звання просвітителя суспільства. В історії образованости можна замітити цілі епохи темноти усього кляра, а за кращих часів католицької цивілізації — численні приклади, які свідчать про те, що духовні пастирі були майже так само неосвічені, як і їх паства. Військове життя феодального стану з його замками, чварами, турнірами і польованнями не зовсім було пригоже до пробудження умових інтересів. Тим то першою світською інтелігенцією

були люди, яких можна найменувати підпанками, і які вийшли з міських клас суспільства, але се могло мати місце в досить пізні часи кінця середніх віків.

„Філософія в служниця богословія — так формулював значінне наукового дослїду Тома Аквінський; діяльність розуму сходила на те, щоб його доказами підпирати деякі непохитні тези, і напр. відновитель філософічного елемента в теології, Ансельм Кентерберійський, просто вважав потрібним, щоб до свідомости провадила віра (*credo, ut intelligam*). Світській особі цілком заборонено було міркувати, щоб не впасти в єресь, і в сїм напрямі над людською думкою наставлена була церквою найострійша опіка: заняття наукою і її уділювання поручало ся лишень церковникам, за якими одначе власти пильно доглядали, бо й духовні не вважали ся — тай справді не були забезпеченими від єресей. Хто у чомубудь не згожував ся з офіційною філософією — того судили, накладали заборону, нераз навіть утискали, переслідували, обвинувачували в єретицтві, віддавали церковному суду: церква вважала, що має право силою доводити чоловіка до правди і віддавати його світській власті на кару „без розливу крови“, коли він обставав при своїому.

Крайній аскетичний погляд на знання доводив навіть до відкидання всякої науки, як марного заняття, що провадить до загибелі, але сей погляд, розуміть ся, не міг стати загально узнаним. Заступники середньовікового світогляду вчили ся, думали і писали і ради служення інтересам церкви, і ради задоволення власних умових потреб, що приводило їх нераз до борби з авторитетами. На схолястичній філософії, яка характеризує середньовікову освіченість, відбивали ся усі згадані відносини: людській мислі відмежоване було дуже невеличке поле питань

метафізики і логіки, що найбільш стояли в стороні від дослідів над реальним світом, природою і чоловіком у сих питаннях треба було згожувати ся з узаними авторитетами, — в сім разі головну ролю відгравав Аристотель. В якому виключно абстрактійному напрямі працювала тоді **мисль**, знати із голосної суперечки між номіналізмом і реалізмом про те, чи загальні поняття в прості слова, чи може реальности; церква взяла в свою оборону другий погляд, який в дійсности ще більше відтягав схолястиків від заняття дійсними, а не вигаданими реальностями. В такому напрямі почали переробляти самого Аристотеля, який не дуже то підходив під схолястичний „реалізм“. Тим часом, як схолястика не бачила поза абстракціями справжнього людського життя в природі і в суспільстві, друга, більш наївна частина церковного письменства втілювала духові уяви релігії в грубі тілесні образи, переносячи на небесне риси земного життя, і в сім напрямі навіть у самій релігії не піднімаючи ся понад найбільш забобонні погляди.

Тільки гуманізм зробив початки самостійній діяльності розуму і інтересу до реального світа.

4. Людська особа шукає найвищої правди і знаходить її в своїй моральному світогляді, який або бере готовий від свого оточення, або виробляє собі сама, прислухаючи ся до голосу власного сумління і кермуючи ся власним розумом. Середньовіковий чоловік одержував готовий моральний світогляд, що ототожнював саме християнство, сю релігію любови до ближнього, з аскетизмом в ім'я чисто еґоїстичного піклування про особисте тогосвітне спасення. В суспільстві все бувають люде з більш чутливим сумлінням, з твердійшим характером і здатніші жертвувати життєві блага з обовязку і в залежности від того, як розуміли сей обовязок, сї люде ставали сими

чи іншим. Середньовіковий світогляд робив із таких людей — аскетів, що покидали людей і вбивали в собі істинки природи, хоч і з другого боку, певно, разом із ними в монастирі йшли й люди з іншим настроєм, тай не всі й ті, що здатні були на, подвиг ставали егоїстичними і байдужними до громадських інтересів пустельниками. У всякім разі домагання аскетичної моралі від усіх — цілковито зректи ся світа і **придушити** в собі своє **я**, виставляло сумліню ділему: чи жити так, як вимагає етичний обов'язок, але зректи ся усього, що по природі своїй шанув чоловік, чи не зректи ся благ житєвих, але все пам'ятати тоді, що грішиш і готовиш собі загибель по вік: крайні заступники аскетичної моралі просто заявили, що всі повинні йти за принципами ченців. Таким чином, за найвищий моральний ідеал середньовіковий світогляд виглошував презирство до тілесного світа, пригнобленне в собі власної волі і виріканне пут громадського життя. В останньому разі індивідуалізм набрав характеру егоїзму, але власне тільки се одно та думка про того світне спасення і зберегали ознаки індивідуалізму: земне життя особи руйнувало ся, і задоволення найзаконніших домагань людської природи узнавали в самій основі річю неморальною, се в гріхом.

Певно, таке перекинуття морального ідеалу не вбивало християнського милосердя до тих, що страждають, і евангельської любови до ближнього, одначе заява про те, що добрий стан тіла і матеріальний достаток не тільки нічого не варті, але навіть шкідливі для справи душі, набирала і з соціального боку негатиного значіння. Землю проголошувано долиною плачу і страждань, і в сьому життї спасти ся з сеї долини плачу здавало ся можливим лишень у монастирі: світови в його недосконалістю не протиставляли

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF TORONTO
100 SPADINA AVENUE
TORONTO, ONTARIO
M5S 1A5

іншого соціального ідеалу, окрім тихого приставища в обителі ченців, то й нащо було стремити до того, щоб краще урядити матеріальне життя людей, коли воно, се життя, і в жерелом моральної загибелі? Мало того: крайні аскети не вдовольняли ся домаганням простої особистої безкористовності, коли в спільна манастирська власність (що складаєть ся, між іншим, і з залюднених маєтностей), не задовольнялись навіть заснованнем жебручих чернечих чинів, але вимагали ще виречення праці через те, що вона втворює гріховну власність, і ради власної досконалости радили жити на користь тих, що працюють, годуючись їх милостинею.

9. Такі були основні риси середньовікового світогляду. Він мав свою епоху цілковитого пановання і свою епоху підупаду. З аскетизмом були в постійному противенстві інстинкти природи і вимоги спільного життя, і сами ченці були церші, що нарушали обітниці, які давано підчас вступу в манастир, — і се стало навіть улюбленою темою сатиричних творів. Проти догматичного невільництва думки обурювала ся сама думка, і між самими таки схолястиками було чимало таких, яких католицька церква цілком справедливо обвинувачувала в раціоналізмі. Теократична політика в практиці супротивлялась стремлінням правителів, а до того зустрічала і теоретичну опозицію в цілому ряді письменників, що виводили між іншим зверхню власть із людської основи запровадження її самим народом, як се робили правники, що досліджували римське право, і славний Марсілій Падуанський. Моральний підупад папства і чернецтва в XIV і XV вв. сприяв внутрішньому розкладови католицької культурної системи, яку і зо вні почав руйнувати новий умовий рух. Але ся система не вмерла і брала участь

іще в усяких реакціях проти розвитку нових основ історичного життя.

Релігійна реформація XVI в. викликала католицьку реакцію під проводом єзуїтів. Неправдою було-б гадати, що ся реакція була вимірена лишень проти реформації; вона так само дотикала ся і гуманізму. Неправдою було-б думати також, щоби вона була тільки культурна, бо вона служила і цілям реакції соціально-політичної. Нарешті, не можна говорити про одну лишень католицьку реакцію, бо їх було кілька: напр. другою значною реакцією католицизму, хоч уже слабшою як перша, була та, що виникла за часів реставрації, се в на початку XIX ст. В сих реакціях католицизм відновляв догматичні принципи своєї філософії і свої теократичні домагання. Єзуїти були головними реставраторами схоластики після блискучих часів гуманізму і перед народженням самостійної новочасної філософії: як учені, професори, учителі, вихователі — вони були головними учителями католицького суспільства, навчаючи його в напрямі умової залежності від церковних авторитетів і понижуючи особу справним їй муштрованнем. У політиці відновили вони давні теократичні традиції. Католицько-реакційна держава перейняла ся такими самими культурними основами, узявши на себе пригноблення вільної думки і перенісши на королівську власть теократичну науку про її божеське походження.

Реакціям католицизму не повело ся тільки відновити аскетичного світогляду. Його безповоротно осуджено, хоч і з двох неоднакових поглядів, і гуманізмом і протестантизмом, сими двома проявами нового індивідуалізму: і той, і другий шукали основ моралі не там, де покладав їх аскетизм — перший власне в людській природі, другий — у спасаючій особистій вірі.

Єзуїтська реакція не робила навіть і проби відновити аскетичний принцип: члени самого чина перестали бути справжніми ченцями, а в мораль свою запровадили опортуністичний принцип моральної байдужості, убивши елементи особистого сумління, розповсюдивши домагання послуху на таку навіть сферу, де перше ніхто не поважував ся його прикладати, бо по єзуїтській етиці старший міг узяти гріх на себе, а молодший повинен був слухати начальства, хоч би навіть учинив і смертельний гріх.

Середньовіковий католицизм і новочасні католицькі реакції ставили ся однаково ворожо до індивідуальної свободи. Середньовіковий католицизм ставить своїм завданням не допустити особу до того, щоб вона могла не слухати, а нові реакції мали своїм завданням навести бунтовливого чоловіка до лона єдиної спасаючої церкви. В давніх церковних науках почали вбачати в загалі спосіб протиділення новим культурним і громадським стремлінням, що зачепляли консервативні інтереси, а се сприяло штучному підтриманню державою загальної умової атмосфери, утвореної середньовіковою католицькою системою, хоча держава, певно, не могла і не повинна була допускати теократичних тенденцій у політичних науках і користала лишень із того, що було вироблене теологічною думкою для того, щоб надати королівській владі божеського характеру. Що-ж до аскетичної етики, то віра в неї почала підупадати, хоча чернецтво існувало й далі, а навіть трохи зміцніло в часи відновлення католицизму в XVI ст., і ніхто вже не мав великого інтересу штучно підтримувати отожднення моралі і аскетизму. Сильний удар останньому, як основі середньовікового світогляду, завдав іще гуманізм.

IV. Суть гуманістичного руху.

1. Загальне означення гуманізму — 2. Роля класичної старовини в новій культурній історії. — 3. Значіння гуманізму в умовій історії Європи. — 4. Перерва в розвитку світської культури.

1. Тепер переважно означають іменем гуманізму те, що має назву ренесансу чи відродження: перше означення і давніше, і, — що особливо важне, — виразніше, та й головне значіння усього культурного руху, відомого під обома назвами, вистав в слові „гуманізм“ яскравіше. Попереду, ще не дуже давно, в ренесансі вбачали переважно відновлення класичних занять, якому признавали умовий переверот в Європі у переходові частині від середніх віків до нових; потім власність перевероту почали розуміти, як секуляризацію культури, се є як увільнення її з під церковної опіки, що цілком справедливо, і тільки по всьому вказане було спільне жерело і сеї секуляризації, і цілого інтересу до античної літератури світського характеру, власне жерело в нових умових і моральних питаннях самої особи. Річ у тім, що особа доросла перед XIV ст. до того степеня, на якому не могла далі задовольняти ся ні схоластичною філософією, ні аскетичною моралю: стремління її до самопізнання вже не

STANFORD UNIVERSITY LIBRARY - WIDENING LIBRARY

відповідали номіналістичні і реалістичні абстракції; її життєві інтереси були в цілковитій суперечності із принципам чернечої етики, бо особа почала свідомо і принципіально цікавити ся і дорозжити усім людським. Такий духовий зміст, що найбільш відповідав її питанням, зміст чисто людський, вона віднайшла в напів забутих античних літературі: се були для неї *humana studia* в противність першим богословським *divina studia*. Середньовіковий погляд на природу людську і на зовнішній світ був песимістичний: перша — гріхозна, друга — долина печалі і страждань. Розвинута особа уходить у нову історію просто з більш оптимістичним поглядом, і як внутрішній її голос, так і величність чоловіка, що проявила себе в чудових утворах давньої думки і давньої штуки, промовляли їй про шляхотність людської природа, про законність її стремлінь, про можливість урядити на землі життя своє як слід. Культурний чоловік переминав погляд на самого себе і на подібних до себе найрадикальнішим способом, і се мало, певне, дуже важні історичні наслідки.

Нова світська цивілізація веде свій початок від гуманізму, що проявив ся найраніш в Італії (XIV в.) і звідси розповсюдив ся по інших краях Західної Європи. Чоловік живе, думає, стремить, працює, уряджує свої відносини до інших людей, як моральні, так соціальні — відповідно до свого розуміння життя, меж свого ума, своїх здібностей, своїх та чужих прав. Середньовіковий світогляд був абнегацією життя сполученого з пригніченням в особі свідомості її умової сили, її здібности до усякого прояву себе у зовнішньому світі, її прав, абнегацією законности її природних стремлінь, а гуманізм був власне духовою еманципацією особи. Початий в XIV ст., по части підтриманий, по части навпаки відішнудий релігійною реформацією XVI в., абсолютно придушений на

якийсь час католицькою реакцією, культурний рух сей відродив ся з новою силою і для значнішої історичної ролі в „просьвіті“ XVIII в., яка сама опираєть ся на гуманізм, будучи навіть чи не його відміною. Умови місцеві (напр. італійські умови для гуманізму і французькі для „просьвіти“) і часові, напр. особливий вплив класичної літератури в першому разі і природознавства — в другому, бо в XIV в. давна література була єдиним способом умової еманципації. а в XVII в. почав ся блискучий розвій природописних наук, словом, неоднакові умови надали сьому рухови того чи іншого характеру, зробили його з того чи іншого боку одностороннім, не дозволили йому вплинути в повні на загальну зміну життя, але під тим, що було в сьому рухови місцевого і часового, ми повинні завсїди добачати щось таке, що має більш універсальний і тривкий характер. Гуманізм і „просьвіта“ XVIII в. самі з себе — лишень дві особливо замітні хвилини в історії особистого розвитку на європейському Заході: вільний дослід і протест проти аскетичної моралі тісно вязав із собою гуманістів і філософів XVIII в., але і в тих, і в других були ще раньші попередники, напр. раціоналісти-схолястики і так звані аверроїсти, або також сьвітські поети, які виспівували життєві утіхи, а вся сучасна філософія і сучасна наука самі в відміною того самого основного руху, викликаного розвитком особи. І тут, як і завсе, при означенню історичного значіння культурних часів треба розрізняти місцеве і дочасне від основного і постійного. З найбільшою силою гуманізм появил ся в Італії, але в історії самої Італії його ролю не можна наіменувати благодійною, і сим навіть не раз поприкають його національні історики, хоч у сїм разі винні були загальні умови краю і того часу. Німеччинні реформація, яка в ній мала свій початок, заподіяла

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF TORONTO

теж не мало лиха і се завсе служить католицьким історикам німецьким за спосіб підкріпити свій загальний осуд протестантства, але знов таки не сей останній сам із себе винен був у лихолітті Німеччини, а загальні умови німецького життя в XVI в. були такі, що кращих наслідків реформація в Німеччині й не могла дати. Нарешті, філософія XVIII ст. найсвітлійше розвинула ся у Франції, і чимало слабших (і навіть сумних) сторін французької революції стоять у звязку з хибами сеї філософії, але й сеї останні, і ті лихі наслідки, що виключно до них прикладають, знову таки викликані були умовами місця і часу. При загальному оцінюванню гуманізму, протестантизму і філософії XVIII в. треба в загалі лишити на боці частні погляди тої чи іншої національності чи доби (погляди, які успішно можна прикладати в історії окремих країв), щоб підняти ся до всесвітньо-історичного розуміння. Філософічне оцінюванне усіх сих рухів повинно відбувати ся двояким чином: треба рішити, о скільки правдивий принцип, що лежить в основі явища, і потім, о скільки повно, всесторонно і послідовно втілював ся він в окремих хвилинах еволюції сього явища.

Гуманізм був регабілітацією людської природи і принципіальним узаasadненнем її прав у сфері духового і матеріального життя. Кожне нове явище на початку свого розвитку визначається численними хибами. Основними хибами італійського гуманізму треба вважати егоїстичний відтінок індивідуалізму, який нераз межував із цілковитим браком альтруїстичного почуття і з громадським індіферентизмом, і чисто аристократичний (хоч і не в становому розумінню) характер гуманістичної образованости. Особа, яка увільняється від усього, що задержує її розвій, перш за все шукає основ чисто індивідуального

гаразду і індивідуальної моралі, протиставляючи егоїстичному аскетизмові не менш егоїстичні етичні системи давніх стоїків і епікурейців. і прикладає усі свої сили до заспокоєння умових потреб, утворюючи філософію і науку, але нічого не роблячи для соціальної етики з точки погляду рівного права усіх на духовний розвій і на особистий добробут, утворюючи політику, як штуку, але не вносячи в своє об'єктивне розуміння державного життя тої засади, що не особа існує для держави, але держава для особи. Таким чином в італійському гуманізмові принцип індивідуалізму був переведений не в повні, односторонно і непослідовно, але в самому таки гуманізмові, в його основному принципові, містило ся й те, що повинно було розвинути його самого, усунути сї хиби, особливо за помічю культурних основ реформації.

Дивлячись на гуманізм, як на прояв новочасного індивідуалізму і як на секуляризацію культури, і пояснюючи вищий інтерес гуманістів до класичної старовини потребою оперти ся на щось у нових умовах і моральних стремліннях, ми сям уже означаємо і те значіння, якого „відроджена“ старовина набрала для культурної історії Європи. Цивілізація нових народів має своє жерело в християнстві і в класичному світі, і відродженне сеї цивілізації почало ся із стрічі європейського ума зі спадщиною духової діяльності Греків та Римлян. Класичну і нову європейську культуру від східних цивілізацій і від середньовікового світогляду відріжняє світський характер у перших у противність до теократичних основ у останніх. Отже зрозуміло, чому гуманісти стали прихильниками античного світа, але було-б неправдою обвинувачувати їх у сліпому захопленню старовини і в фантастичному бажанню відновити давні культурні і соціальні форми.

В загалі старовина була не жерелом руху, а лишень його підпорою, тай візантійські Греки, які вміли лишень „зберігати“ античну образованність, могли бути учителями для гуманістів лишень у формальному студіюванні мови й літератури. Гуманісти брали з класичної старовини в загалі лишень одно те, що відповідало їх власним стремлінням, хоч, певно, постійно знаючи ідеї філософічних, наукових, історичних, політичних і художницьких творів старовини, до певного степня вони й самі проймали ся поглядами класичного світа. З початку пануючим стремлінням італійських гуманістів, яке перейшло в інші землі і в них утвердило ся, було бажання погодити класичну старовину з християнством, але пізнійше гуманістичний світогляд став отверто набирати більш поганського характеру, хоч у сьому даремно обвинувачували гуманізм у загалі, який був ніби то відновленням поганського морального матеріалізму.

Коли гуманісти передовсім звертали ся до класичної старовини, то се цілком природно з огляду на те, що іншої умовою підпори вони й не могли найти для своїх стремлінь. Се факт не одинокий. В боротьбі з феодалізмом і папством правники, які були на службі в середньовікових королів (а з ними і Данте в „De monarchia“) опирали ся на принципи римського державного права. Схолястична філософія зробила з Аристотеля свій головний людський авторитет. Демократичний рух серед римської людности в половині XIV в. набрав за намовою Коля-ді-Рієнці характеру відновлення давньої римської республіки. Коли королівська власть, яка стреміла до абсолютизму, почала підпирати літературу без середньовікових політичних традицій і без громадського змісту, вона просто, сказати-б, мала на увазі золотий вік римської поезії і прози за Августа. Громадська свідомість

Французів XVIII в. живила ся образами горожанської відваги і героїчного республіканізму античного світа, що відчуло ся і в тодішній літературі і на багатьох фактах революції. Не можна ж, одначе, говорити, що боротьба королівської власти з католицько-февдальним ладом викликана була студіюванням римського права, що без латинського перекладу Аристотеля не було би схоластики, що класичне одушевлення славнозвісного римського „трибуна“ було причиною народного незадоволення із вельможного папства в покинутій папській столиці, що тільки одно наслідування класиків надало літературі XVII в. двірський характер, що без знайомости із давніми політичними формами у Франції не було-б республіканського перевороту і т. і. Гуманістичне захоплення старовиною підходить під ту саму категорію фактів.

Вплив відродженої класичної старовини чн краще, відновлення занять грецькою та римською літературою, на культурну новочасну історію цілком зрозумілий. Перше, ся література довгий час була майже єдиним просвітним способом, і на багато питань і в багатьох сферах нові мислителі та письменники довгий час не могли дати нічого, що можна було-б поставити в рівень із давніми утворами, а друге, в античній філософії, науці, поезії, в античній історіографії, праві і політиці так багато загальнолюдського, яке не може бути чужим жадному чоловікови, що вони ніколи не втраять свого значіння для культурних народів. Треба тільки додати, що в першому розумінню значінне класичної старовини стає все меншим і мевьшим, і коли напр. у XVIII ст. тривало ще те, що почате було гуманістами XIV ст., то самі останні століття вигодували для XX століття таку духову спадщину, яка де в чому не уступить класичній, а де в чому просто її перевиспає.

Як гуманістичний зворот до старовини, так і повільний вихід із під впливів, що йдуть виключно від неї, се факти поступового характеру: особа доросла з початку до розуміння високої культури античного світа, а потім виробила свою духову культуру, яка зробила зайвими постійні звертання до чужого розуму. Певно, в часи ученицьких своїх літ західно-європейська думка часто просто підлягала античним світоглядам, а в них було чимало такого, в чому християнство вказало чоловікові принципи вищі і відповідніші до його духової природи. В моралі маємо на увазі альтруїстичний принцип любови, що лежить у основі соціального принципу людської солідарності, в політиці — принцип внутрішньої свободи переконання від примусової влади держави. Середні віки, певно, не здійснювали сих принципів, і се було причиною того, що перші прояви гуманістичної етики і політики були ближші до поганських, ніж християнських поглядів на обовязки і права чоловіка. Держава, яка захотіла в часи реформації сама стати церквою і зробити з релігії політичне знарядє, позбавляючи чоловіка свободи в справі релігійного переконання, не тільки наслідувала католицьку церкву, але й переймала ся античним політичним ідеалом, якому теоретичний вислов дали в XVI в. Макіявеллі, в XVII — Гоббс, в XVIII — Руссо.

3. Головна заслуга гуманізму — умовá еманципація Європи. Гуманісти, як речники нового настрою і нових потреб, що настали в суспільстві, стали дуже популярними і впливовими просвітними діячами; — через се вони склали поруч із старою інтелігентною верствою нову інтелігентну клясу, перше, чисто світську, друге — таку, в основі якої була одна умовá перевага, без земельної посілости, привілеїв і церковної організації, в явнх, окрім образованости, була сила

духовенства. Гуманісти були люди з ширшою загальною освітою, що відрізняла їх від середньовікових учених, які замикали ся в вузькі межі одної якої-будь спеціальности. В основу своїх інтересів вони поклали студіювання людської природи (особи і суспільства), такої — якою вона є в дійсности, вперше уживши до сього наукових методів. Як знавці справ людських, вони стали керманичами громадської думки і, можна навіть сказати, своєю публіцистичною діяльністю вперше утворили сю духову силу, яка відграв таку важну роль в новій політичній історії.

Поклавши початок усяким гуманітарним наукам, вони значно посунули наперед політику і історіографію, заснувавши ще тим самим соціологічне думання нових часів. Не внівши на початку жадних моральних основ у політичну науку, гуманісти про те зробили велику прислугу, еманципувавши її від теократичних і станових основ, бо навіть лишаючись соціальними індиферентистами, але разом із тим не будучи речниками соціальних стремлінь якого-будь стану — вони в ім'я вродженої особи людської гідности протестують проти родовитого вельможного пацства і спадщинних привілеїв, як у ім'я інстинктів людської природи протестують заразом проти аскетизму і чернецтва.

Гуманізм зруйнував середньовікову схоластику. Її зміст і метод були занадто антипатичні для гуманістів. Перші з них повстали проти середньовікової філософії з тої причини, з якої не цікавили ся античною метафізикою: їх увагу звертала на себе жива людська особа, і тому з початку їх філософія мала виключно етичний характер, при чім вони з давніх шкіл студіювали стоїків і епікурейців. Лишень пізнійше (в XV в.) метафізичні питання начинають притягати до себе гуманістів, і перше ніж від Бекона і Декарта

(в XVII в.) мала почати ся історія самостійної європейської філософії, гуманісти, студіюючи Плятова і Аристотеля, підготовляють можливість її повстання. З другого боку, гуманісти не могли вибачити схолястикам тої неволі, в якій останні тримали ум, і раціоналістична струя в загалі сильно вибивасть ся на поверхню гуманістичного руху. Далі. вся стара система шкільного образования аустріла в гуманістах пристрасних супротивників, і вже Леонардо Бруні (в першій половині XV в.) дав ідею чисто світської освіти, в яку релігія входить лишень як важна складова часть, не заповняючи собою цілої школи. На основі нового розуміння життя почали виникати і нові його ідеали — початок тих громадських утопій, яким також довело ся відгравати ролю в історичному розвитку Заходу. Нарешті, коли самі гуманісти і не виявляли великого нахилу до природознавства, то вони промостили шлях, яким пішло і студіювання зовнішньої природи, що зробила такі великі успіхи за останні чотири століття (XVI—XIX).

4. Гуманістичний рух, який почав ся в XIV ст., досяг найбільшої сили в XV, найбільшого розповсюдження на початку XVI, упадає в половині сього останнього століття. Релігійна реформація, до якої ренесанс ставав у дуже неоднакові відносини, в загалі звернула увагу суспільства в інший бік, а католицька реакція ще більш сприяла спинненню сього руху. В часи стрічи між протестантизмом і католицизмом, у часи двох фанатизмів умовий рух був засуджений на нидіння, хоч у той самий час (XVI—XVII вв.) зачинає розвивати ся природознавство і самостійна філософія, які не мали, про те, такого безпосередного впливу на громадську культуру, як гуманізм у XV в. і як „просвіта“ XVIII ст., що була така несамотійна в науковому і філософічному розу-

мінню, а в культурному — була лишень відновлен-
ням гуманізму. Ся перерва в початому гуманістами
культурному рухови пояснять ся не тільки релі-
гійною реформацією і католицькою реакцією, які
заповняють собою історію XVI і XVII вв., але
й політичними умовами часу. Італійські династи,
заохочуючи гуманістичні заняття ради особистої
користи, не обмежували їх свободи, тим більш,
що, що до політики, гуманісти визначали ся
навіть рабською смирністю. XVI та XVII вв. були
в інших державах добою політичної боротьби,
і королі, придушуючи всяку опозицію, здержували
і розвиток політичної думки, пособляючи хіба
одному природознавству, яким занятте, на їх по-
гляд, не було так небезпечне. От тому в XVII в.,
коли з упадком системи, витвореної релігійною
та політичною реакцією, знову почав ся рух визво-
лення. він, між іншим, став і в опозицію до держави.

Прогидежність між гуманізмом і католиць-
кою реакцією зрозумілі самі собою. Між гума-
нізмом і реформацією теж повинен був повстати
антагонізм, і справді, факти сьвідчать, що обидва
рухи в тому самому краї було неначе неможливо
погодити: один повинен був уступати перед дру-
гим. Гуманізм у принципі ставив чоловікови ціль
життя на землі, а протестантизм виходив із ідеї
тогосьвітнього спасення, хоч і робив із неї інші
висновки, порівнюючи з попереднім аскетизмом;
гуманісти цікавили ся питаннями знання, рефор-
матори — питаннями віри; один напрямок вимагав
розвитку ума, другий підклоняв розум під бого-
словський авторитет або висовував наперед усього
почуття, відки пішла й різниця між раціоналіз-
мом і містицизмом (хоч і перший був у реформації,
тай другий бачимо в пантеїстичних філософіях
природи Італійців XVI в.); один стремів до від-
новлення античної образованости, другий мріяв
відновити первісне християнство; тут думка і по-

чуття шукають підпори в давній літературі, там — у біблїї. На дїлі могли бути в сих відносинах і неконсеквенції, і відскоки, і напр., умовий рух, викликаний гуманїзмом, навіть сприяв реформації своїми просвітними засобами, але суть справи від того не зміняєть ся й трохи: свїтський рух мусїв уступити перед релїгійним. Гуманїзм зачіпив лишень верхки суспільства, не пройшовши в маси, до яких осьвіти гуманїсти були байдужі, а моральні і станові хиби гуманїзму не могли допустити його стати на чолї того великого історичного перевороту, який починав ся на початку XVI ст. під прапором релїгійних ідей, так само, як інший подібний історичний переворот, що почав ся при кінці XVIII ст., почав відбувати ся, навпаки, як раз під прапором свїтської просвіти.

Культурне значіння релігійної реформації.

1. Означення реформаційного періоду нової історії. — 2. Аналіз реформаційного періоду. — 3. Політична, соціальна і національна опозиція проти церкви. — 4. Внутрішній розпад католицизму і нові релігійні стремління. — 5. Протестантизм, сектанство і новий католицизм. — 6. Принципи протестантизму і сектанства.

1. В новій західно-європейській історії треба висунути наперед два великі перевороти; з них кожен учинив великі зміни в культурних і суспільних відносинах, і тому обидва вони в осередковими подіями двох історичних епох: події ці були — реформація, яка підготовляла ся в XIV і XV вв., вибухнула в XVI і була великої ваги і в XVII віці, і революція на переломі XVIII і XIX ст.

З двадятих і до шістьдесятих років XVI ст. в Західній Європі відбуваєть ся, справді, значний переворот: з двадятих років одно німецьке князівство за другим відпадає від католицизму, і ціла половина Німеччини стає протестантською; те саме дієть ся рівночасно із швайцарськими кантонами; тодіж нову релігійну науку приймає Прусія, Данія, Швеція; в дальшому десятиліттю до тих, що відстали від католицизму, долучаєть ся Англія; в сорокові роки осередком войовничого протестан-

тизму стає Женева; звідти він у половині п'ятидесятих років побідно вдираєть ся в Шотландію, яка зараз таки відлучила ся від Риму, а також добираєть ся ще у Францію і Польщу, а з шістьдесятих років відриваєть ся від Риму і частина Нідерляндів; успіхи протестантизм мав до того ще в Чехії і в Угорщині та в інших землях австрійських Габсбургів, набув десь у половині XVI в. поодиноких послідователів у Еспанії, і нарешті, разом із тим дотикнув ся і Італії. Між 1520 і 1560 р. половина європейських земель порвала свої звязки з католицькою церквою, а в самій середині сього періоду і ся церква відновляєть ся через заснування ордена єзуїтів, а на тридентському соборі перед початком шістьдесятих років лагає свій розхитаний будинок.

Увесь сей рух мав своїх „попередників“: Вікліф у Англії і його послідователі Льюлярди, Гус у Чехії і гусити, всякі єретики і сектанти, тай тридентський собор, скликаний для реформи церкви, мав прецеденти в соборах пізанському, констанцькому і базельському з першої половини XV в.; отже реформа церкви в XVI в. була вже давно питанням, що ждало розв'язання, і коли лічити з „попередниками“ реформації, почавши хоч би з Вікліфа і докторів паризького університету, які уложили плян соборної реформи, се втягти в історію реформаційного періоду і перші домагання і перші проби поліпшень у церкві, то початок сього періода мусити мемо відсунути ще на півтораєста літ назад, до останньої третини XIV ст. З другого боку, в половині XVI в. тільки що сформуваля ся дві ворожі релігійно-політичні партії, що обняля всю Європу і почали між собою боротьбу: власне в половині XVI ст. почалась оружна стріча між католицизмом і протестантизмом, триває потім ціле століття і закінчуєть ся тільки в половині XVII в., в той самий час, коли

в Англії відбуваєть ся нова реформація, Народня, після урядової реформації XVI в. Релігійні переслідування протестантів у Франції коло 1685 р. і одночасно з тим піднята останнім Стюартом реставрація католицизму в Англії були останніми більшими фактами католицької реакції проти реформації. Від часів Вікліфа до другої революції в Англії, від часів докторів паризького університету, що пропонували соборну реформу перед скасуванням нантського едикту, яким забезпечені були релігійні права протестантів у Франції, минуло триста літ, у протязі яких достигло, було розв'язане і нарешті віддане до архіву питання про реформу католицької церкви. 1520-ий рік ділить сі три віки на дві половини — на підготовлення реформації і на її доконавнє, і реформаційним періодом у тіснійшій значінню треба вважати через те XVI і першу половину XVII ст.: період підготовлення був навпаки часом, коли попереду всього з всесвітис-історичного погляду стояв усе-таки гуманістичний рух, а почавши з половини XVII ст. церковні питання видимо відступають назад перед питаннями політичними, і розвій державности стає головним явищем слідуєчої епохи, се в „віка Людовика XIV“. Нарешті й тут, у сім півторавіковому періоді, — коли вийняти тільки сорокові і п'ятьдесяті роки англійської історії, які повторили собою лишень те, що ранійш відбувало ся на суходолі, — весь інтерес реформаційної історії гуртуєть ся на часі між двадцятими і шістьдесятими роками XVI ст., бо в сей час не тільки відірвала ся від Риму ціла половина Західної Європи, але й були поставлені і розв'язані принципіально всі важні культурні питання нового релігійного руху і викликової ним католицької реакції, власне в часи між спаленням папської буллі Лютером (1520) і смертю Кальвіна (1564).

2. Реформаційний рух, який відбувся в перше ще в Чехії в часи гуситських війн у першій половині XV в., ще сильніший рух у Німеччині, в Швайцарії, в Шотландії, у Франції і в Нідерляндах, де, як попередю в Чехії, поруч із ним ішли політичні і соціальні революції в зазначений нами період XVI ст., нарешті цілком анальоґічний рух у Англії в половині XVII ст., відомий під назвою першої англійської революції, — все се разом є явищем дуже скомплікованим; воно виникає з маси причин, що комбінувалися в неодному краї неоднаковим чином. Наукова аналіза цього історичного явища доводить нас до того висновку, що в реформаційному рухові треба розрізняти три сторони. Перше, се був рух чисто релігійний, який дотикався справ людської віри і сумління, і його жерело було в протесті більш розвинутого ума і більш чутливого та морального почуття проти „зосовання церкви“ і в шуканню релігійної правди на нових шляхах. Друге, се був і чисто світський рух із опозиційним характером у відносинах до католицької церкви, але виникав не з релігійних причин, а з політичного і соціального незадоволення з папства і духовенства, які стреміли до панування над державою і суспільством, і з національного незадоволення з космополітизму церкви, яка не давала народам ні св. писма, ні служби божої на рідній мові, се є, загалом кажучи, із протесту не в імя основ релігійних, а в імя основ людських, які були в антагонізмі з теократичними і клерикальними тенденціями і з космополітизмом церкви. Третє, нарешті, у звязку з сими усім і під прапором релігійних ідей, але цілком самостійно, відбувалися ще всякі політичні і соціальні революції, які мали причини вже просто у світських стремліннях і інтересах і мали змогу повставати і без жадних нових релігійних стремлінь або без оборони полі-

тичних, релігійних і національних інтересів від домагань, посягань і над'ужуть курії і клира. В цьому розділі ми мати-мемо на увазі лишень дві перші сторони руху і почнемо їх перегляд із тої опозиції — політичної, соціальної і національної, яка могла-б із успіхом іти — і справді йшла часом — під прапором секуляризаційних стремлень, які так сильно об'явили ся в гуманізмі, але які мали свої причини в загальних відносинах між церквою з одного боку, і правителями, світськими станами суспільства і націями, з другого.

3. Ми вже говорили ранійш про антагонізм між державою і церквою, а також між світськими станами і духовенством, якого впливовому становищу і богатству заздрило дворянство і від якого користюлюбности і неажерливости терпіла народня маса. Вороже почуття, якого за цілі століття назбирало ся доволі проти курії і клира в репрезентантах державної власти і в світському суспільстві, вибухнуло на верх. Вже гуманізм боронив права держави і світського суспільства проти теократії і клерикалізму, а нові релігійні ідеї просто санкціонували і увільнення королів від папської власти, і підлеглість їм духовенства, і відібранне до державного скарбу церковних і монастирських маєтків, і скасування чернецтва, і знесенне десятини та інших данин, і відібранне у духовенства тяжких для суспільства привілеїв (хоч би церковного суда над світськими особами, звільнення від податків і т. і.). Все се і відбуло ся там, де світська власть мала інтерес порвати звязки з курією, а світські стани, як і кермуючі кляси так і народ, мали особливо великі рахунки з клиром, що не скрізь було однаково, як не скрізь однаковий був і релігійний настрій народа в розумінню його задоволення з існуючої форми релігії або шукання нових форм. Завважимо, що в деяких випадках почин до реформи йшов просто

від державної влади без особливого в тій хвилі нахилу підданих до зміни, як се було в Данії, в Швеції, в Англії, тоді як у інших випадках реформація починала ся знову проти бажання правительств, — се ми бачили в Шотландії, у Франції, в Польщі, в Нідерляндах, у Чехії, в Угорщині. Що до Німеччини, то тут реформація одночасно відбула ся і з гори, і з низу (як згодом і в Англії): все залежало від того, в яких відносинах королі і народи стояли до курії і до клира, і наприклад той самий англійський король Генрих VIII був на початку свого королювання папистом, а при кінці ворогом папства. З реформації правителі просто спожиткували, ставлячи себе в незалежні відносини зовні, підклоняючи собі церкву в середині і секуляризуючи духовні маєтності, якими впрочім найчастіше мусіли ділити ся з дворянством. Часом соціяльна опозиція, — що й було в Німеччині, в Швейцарії, в Шотландії, в Голляндії та інш., — набирала загально станового, прямо національного характеру, і тоді реформаційний рух виникав іще з одної причини, на якій ми опинимо ся тут більше, бо в загальї сеї речі ми досі ще не дотикали ся, а вона має зовсім немале значіння.

До духових основ, об'єднуючих суспільство, поділене на стани або соціяльні і культурні класи, і яку-б широку територію се суспільство ні обнімало, належить, як відомо, і почуття національності. Кожна національність являє собою збірну моральну особу, що має також самосвідомість, яка є, певно, самосвідомістю поодиноких одиниць, що складають її, о скільки сї одиниці вважають себе приналежними до тої чи іншої народности. Національна самосвідомість має неоднакові степені розвитку і, так сказати, не однакову напруженість у неоднакові часи і не в одному місці, але се — основа тривка і універсальна, бо вона

має корінь у життю особи. Особа не може почувати себе у всіх життєвих відносинах як абстрактне *Я* без тих означень, які на неї накладає приналежність до відомої народности, і перш за все через мову, якою вона висловлює свої думки. Чим більш розвинута особа, тим більш вона розуміє свої індивідуальні права, а до сих прав мусить бути, безперечно, зачислене і вільне користання з рідної мови, свобідне образование її як для вищих, так і щоденних потреб життєвих, незалежність суспільного становища особи від того, на якій мові вона висловлює свої думки. Коли в народі прокидаєть ся свідомість особи що до своєї гідности, то се й в пробудженне національної самосвідомости, яка таким чином має свій корінь в індивідуалізмі. Але як особиста самосвідомість нераз набирає егоїстичного напрямку, так і самопізнання національне може стати ся егоїстичним. Інша річ, коли напружене національне почуття висловлюєть ся в обставанню за права народности, се в за права поодиноких осіб відомої нації — проти утисків і посягання з боку інших народів, і зовсім інша річ, коли те саме почуття викликає замах на чужі права. Так само інша річ, коли збірна особа народня в імя інтересів національної основи стремить підняти себе через культурне стоваришування з іншими націями, і знов таки цілком інша річ — національна самосвідомість, яка висловлюєть ся в тісній виключности; в першому разі вона полягає на стремлінню поодиноких осіб до загальнолюдського і всесвітньо-історичного, в другому — на вузькому і тісному світогляді поодиноких членів того чи іншого народу.

В новій історії двічі національне питання набирало особливого історичного значіння. В перше се було підчас релігійної реформації, коли права національности почали домагати ся свого узнання

в церковному життю, в друге — в XIX в., коли теж саме стало ся і до життя державного. Анальоґія цілковита: космополітична римська церква не uznавала національних прав у проявах релігійного життя, абстрактна державність XVIII ст. пішла слідом за середньовіковою церковністю, і в обох разях відограла замітну ролю погорда до людської особи в її національних правах.

В XIV і XV вв. західно-європейські народи склали ся в національні держави під зверхністю національних королів, і соціально-політична опозиція проти курії і клира набрала з культурного боку національного характеру. Се був час зародку ідеї національних церков. План соборної реформи католицької церкви, вироблений при кінці XIV ст. париським університетом полягав у тім, між іншим, щоби в лоні католицизму вернути поодиноким національностям право на самоуправу з місцевими соборами на чолі. На загальному констанцькому соборі голоси подавано не загально, а по націям, і таки в XV століттю само папство uznало національні ріжницї, уложивши осібні конкордати з поодинокими народами. Наука про вольности галіканської церкви стала пануючою серед французького духовенства і урочисто проголошена була в чотири віки по своїй появі, власне підчас суперечок Людовика XIV із папством. Ідея „народового косьцёлу“ була дуже популярна також серед польських католиків і навіть серед прелатів у XVI в. Реформація в Англії почала ся з національного відпаду від Риму, і сама англіканська церква основана була на тій теорії, що, складаючи церкву національну, вона не перестає бути вселенською. Протестантський дух, нарешті, в сути своїй був національним, бо перше, що роблено в загалі підчас церковної реформи, було — заміна латинського богослуження

відправою на рідній мові і переклад на рідну мову сьв. письма.

Такі були політичні, соціальні і національні причини реформації. Церкві потрібні були реформи, і коли вона показала себе нездатною до цього, то в сій справі узяли участь сьвітські сили, се в уряди, окремі стани, цілі нації, і розв'язали питання на свою користь, заводячи державно-національні церкви, які, впрочім, не хотіли узнати індивідуальної свободи в справах віри і, розумієть ся, надали національному почуттю відтінок віри. Се навіть сильно відбило ся на міжнародніх відносинах XVI і XVII вв., поділивши Західну Европу на два ворожі конфесійно-політичні табори.

4. Реформація мала й інші причини, які для неї, як руху перш за все релігійного, були навіть основними. Католицька церква при кінці середніх віків була в стані розладу, який в мові того часу одержав характерну назву „зіпсуття церкви в голові і членах“. Великий розкол католицької церкви, що тяг ся цілі десятки літ і був великою спокусою для віруючого сумління, був властиво лишень симптомом сего зіпсуття, який більше звернув на себе увагу усього католицького сьвіта. У зв'язку з розколом повстала думка про реформу церкви через повернення її з абсолютного папства, в якому добачали головну причину лиха, в монархію конституційно аристократичну, якою правив би найвищий клир на всесьвітніх і національних соборах. Але така реформа могла бути лишень пал'ятивом, бо лихо містило ся не в тому лишень, що папа став вище соборів і скасував права національних єпископатів. Головне лихо було сьвітськість церкви, перевага в ній матеріальних стремлень над духовими інтересами. Інституція, покликана на службу вищим моральним цілям, погрузла сама в грубому матеріалізмі, бо політичні стремління папства до всесьвітнього пановання

і соціяльні інтереси духовенства, як найбогатшої і найбільш впливової верстви суспільства, висунули ся наперед, і церква вже не відповідала своєму призначенню, особливо перед більш розвинутою громадською свідомістю, яка сама була наслідком умового і морального зросту особи. Ідеалови церкви, який що далі більш підвищував ся в сій свідомості, дійсність тимчасом далеко не відповідала. Скандальна хроніка папства (авіньонського і римського), яке обернуло ся в світську курію, моральне відсуттє духовенства і чернецтва, їх користолюбність, ледарство, темнота, стали головною темою публіцистичного обвинувачення в літературі і суспільної сатири. Навіть люде, які через свій релігійний світогляд лишили ся добрими католиками, соромили ся сього „відсуття церкви в голові і членах“ і в ім'я вищих моральних основ повставали проти світської могутности папи, проти церковної земельної власности і т. і., як головного жерела відсуття, що відчувало ся і в матеріяльному життї народів.

З другого боку, відсуттє церкви виявило ся і в тому перекручуванні, якого зазнали в ній самі релігійні принципи. Темне духовенство поділяло забобонні гадки грубої курби, або народню забобонність висискувало для наживи. Особливо багато перекручувань звязано було з почитуваннем святих, усяких мощей і святих образів, у чому гуманісти і реформатори, противники сього відсуття хотіли бачити поворот до многобожія та ідолства. Домагання забобонного почитування папи, як якогось земного бога, так само повинно було обурювати розвинуте релігійне сумління. Обрядовість, крім того, затерла собою духову сторону релігії. На гріх дивили ся, як на формальний вчинок, який відпокутуєть ся також формальним чином без внутрішнього каяття, і на сьому була заснована наука про індульгенції, що

особливо спокушувала віруюче сумління, яке не могло погодити ся з теорією розгрішення за гроші. От тому то індульгенції і стали одним із головних предметів нападу з боку реформаторів. Саме богословське знання сходило переважно до схолястичних пояснювань, і при тім жерела віри, се є святе письмо і твори отців церкви, що були його першими коментаторами, пішли на задній плян. Не диво, що обуреному сумлінню ще „попередників“ реформації Рим уявляв ся Вавилоном, папа — антихристом, само католицтво — забобонами і ідољством: для них усі сі перекручування були людською вигадкою, противною слову божому, що містило ся в св. письмі, і біблія почала служити основною підпорою в релігійному протесті.

На біблій почали опирати ся і нові релігійно-моральні стремління, як нові стремління у сфері умовій опирали ся на класичній літературі. Індивідуалізм, ся душа нової історії, проявив ся власне і в релігійній сфері. Право особи на безпосереднє ознайомлення з словом божим, на вільне його пояснювання, відповідне до загального духа св. письма, на обстоювання своїх переконань, коли сі переконання не будуть заперечені самим словом божим, — от що індивідуалізм протиставляв тій релігійній опіці, якій була піддана особа в католицизмі. Основа особи є основа духова: для неї в релігії все внутрішнє має незмірно важнійше значіннє, як усе зовнішнє, і от індивідуалізм у сфері віри зазначив нові догми. В справі спасення душ католицька церква занадто налягала на зовнішні засоби, на подвиги аскетизму, на побожні вчинки, навіть на грошеві складки на користь церкви, а реформація виставила принцип діаметрально противний — оправдання виключно через особисту віру в визволяючу силу жертви, принесеної Сином Божим за увесь рід людський.

Крайнім проявом того-ж таки релігійного індивідуалізму стало містичне сектанство з його вірою в особисті виявлення, які відбуваються в духови поодиноких, з неба відзначених осіб.

Поставивши поруч, із одного боку занадто гостру незгідність церковної дійсності з її власним ідеалом, а з другого, нові індивідуалістичні стремління у сфері релігії, ми й знайдемо головну причину релігійного руху XVI в. В цьому рухові, обмеженому місцем і часом, проявило ся знову щось тривке і універсальне — домагання від дійсності згідности з ідеалом і творчість ідеалів особистим умом. Гостра незгідність соціально-політичної дійсности XVIII в. з принципами, якими сам себе виправдував давній лад, і особливо з новими ідеалами, що вироблялись особистим розвитком епохи, була і основною причиною перевороту, що став ся у Франції при кінці XVIII ст.

5. Реформаційний рух пішов різними напрямками: наслідком того були нові церкви і секти. Одначе їх усі підводять під два типи — евангельського (чи біблійного) і містичного християнства, або іначе кажучи — протестантизму і сектанства. Перший репрезентуєть ся в релігійній історії Заходу, почавши з перших ознак незадоволення з католицизмом, цілим рядом форм. Сюди належать вальденство на півдні Франції в XVII—XVIII ст., вікліфізм в Англії XIV в., утравізм у Чехії XV в., а в XVI в. лютеранізм, цвінгліянство, кальвінізм із їх відтінками, а також і англіканізм. Усі ці форми мають отсі спільні прикмети: в основу віри положено св. письмо, відповідно до него і відбуваєть ся реформа церкви, і задержуєть ся поняття церкви, як зовнішньої організації. Далі йдуть уже відміни в більш або менш вільному пояснюванню св. письма, в відкиданню лишень того, що тільки прямо перечить св. письму, або й того ще, на що нема в ньому

достатних приписів, у більш містичному або більш раціональному загальному дусі реформи, в більш або менш значному упрощенню культа, в усяких поглядах на сьвященство (з кінечним повсюди скасованнем чернецтва), в монархічному або республіканському устрою церковної управи, в несхожості відносин між церквою, з одного боку, і державою та суспільством, із другого (з загальною секуляризацією церковних земель, крім Англії, де була секуляризована тільки монастирська власність). Вальденсам, Вікліфітам і утравістам не повело ся тільки утворити державних і національних церков, які утворив протестантизм XVI в., але при щасливих обставинах і вони могли б здійснити, властиво кажучи, лишень ті самі принципи.

Другою категорією є сектанство. Воно поруч із св. письмом, як виявленнем зовнішнім, і часом навіть вище його ставить виявлення внутрішнє і теряє поняття церкви, щоб організувати релігійне життя на основах самоуправи поодиноких громад і вільної приналежності до них поодиноких осіб. Такий характер мали усякі середньовікові секти, про які ми, на жаль, одначе часом мало знаємо; таке було між іншим крайнє гуситство в Чехії XV в., німецький анабаптизм XVI в., англійське індіпенденство XVII в., багато де в чому схожі між собою крайні прояви релігійного ідивідуалізму. Окремо треба поставити ще релігійне вільнодумство, яке зродило ся в містичному сектанстві або було раціоналістичного походження. Серед анабаптистів Німеччини і Швайцарії в двадцяті роки XVI в. були вже перші антитринітарії, що одержали свою назву з приводу перечення догми троїчності і богочоловіцтва, і з них особливо в половині століття визначив ся Сервет, систематизатор антитринітарської доктрини, спалений женецьким протестанцьким ре-

форматором. У другій половині XVI в. з'організував антитринітаризм у цілу церкву в Польщі Фавст Соцін, який відбивав у собі уже й італійське гуманістичне вільнодумство з отверто-раціоналістичним відношенням до християнства. Нарешті, в Англії при кінці XVII в. повстав наука „вільних мислителів“, або християнських деїстів, що була власне теж одною з форм антитринітаризму і виросла знов таки з містичних сект тої епохи.

Протестантська і сектантська реформація оживили церкву, яка вже упадала, і в половині XVI в. почала ся реформація католицька, її змістом одначе було лишень можливе погоджування дійсности з старим ідеалом, але вона виступала дуже виразно проти всяких домагань індивідуалізму, націоналізму і світського соціально-політичного принципу. Ся реформація, переведена головно на тридентському соборі, була між іншим одним із засобів загальної реакції проти нових основ життя з боку католицької церкви.

6. Протестантські церкви і секти відрізняли ся між собою що до догматики і служби Божої і по внутрішній своїй організації і дисципліні до того степеня, що у всьому сьому вони виступали нераз проти себе як найлютіїші вороги. Се відразу повело до теологічних суперечок, до розладу що до віри, до релігійних війн, які з великою шкодою відбивали ся на культурному і політичному життю; се добре вже розуміли кращі люде того часу, які вміли підняти ся завдяки своїй освіті, завдяки справді християнській повазі до чужого сумління і політичному розумінню до великої ідеї віротерпимости. З погляду загальної культурно-соціальної історії віроісповідні відміни протестантських церков і сект стають на заді, щоб дати перше місце відмінам часто культурним і політичним.

Загалом реформація і католицизм містили в собі протилежні принципи індивідуальної свободи і примусової влади, внутрішньої релігійності і зовнішньої побожності, поступового руху і історичного застою, хоча в подробицях, коли протестантизм зраджував, напр., своє власне походження з повстання проти церкви в ім'я духового принципу і ради відновлення релігійного життя, він сам не раз був тільки наступником середньовікових стремлінь католицизму. Відси, приміром, формалізм, в який попало лютеранство, відси підлеглість держави церкві, якою відзначається кальвінізм, відси й усі назадні течії, які в загальні бачимо в реформації. Се все було більше зрадою принципу, як те саме можна сказати про зазначені вже хиби італійського гуманізму. Не вважаючи на противність між реформацією і гуманізмом, яку ми вже висказали також, їх наближувала одно до одного загальна ідивідуалістична основа. Загальним було у них стремління особи до витвору власного світогляду релігійного, філософського і морального, прояв особистої думки і особистого почуття в раціоналізмі і в містицизмі, критичне відношення до недосконалих форм культурно-соціальних дійсних обставин, регабілітація людської природи, яка виявила ся в усуненню аскетичної етики, у знесенню чернецтва, безженства духовенства і т. і., секуляризація держави і суспільства, зроблена через скасування духовенства, як окремого стану, відобрання у нього власності і т. і., хоча загалом одначе реформація, як уже говорило ся, і спинила розвій світської культури.

Гуманістичний рух дав початок свободі думки в новій Європі, але гуманізм із його індиферентизмом у релігійних питаннях не міг на перших ступінях свого розвою породити принципу свободи сумління. В перше його проголосив протестантизм,

хоч реформація і не здійснила сеї свободи, вису-
нувши одночасно і принцип релігійного одновір-
ства, церковної одноманітності під вищим авто-
ритетом держави, а самі протестанти із упривіле-
жованих кляс неріз свободі сумління, якої вони
домагали ся із зброєю в руках, надавали харак-
теру не особистого, а станового права. Треба,
впрочім, зауважити, що й реформатори не вміли
зрозуміти того, що свобода сумління без свободи
досліді — річ неможлива, і вони врешті задер-
жали католицьке розумінне вретництва, під яким
можна було розуміти усе, що хочеть ся, і навіть
признавали державі право карати вретників. Більшу
толерантність проявляло сектанство, в основі
якого був індивідуалістичний принцип, і в сїм
напрямі особливо варта уваги історична роля
англійського індепенденства. В загалі реформація
виступала ворожо проти свободи мисли, о скільки-
побоювала ся, що діяльність розуму буде загро-
жувати чистоті віри, але виставивши принцип
особистого пояснювання св. письма, вона про те
дала дорогу вільному досліді, хоча і вважала
за потрібне карати за наслідки сих дослідів, коли
вони перечили офіційній вірі. Саме студіюванне
теології у протестантів відкидало схоластичних
авторитетів: справдішнім родоначальником про-
тестантського богословія був Еразм Ротердам-
ський, який хоч і не прилучив ся до реформації,
але мав в її історії велике значінне, уживши до
студіювання св. письма наукових засобів, виро-
блених гуманізмом. Соцініанізм і християнський
деїзм уже просто uznawali свободу думки, як її
безперечне право.

З сього усього можна бачити, що в протес-
тантизмі була якась подвійність, але таку саму
подвійність ми бачимо і в гуманізмі з показаними
в ньому хибами. Непослідовність і суперечність
в нових культурних основах пояснюють ся в загалі.

новітністю справн, впливом на неї умов місцевих і часових і нарешті тим, що нове ніколи не зриває відразу звязків із минулим, яке його породило, сим і можна пояснити непослідовности і суперечности, напр. і в принципах Французької революції.

VI. Соціальна і політична сторона реформації.

1. Суспільне значіння релігійних рухів. — 2. Свобода сумління і державна церква в XVI—XVII вв. — 3. Соціальні рухи під прапором релігійних ідей. — 4. Політичні боротьби між вищими станами і королівською властю за часів реформації. — 5. Політичні ідеї протестантства.

1. Релігійна реформація XVI в., крім важного значіння в культурній історії Західної Європи, мав теж велике значіння і в історії соціально-політичній, бо поруч із усіма тими причинами, котрі, як ми бачили, викликали її як рух цілком релігійний або рух, що мав такі чи інші відносини до церкви, папства, духовенства, чернецтва, церковної земельної посілости, — до повстання цього історичного руху причинилися ще й обставини соціально-політичного характеру. Останні можуть бути троєсті: або суспільство домагається більшої свободи від державної всевлади, борючись властиво особисті права поодиноких своїх членів, або окремі соціальні класи стремлять до зміни існуючого суспільного ладу, або їх стремління вимірене на те, щоб брати участь у державному життю як самостійним чинникам. Усі відміни соціально-політичних рухів ми бачимо на Заході і в часи реформації, але вони лишень у виїмкових випадках відбувалися незалежно від руху, викликаного релігійними та церковними причинами.

Перше, чимало соціальних та політичних питань так тісно було сполучено з церковними, що рух, почавши ся в одній сфері, природно і конечно мусів перейти і в другу. Друге, більше значінне мала одночасність ділання причин, що утворили нові теологічні науки і всі нові церкви та секти, з причинами, які незалежно від жадного бажання зреформувати віру або змінити відносин держави і суспільства до церкви та духовенства повинні були довести до соціальних і політичних боротьб. Одночасність релігійно-церковного руху з соціально-політичним розширило зміст кожного з сих останніх, чи краще, утворило рухи, в яких треба розрізняти дві сторони — чисто церковну і чисто світську. Третє, виникаючи просто з фактичних відносин, соціально-політичні рухи відбувають ся одначе не менше в ім'я відомих абстрактних принципів, які дають їм моральну санкцію, а такими принципами в відомих верствах суспільства, при відомому стані культури при відомих обставинах нерас бувають ідеї релігійні. Народні маси в загалі найбільш мають нахил до прийняття абстрактних ідей переважно в релігійній обслоні, та й вік був у загалі ще цілком релігійний, бо гуманізм тільки що починав секуляризацію культури, а та обставина, що одночасно з соціальними і політичними боротьбами, які потребували принципіального скріплення нових домагань, бодай з одного боку, як найбільше сприяла тому, щоб ідеї протестантства і сектанства відиграли досить значну ролю і в соціально-політичному рухові, який виникав із своїх самостійних причин. В XV—XVII вв. відбувають ся на заході Європи революції, які мають багато спільного між собою, — то виключно політичні, то з соціальним характером, — і всі в більш або менш тісному звязку з релігійним рухом. Се були революції чеська, полі-

тична, соціяльна і церковна в XV ст., революція німецька, теж політична, соціяльна і церковна, в XVI ст., і незабаром за нею революції в Шотландії і в Нідерляндах, так само як релігійні війни в Швейцарії і Франції, що з боку політичного мали також революційний характер, а в XVII ст. нова чеська революція, за якої почала ся трицятилітня війна, перша революція в Англії, що була і другою релігійною реформацією для цього краю, нарешті може й угорське повстання при кінці XVII ст. Виявками з цього загального правила звязку політичних рухів із релігійними можна вважати лишень революційне повстання в Іспанії на початку царювання Карла V, бунт, що був за нього в Гентї, відпадення Португалії від Іспанії в половині XVII ст. і майже рівночасне з ним повстання Мазанелля в Неаполі, та розрух фронди у Франції. В загалі Іспанії, Португалії і Італії майже зовсім не діткнула ся релігійна реформація; підчас гентського заколоту Нідерлянди теж іще не були під її впливом, а Франція в часи фронди вийшла вже з періоду релігійних війн.

Зв'язок реформації з політичними рухами був о стільки значний, що став ся одною з причин реакції проти реформації і був приводом до того, що церковна і державна репресія пішла разом. В соціяльному значінню реформація чимало помогла в справі суспільної і політичної свободи, хоч і не скрізь мала успіх, і у всякім разї подіяла в сій сфері далеко більш, ніж гуманїзм, який у своїй вітчизні, в Італії, навіть просто служив князївській тиранії. Між іншими, релігійний рух, розвинувши в особі сильне переконання, що межувало з фанатизмом, дав політичним боротьбам того часу непохитних борців, які, боронячи тих або інших соціяльних і політичних інтересів, щиро були переконані в тому, що викону-

ють діло божє, будучи до того покликані з неба. Такі характери подибуємо напр. підчас гуситських війн і німецької селянської війни в Німеччині, так само як в історії мюнстерської комуни. З половини XVI в. Женева навіть зробила ся до якоїсь міри головною школою, з якої виходили переконані, пристрасні, непохитні борці за справу протестантизму і політичної свободи в різних землях в Європі. Першу англійську революцію також перевели републиканці і радикали, які вважали себе вибраним народом божим, подібно до крайніх гуситів, анабаптистів і кальвіністів. Ї одною з причин свідомого запалу в сій політичній боротьбі було те, що політичним борцям найбільше доводило ся обставати за свободу свого сумління, а се безпосередно покликала їх і їх послідовців та сторонників до героїзму мучеництва та героїзму подвигів.

2. Боронячи свободу своєї віри, протестанти про те сами найчастійше були гнобителями чужовірства, як тільки самі користали з власти. Принцип свободи сумління не легко прокладав собі шлях у суспільне пізнання, в право і державне законодавство, хоч проголосив його вже на початку руху ще сам Лютер, і хоч політичний інтерес, котрий як слід розуміли такі діячі, — хоча-б в одній лишень Франції, — як Л'єопіталь, Генріх IV, Рішельє, приводив багатьох до ідеї віротерпимости. Самі реформатори відступали від принципу, голосно оповіщеного на початку реформації, коли почала ся проповідь науки, яка здавала ся їм богохульством і еретицтвом, і Лютер таки перший завів у заснованій ним церкві підлеглість індивідуального сумління букві офіційально прийнятої догми, а сю останню піддав опіці держави.

Державна власть сама взяла діяльну участь у реформації. Ми бачили вже, що королі і князі

стреміли увільнити ся від курії і підклонити собі духовенство а також і секуляризувати церковні маєтки, до чого релігійна реформа подавала зручний привід. А коли церква сама виявила цілковиту нездатність до переведення реформи в своєму життє, до справи зреформовання взяли ся позацерковні сили і між ними держава. Право останньої втручати ся у релігійні справи в виняткових випадках не було відкинута і в середні віки, і вже в епоху, що попереджувала початок реформації XVI ст., трапляли ся випадки, коли уряд брав на себе почин у релігійному питанню, яке тоді зацікавлювало усіх. В часи самої реформації католицький імператор Карло V, що був увесь вік ворогом протестантизму, вважав за своє право узяти на себе особисто установу дочасної релігійної формули (автсбурське інтерім), якій повинні були підлягати його піддані. В державах, що відпали від католицизму в XVI ст., урядова власть почала просто визначати, у що і як повинні були вірувати піддані, і історія Англії за Генриха VIII, який зміняв свої власні церковні закони, свідчить, до чого в сім напрямі могло доходити втручання світської влади в питання релігійні. В Німеччині автсбурський релігійний мир 1555 р. видав постанову, на основі якої піддані повинні були визнавати віру свого правителя (*cuius regio, ejus religio*), а се давало можливість німецьким князям вільно міняючи одну ісповідь на іншу і вимагати від своїх підданих, щоб переходили в іншу віру. Протестантським правителям се право могли заперечити хіба одні лишень державні сойми. В деяких німецьких князівствах, у Данії і Швеції реформацію заведено за згодою станових репрезентацій. В Англії церковні реформи відбували ся через парламентське законодавство, і на основі релігійного питання між королівською властю і палатами повставали суперечки про обоїльні

права в сій сфері, а коли в XVII ст. парламент узяв гору над королівською властю в особі Карла I, то наміряв ся також увести свій акт одноманітності в релігійне життя Англії. Шотландську реформацію просто завів місцевий парламент, і на такий таме шлях польський сойм іхав Жигмонта Августа. Не інакше справа стояла і в республіканських державах, якими були швайцарські кантони, німецькі державні міста і окремі нідерландські держави: тут релігійне питання порішало ся або виборними властями, або на народніх зборах, і при тому меншість мусіла підлягати присудови більшости. Німецькі князі на соймі 1529 р. дуже добре говорили, що питання про віру не належать до таких, які можна порішити більшістю голосів, але право особи на релігійне самоозначення, яке виходило відси, вони полишали тільки собі, коли заводили постанову: „чий край, того й віра“. У всіх таких випадках виступав той самий принцип церковної одноманітності з правом держави на установлення його. Реформаційне питання порішало ся тут на користь держави, яка в протестантських землях просто заступила стару церкву з її необмеженими правами над особою. Релігійні переслідування, які чинили протестантські правительства, виправдувано або з того погляду, що єретицтво треба карати, або з того, що люде, які не визнають установленної церкви, виявляють непослух державній власті і є не хто інші як бунтівники, або ж нарешті з того, що зміст науки релігійних відступників небезпечний з боку політичного. Ще перший реформатор, сам Лютер, який на вормському з'їзді дав приклад сміливої оборони індивідуальної свободи в справах віри, разом дав і приклад цілковитої підлеглости церкви державі, за що його обвинувачувано з боку проводирів сектанства ще на самому початку його діяльності.

Тим часом, та сама реформація, ті самі Лютер і Кальвін навчали в душі свободи сумління, наказуючи, що християнин не повинен слухати законів, противних заповітам божим, і нечестивих домагань властей, і при тім Кальвін у таких випадках припускав із боку станово-репрезентативних інституцій навіть активний опір. Чи йшла реформація з низу або з верху, чи розвазував релігійне питання оден князь або й сойм, чи одержувала церква сама монархічну або републиканську організацію, — коли вже особа повинна була підлягати державній церкві або меншість прийняти віру більшости, особливо в католицьких краях, де уряд тяжко переслідував нові віри, одиниця або частина народу завсідн могли вбачати в домаганнях властей, незгідних із їх сумлінням, нечестиві накази, проти яких треба було противити ся з обовязку перед Богом. Відси й повставала боротьба підданих проти урядів за свободу сумління, коли протестанти із зброєю в руках брали ся обставати за права свого ісповідання. Се й була перша боротьба особи проти всепожираючої новочасної державности, і в сїм між іншим містила ся дуже важна політична сторона реформації. Між особистою свободою і державним примусом починало ся таким чином довге історичне правованнє, і особа вперше боронила тут свої права під прапором релігійної ідеї, тої самої ідеї релігійного сумління, яку обороняли і християнські мученики, коли не хотїли підлягати приказам поганських імператорів у їхній ролі зверхніх жерців. Правда, у протестантів сей принцип був із початку перекручуваннй, бо вони оборону свою прикладали тільки до відомого ісповідання, позбавляючи такого самого права інші науки, хоча й цілком християнські, але пізнійш серед протестантів почав виступати ще й інший "гляд. З другого боку, в деяких випадках на

свободу церковної відправи дивили ся, як на чисто становий привілей, власне переважно дворянський, як се було у Франції, в австрійських наслідних землях і в Польщі; в останній свободу сумління виводили просто з „шляхетської вольности“.

В сій боротьбі особистого і державного принципу у сфері віри уряди мусіли часом поступати ся де в чому; на се одначе дивили ся не як на узнавання деяких прав, а як на ласкавий привілей, даний відомій частині підданих. Справжня конфесійна держава і на се ніколи не згоджувала ся: пригадаймо лишень Філіпа II еспанського або Людовика XIV, — і в останніх разях держава все ще була простим знаряддям відомої церковности. В порівнянню з сим — великим поступом була віротерпимість, яка вказувала на те, що держава починала увільнювати ся від виключности: ідея терпимости стала одною з культурних і політичних ідей XVIII в. Але найповніш виявила ся ідея свободи сумління в стремліннях і починах англійського передового протестантизму XVII ст., якого репрезентантом був і Кромвель.

3. Соціяльні рухи, на які багата реформаційна епоха, відбували ся також під прапором ідей релігійних. Протестантські реформатори були, або як Лютер, виключно церковними, або як Цвінглі і Кальвін, крім того і політичними реформаторами, які не торкали ся одначе жадних соціяльних питань. Тому протестантська реформація тільки в одному питанню відгравала соціяльну ролю, власне в питанню про знищення церковної земельної власности, котре порішала в напрямі прихильному виключно для дворянського стану, як се вже ми бачили равійше. Інша річ — сектанство: воно мало просто соціяльний характер, і з сього боку на нього особливо цікаво буде нам тепер поглянути.

Основні причини рухів із соціальним характером, які відбуваються в народних масах, бувають завжди економічного, матеріального змісту. Тяжкі умови народного життя або такі, що ведуть до гіршого, викликають вибухи незадоволення, які набірають вигляду справдешніх стихійних захитань суспільства. Люди, перед тим мирні і роз'єднані, озвірюють і сполучаються для спільної акції, підчас якої зростає психічне зворушення, бере гору пристрасть, заморожується розум, і народня маса стає якоюсь об'єднаною стихійною силою, яка потягає за собою нові і нові курби і ділає неначе в повній автоматично. Дуже часто діяльність товпи-автомата об'єднується якоюсь легендою, якій особливо надають віри в хвилини такого зворушення, напр. легендою про грамоту, принесену з неба ангелом, або про наказ, присланий із столиці, в якому вимагають або обіцяють те і те. Часто такий рух стає справжньою психічною пошестією, як се бувало з деякими середньовіковими народними рухами, напр. із сектою батожників (флягелянтів). Такий ґрунт особливо придатний буває до розповсюдження містичного сектанства з його видіннями, пророкуваннями і т. і. Так воно й було і в часи реформації: під впливом загального релігійного захвату повстали в сій сфері нові науки, які визначалися індивідуалізмом, доведеним до анархічних меж у відносинах до держави і суспільства, і стремліннями до рівності у відносинах соціальних, яскраво висловленими в домаганнях комуністичного характеру. Поодинокі особи, між іншим, із людей освічених і вчених, яким був, напр. оден із сектантських проводирів селянської війни, Тома Мюнцер, зрозуміли реформу релігії як цілковите відновлення не тільки віри, але й усього життя через соціальний переворот, і їх проповідь мала великий успіх у на-

родніх масах, яким вона обіцяла вихід із їх сумного стану. Суспільний ідеал сектантів набірав релігійного характеру: одна секта в середні віки вірила в настання часів вічного євангелія, що ніби-то прийшло в заміну старого і нового завіту; інші заводили у себе комуністичний лад, покликаючи ся на спільність мастку перших христیان після діяній апостольських; треті сподівали ся другого приходу Христа (хиліясти, міленарії, люде пятої монархії), після якого почнець ся царство сьвятих на землі; четверті думали відновити царство Сіона, як се зроблено було за часів мюнстерської комуни в трицятих рр. XVI ст. і т. і. Сектанти в загалі охоче виріжняли себе, як нового Ізраїля, вибраний народ божий, як сьвятих, і прикладали до себе старозавітні пророцтва і веління. До сих останніх треба залучити заповіт немилосерного нищення поган, нечестивців і т. і., під якими розуміли усіх, хто не прилучив ся до руху і виступав проти нього.

З початку сектанти виступають із невгомним, агресивним, революційним характером. Переслідування, яких вони зазнають із мотивів релігійних та політичних, іще більш їх озьвірюють, але вони малу помалу розвивають у своїй сьвідомості і здійснюють у своїому життю протилежний принцип несупротивлення лиху, принципіально повстають проти війни і т. і. і стають мирними громадами, в яких панує сувора мораль і поважне трудяче життє. В загалі сектанство реформаційних часів було рухом цілком демократичним, який відбував ся серед селян і нищих клас міської людности. З боку умового сей рух нераз набірав реакційного характеру і ставав ворожо проти науки, сьвітської літератури і т. і. Більшою культурністю визначав ся тільки польськвій антипринітаризм (соцініянство), який сприяв розвиткови осьвіти в краю, але за те

був аристократичного характеру і замовчував драгливе для польської шляхти питання про право християн мати рабів.

Першим великим народнім рухом соціально-сектантського характеру був той, який у часи гуситських війн виник серед чеського селянства. Ще більших розмірів досяг подібний рух серед німецьких селян. Серед них почався розрив іще з кінцем XV в., коли їх стан погіршав, і всі перші роки XVI ст. минули серед змов і бунтів, яких усі учасники покликалися при тім на св. письмо як на доказ своєї правоти. Коли почалася реформація, сільський люд покладав на неї великі надії, і частина селян, що повстали в рр. 1524—1525 проти своїх панів і властей, що до релігії не поступила далі загальних релігійних принципів протестантства, а з боку соціального вимагала лишень полекші для себе. Се й був зміст відомих „12 артикулів“. Навпаки, друга частина повстанців пристала до руху під прапором комуністичного анабаптизму Томи Мюнцера, а третю частину задумали використати оśвічені люди з вищих клас суспільства для здійснення через народню революцію відомих політичних реформ. Се останнє явище нагадує нам французьку революцію, коли селянський рух настав одночасно з політичним і відбувався в тісному звязку із ним. Відомий нам сумний кінець німецької селянської війни XVI ст. : з р. 1525 все більш гіршав і гіршав до самого XVIII ст. і економічний, і правний стан німецької сільської людности, через іще більше розширення дворянських прав після поразення селян. Анабаптизм, розбитий під Франкенгаузеном, де поборено Мюнцера, ще раз зібрався з силою, щоб в дальшому десятилітті організувати в мюнстерське „царство нового Сіона“, яке вславило себе бузувірством, але й його доля була така сама.

Демократичні соціальні рухи, хоч і не в такому обсязі, відбувалися і в інших місцевостях, викликаючи побоювання дворянства. При тому бували випадки, що селяне заступалися за стару віру, повстаючи проти секуляризації церковної власності, що звичайно товаришила некорисним для них змінам в аграрному устрою, як се було в Англії в XVI ст. Не такій сильній, як у Німеччині, соціальний рух ішов поруч із політичною революцією XVII ст. в Англії, де одначе все-ж проявився і анархістичний, і комуністичний напрям; він виявився одначе більш у публіцистиці, як на ділі, бо славнозвісні левелери (вирівнювателі), яких довго вважали за комуністів, були властиво, подібно як якобінці в часи французької революції, тільки політичними радикалами і демократами, а не мали на увазі соціального перевороту.

Станова основа західно-європейського суспільства була приложена в релігійній реформації а того огляду, що напр. у Німеччині до лютеранства приставало найрадше дворянство і міщанство, а до анабаптизму — селянство і міські робітники, в Нідерляндах до лютеранства — дворянство, до кальвінізму — простий люд, а в деяких краях, як у Польщі, Франції, Чехії і Угорщині, до протестантства так само горнулося переважно дворянство, почасти заможні міщани, і протестантство визначалося становою організацією своїх сил. Причини такого явища були нерозвинутість або просто забитість народних мас, (напр. у Польщі; тут селяне не ставали в обороні старої віри, коли пани повертали католицькі парохіяльні церкви на протестантство, заставляли людей ходити до них і забирали церковну десятину на свою користь) особні рахунки вищих станів із духовенством (як напр. такі в тій же Польщі, де спори шляхти з клером ізза десятини і цер-

ковних судів тягли ся цілі віка) причиною були нарешті політичні рухи, що відбували ся серед вищих станів.

4. Релігійна реформація відбувала ся в часи майже повсюдного зміцнення королівської власти і загостреної боротьби з нею станомо-репрезентаційних інституцій. Се були часи, коли державні основи брали гору над феодальними і муніципальними формами попереднього політичного устрою, і коли з другого боку, в самому державному життю королівській абсолютизм випихав станомо-репрезентаційні інституції. Проти зміцнення королівської власти повставали в загалі ті стани, яких політичні права при тому зазнавали найбільшої шкоди, а особливо дворянство. Справді, духовенство або було соціально підтяте реформацією і економічно ограблене через спілку королівської власти в дворянством, де була така спілка, або примушене було шукати помочи у королів, коли вони лишали ся католиками; що-ж до міського стану, то він усе-таки не міг іще міряти ся з дворянством. От чому політичні рухи XVI ст. мають иноді характер просто феодальної реакції. Те саме можна сказати і про багьто країв, а особливо про Францію; тут підчас релігійних війн серед протестантського і католицького дворянства виявилось сильне стремління відновити феодальне життя, так що губернатори провінцій мріяли уже, що стануть наслідними васальними правителями своїх округів, а дрібні сенєри відновили часи феодальної анархії. Поруч із феодальною реакцією в тій самій Франції відбувала ся і реакція муніципальна. Одночасно з тим, розуміть ся, повинні були обставати за свої права і державні сойми, на яких дворянство також відгравало першу ролю, і в обороні їх прав виставлено було протестантську (кальвіністичну) теорію народовладства. Цікаво, що на нові політичні принципви почали

покликати ся навіть реакційні соціяльні елементи, хоча в загальному політичному рухови станово-репрезентаційні інституції відгравали не реакційну ролю, що особливо, очевидно, треба сказати про англійський парламент.

Першим таким політичним рухом із часів реформації було повстання німецького державного лицарства в рр. 1522—23, виміряне проти духовенства і князів. Згаданий стан був сильно придушений князями і бажав вернути собі назад колишню свободу, незгідну із справедливим державним ладом, — незгідну тому, що се була не свобода, а надужитте сильнішого проти слабшого, а крім того лицарство мало охоту покористати ся ще й із церковних маєтностей. Проводирі руху мріяли перетворити Німеччину в єдину державу з імператором на чолі, оточеним лицарством; але князі розбили лицарів, і сї мусїли залишити свої політичні мрії. Додамо ще, що яко привід до свого повстання вони виставили релігійну реформацію, якій ніби-то стояли на заваді духовні князі. З лицарським рухом, як і з селянським, сполучені були деякі ширші надії на відновлення німецького політичного життя, але вони потребували солідарної акції станів, якої не могло бути в тогочасній феодальній Німеччині. Повстання лицарів було повстанням „офіцерів без жовнірів“; жовнірів розбито незабаром потому в селянській війні, в якій у жовнірів, навпаки, не було офіцерів. Се роз'єднання станів в інших краях і було причиною того, що, як ми бачили, репрезентаційні інституції не вийшли переможцями в боротьбі з королівською властю.

Ся боротьба в XVI і XVII вв. складала ся з кількох релігійно-політичних революцій. Приклад подала Шотляндія, де в р. 1559 одночасно скинуто було регентку королівства і заведено реформацію, бо регентка намагала ся зміцнити

королівську власть і права церкви над світським суспільством. Незабаром потому в Шотляндії відбулася і друга революція, яка скинула з престолу католичку Марію Стюарт. В обох сих разгах виступало активно головню дворянство. Аналогічні були причини майже одночасного повстання Нідерляндів проти фанатичного і деспотичного Філіпа II еспанського, повстання, що завело в краю протестантство, і при тим нідерляндська революція закінчила ся відпадом від монархії частини сполучених провінцій для утворення самостійної республіки. Тоді-ж відбував ся й у Франції реформаційний і політичний рух проти католицької церкви і королівської власти; з політичного огляду він не довів до нічого, хоч і викликав проби генеральних станів обмежити королівську власть. У всіх сих випадках державні сойми (шотляндський парламент і генеральні стани в Нідерляндах і у Франції) ставали під прапор кальвіністичного принципу народовладства, який виробив ся під впливом республіканського ладу Женеви. Разом із тим оборона політичної свободи йшла поруч із обороною свободи релігійної, як бачимо ще і в історії боротьби соймів із монархічною властю в австрійських наслідних землях. Тут особливо важна дворянська організація чеського протестантизму і чеська революція в обороні політичної і релігійної свободи; вона стала ся початковою притокою до трицятилітньої війни, а ся із свого боку завдала удар станово-репрезентаційним інституціям і в самій Чехії, і в більшости німецьких князівств.

Найбільше замітним історичним фактом розглянутої категорії була, безперечно, боротьба королівської власти з парламентом в Англії, яка довела край до двох революцій. І тут політична боротьба (до якої прилучила ся і нова боротьба в Шотляндії) була zarazом боротьбою релігійною :

боротьбу вела з одного боку королівська власть, яка опирала ся на державній аристократичній церкві і науді про божеське право свого абсолютизму, а нарешті просто схилила ся до католицької реакції, а з другого парламент, який обстоював за права народа і стремів до більш демократичної реформи церкви. Часово в Англії навіть заводила ся республіка індепендентів, в яких релігійно-політичній науді перше місце давало ся принципам свободи сумління і народовладства. Друга англійська революція девела до краю сю боротьбу на користь парламенту і протестантизму, на користь політичної і релігійної свободи, і в XVIII столітте Англія вступила з забезпеченими основами свого державного життя, щоб рішучо потому вплинути і на інші землі Західної Європи.

5. Політичний світогляд реформації не був однаковий у всіх краях. Лютеранство, яке повстало в монархічній Німеччині і було підтримане тут князівською властю, яке завели в Прусії, в Данії і в Швеції правителі, і англіканство, що своє походження мусить завдачувати королівському починови, визначали ся характером монархічним, навчаючи про божеське походження королівської власти і про незаконність активного опору, коли цвиніліянство і кальвінізм виникли в республіканських громадах Швайцарії, і останній з них прийняли піддані католицьких королів, які стояли в опозиції до своїх правительств, а відси — свободнійші відносини реформатства до політики і розвій в ньому ідеї народовладства, що в загалі, можна сказати, означає ролю кальвінізму в політичній історії нових часів.

Легісти, які боронили в середні віки світську власть від папських домагань, перші почали навчати про її походження через перенесення на

правителів зверхнього права, належного до народу, і такого погляду був в XIV ст. Марселій Падуанський. Сю науку перейняли кальвіністи, які й пересадили в політичну сферу ті принципи громадської самоуправи, які були в основі їх церковної організації і особливо яскраво виявились в устрою шотландської пресвітеріанської церкви. Коли Лютер припускав лишень пасивний опір влади, яка вимагав чогось противного закону божому, то Кальвін дозволяв і активний опір, аби лишень він виходив від урядових осіб. Зрозуміло, як се було на руку станово-репрезентаційним інституціям, що були в опозиції до королівської влади, і от за часів політичної боротьби у Франції, в Нідерландах, у Шотландії розвивається у кальвіністів ціла політична література, яка походить із ідеї, що народ передав владу королям на деяких умовах, і як б'ї їх правителі не додержали, то наражують ся на усунення з престолоа. Ся наука про умову між правителем і народом і про можливість зірвання умови заступниками народніми (се в вищих станів), будучи в сути своїй наукою новою, відповідала одначе і договірним основам середньовікових конституцій, в яких ми стрічаємо право опору в разі нарушення хартії. Сї-ж ідеї перейняли англійські пуритани (пресвітеріяни-кальвіністи і індепенденти) підчас боротьби парламенту з королівською властю в XVII ст.: і в Англії ся боротьба викликала цілу політичну літературу, в якій боронено ідеї народовладства і ідею індивідуальної свободи у сферах віри і думки, поставленої навіть вище зверхніх прав народа. Весь дух політичного протестантизму, що розвинув ся на англійському ґрунті, виявив ся в надмірно індивідуалістичній політичній розвідці Льюкка; він написав її щоб оправдати передачу народом влади Вільгельмови III, замість Якова II, який нарушив права нації (як увесь

дух абсолютної державности, що заперечувала особисту основу, втілювався коло того часу в науці Гобса), ідея же політичної і релігійної свободи стала, як ми скоро побачимо, одною з головних ідей просвітної філософії XVIII століття.

УІІ. Культурна і політична реакція.

1. Історичні рухи і реакції. — 2. Походження католицької реакції. — 3. Її характер. — 4. Її культурні і політичні наслідки. — 5. Її зв'язок із реакцією політичною.

1. Історичний розвій ніколи не відбувається з правильністю, можливою лише при рівномірних і постійних взаємних нечисленних сил і завжди при тих самих умовах: історичні умови в різних місцях і в різних часах — не однакові; сил, що є чинні в історії, — розкладаючи при тім культурно-соціальні сили на індивідуальні, а індивідуальні на поєдинчі гадки і поєдинчі мотиви вчинків, — є без діку, і між ними можлива безмірна кількість комбінацій; акція цих сил не рівномірна, а їх комбінації дуже змінливі, — і от через се історичний рух ніколи не може відбуватися з правильністю, яку ми бачимо напр. у рухови планет і їх супутників. З тої самої причини не можна формулювати закони ходу історії загальні для усіх країв і народів, хоча поява одного факту з другого, як наслідка з своєї причини, і переміна одної форми в другу, як зв'язок двох різних стадій у розвитку тої самої речі, відбуваються по певним правилам (при тім активні тут закони, які можна зформулювати, будуть законами психології і соціології). Психологічно і соціологічно ми можемо собі пояснити,

чому в історичному життю за епохами поступу починають ся так звані реакції, але колиб ми навіть сформулували сї пояснення в формі ясних і точних законів, останні були-б законами психологічними і соціологічними, а не історичними, були-б у своїм родї способами пояснити усї факти даної категорії, а не мали-б значіння висновків із відомих фактів, що мали місце в відомому краю і в відомому часі. Психологічно і соціологічно ми маємо право пояснити можливість і конечність поступових рухів і реакцій, коли матимуть ся такі й такі умови, але вивести відомий рух чи відому реакцію, які були лишень один раз, у відомому місці і в відомому часі, з даних уже умов, які теж раз тільки існували в відомій комбінації, можна тільки історично і в додачу до того ще так, що формула, яка вийде, буде зовсім не загальним законом, що має раціональні підстави, як причини в логіці, в математиці, в механіці і т. і., законом, який скрізь і всюди можна прикласти, але поєдинчим емпіричним узагальненням, яке стосуєть ся тільки до відомої групи фактів. Але й для таких емпіричних узагальнень потрібні загальні теорії. На жаль, наукової теорії історичних рухів і реакцій ще не має в історично-філософській літературі.

Твмчасом вихідні точки погляду можливої теорії прості. Точка погляду психологічна: реакція може виникнути в духовому життю одної особи, коли дане індивідуум, що підлягало якомубудь напрямови, або заводить ся в надїях, які покладало на нього і через те відвертаєть ся від сього напрямку і навіть зраджує його, або помічає, що з сього напрямку випливають непередвиджені наслідки для нього самого як чоловіка неприємні і небажані, і тому виступає прямо ворожо проти того, що ранійш само боронило. Для пояснення реакцій перший випадок має своє значіння,

будучи підставою до того, щоб рух позбув ся попередньої сили, а другий — є лише частний випадок загальнішого правила, а власне того, що в життю в загалі, се є чи в індивідуальному, чи в суспільному, є протилежні стремління і інтереси, між якими приходять до конфлікту. В індивідуальному життю один мотив може примусити чоловіка іти відомим шляхом наперед, але коли чоловік бачить, що новий шлях веде його туди, куди він зовсім не бажав би попасти з другого мотиву, і коли сей другий мотив виходить сильніший, — чоловік повертає назад. Соціологічна точка погляду: коли цілі суспільні групи ступають на відомий історичний шлях, вони мають на увазі ясну ціль, і всяка невдача на шляху до її досягнення підкопує рух, роблячи його учасників менш певними і енергічними, примушуючи багатьох із них лишити ся на заді і т. і., а з другого боку, і цілі групи можуть відійти назад, коли помітять, що рух, який здавав ся їм цілком безпечним, веде їх на шкоду власним інтересам. Особливо-ж із соціологічного погляду важне те, що окремі групи осіб у суспільстві і самі поодинокі особи мають різні традиції і інтереси, а тимчасом усякий новий рух зачіпає чії небудь традиції і інтереси, викликаючи тим із їх боку консервативну опозицію. Консервативні елементи суспільства новий рух може заскочити нечаяно, а тому їм дуже часто лучаєть ся дождити, поки рух не ослабне через частні невдачі або загальну зневіру, поки від нього не відпадуть і не пристануть до консервативних елементів люде, що самі поступились назад, поки самі вони, сї консервативні елементи, не прийдуть до себе після поразення, не зберуть своїх сил і не з'організують ся до боротьби за відновлення старовини. Такі, більш або менш для них щасливі хвилини ранійш чи піанійш приходять, тим більш, що у всякій

боротьбі перемога і поразка залежать нерідко і від причин другорядних. Ще один психологічний і соціологічний закон: цілковитого розриву з минувшиною ніколи не буває ні в індивідуальному, ні в суспільному житті; риси і прикмети старого усе будуть внесені в те нове, яке утворюють люди, і ці риси і прикмети, без волі і думки цих людей, нерідко приводять їх самих як-раз до того, проти чого вони протестували. Особливо це буває з людьми, що переходять від гноблення і утиску, яким раніше підлягали, до влади, як це бувало нерідко і з релігійними реформаторами, і з політичними революціонерами.

З об'єктивного погляду усі рухи наперед — поступові, усі реакції — назадняцькі, і в загальному можна вважати за справедливе що до всього історичного поступу, бо історичні рухи стремлять до здійснення кращих культурно-соціальних форм, а ідеалом реакцій є зворот до форм менш досконалих, але з'являється розвій цілком нових явищ, нещасливих для особистого і суспільного добробуту, може мати назадняцький характер, і тоді реакція кращого старого набірає хосенного значіння, такі випадки, розуміється, бувають рідко, вони часті і другорядні. На світі нема нічого досконалого, і до поступу завше прилучаються, як його супутники, явища, що бувають у тій чи іншій мірі шкідливими для самого поступу. З другого боку, дуже часто такі місцеві і часові явища закривають від людських очей ту добру і додого ведучу, універсальну і тривку основу життя, якої не знає реакція, коли остання не тільки виходить із відомих умов місцевих і часових або може бути виправдана кінченістю даної хвилини і даної ситуації (як це було напр. в діяльності Кромвеля), але ще підіймає себе на степень принципу думки і життя. Така власне реакція і почала

ся в половині XVI ст., щоб поставити на карту усе, що було здобуто попереднім культурним розвитком, а з ним разом і всю історичну будуччину Західної Європи.

2. Двома силами, які почали акцію в цьому напрямі, були католицька церква (від якої нерозривно відпадали і реакційні елементи протестантизму) і королівський абсолютизм. Останній, як то було за Филипа II іспанського, за цесарів Фердинанда II і Фердинанда III або за Людовика XIV, перекручував саму ідею держави, поки в половині XVIII ст. абсолютизм не підлягає новій культурній і поступовій основі „просвіти“, рвучи тим самим зв'язки з реакцією XVI і XVII вв. В цьому розділі ми спинилися головним чином на культурній стороні реакції і на її значінню для реакції політичної, щоб розглянути останню в іншому зв'язку.

Реформаційний рух у Німеччині спинила чимало не тільки зневіра одних, коли реформація не здійснила усіх тих надій, що покладано на неї, але й побоювання других, коли рух почав виходити поза ті межі, які для нього хотіли назначити, як сам реформатор, так і світські власті і вищі класи суспільства, що з початку безумовно спочували справі Лютера. Можна доглянути на історії двадцятих років XVI ст., як народні рухи в Вітенберзі, поява анабаптистів, антитринітаризму, лицарське повстання і селянська війна викликали в самому Лютерові реакційні стремління що до своєї власної справи і заставили чимало князів недовіряти тій самій реформації, на яку вони спершу дивились прихильно. Політична небезпека, побоювання заколоту в державі, було для деяких правителів першої половини XVI ст. головним аргументом проти протестантизму, і тому вони уже на самих початках реформації почали переслідувати „єретиків“. У сім

разі не було різниці між відношенням німецьких та швайцарських протестантських правительств до анабаптистів, і католицьких князів та кантонів до самих протестантів. Річ у тому, що реакційні стремління виявили ся і в самому протестантському таборі, серед богословів, які побоювали ся, що свобода досліду приведе до бреси, і серед правителів та маючих кляс, які побоювали ся політичних розрухів та демократичних рухів. Через богословські суперечки, початкове невироблення своїх теорій, появу сектанства і т. і. реформація відпочнула від себе багато умів і задержала їх при католицтві, де усе було ясне і означане, і з цього боку тридентський собор, який рішучо дав католицьким догмам сталу систему, особливо багато сприяв тому, щоб утримати в лоні старої церкви усіх, хто шукав чогось твердого і непохитного в справах віри. Зі свого боку, конфесійні суперечки протестантів (лютеран, цвінгліян, кальвіністів, а в Польщі і антитринітаріїв) не лиш дискредитували нову релігійну науку, але ще ослабили її перед спільним ворогом, яким для них усіх був католицизм. Се все підготовлювало ґрунт для реакції. Упадок політичних і соціальних рухів у Німеччині і в німецькій Швайцарії, — рухів, сполучених із лютеранством, цвінгліянством і анабаптизмом, — сильно ослабляв протестантизм, який тільки що організував ся, і він просто не міг би набрати особливо великого загально-європейського значіння, як би саме в той час, як організувала ся католицька реакція, справи нової релігійної науки не був уратував кальвінізм із своїм характером більш космополітичним, як у німецького лютеранства або цвінгліянства, зі своїм зворим і войовничим фанатизмом, зі своїми політичними стремліннями.

Католицизм, так захитаний на початку XVI ст., що коли його несподівано захоплено, зразу був

не в силі погасити пожежу релігійного руху в самім його почині, мав іще чимало сили до боротьби. У нього була відвічна організація, яку можна було направити до одної цілі, і ся організація вимагала лишень того, щоб папство зрозуміло свої справжні інтереси, щоб у духовенства і чернецтва вернула моральність і карність, щоб для нових завдань утворені були нові засоби, як се вже нераз робила католицька церква. Та все лихо було як-раз у тому, що вищі духовні особи мало піклували ся про традиційні інтереси церкви, добиваючи ся власти, зиску і утіх, а старі органи, якими церква перше удержувала сьвітське суспільство в умовій і моральній залежності, не відповідали своєму призначенню і з огляду на дух часу, і на нові обставини. Католицькій церкві лишали ся іще цілі нації, які з тих чи інших причин не були діткнуті рухом, лишали ся народні маси в краях, де рух доторкнув ся тільки вершків суспільства, лишали ся, нарешті, уряди сих націй і країв, які бачили в спілці з католицизмом найкращу запоруку тривкості і непохитності заведеного ладу. Поки власні сили церкви вели акцію пияво, верішучо, без у повні сьвідомої цілі, для католицизму, як загально-європейської організації, не було жадної користі ні з вірности для нього народніх мас у цілій половині Західної Європи, які згодом виявили в боротьбі за стару церкву безмежний фанатизм, ні реакційних настрій урядів, які одначе потім сполучили ся в одну більшу міжнародню спілку для боротьби з ворогами церкви.

3. Щоб зачати успішно перешкоджати протестантизмови, католицька церква сама мусіла зреформувати себе, і се було зроблено тридентським собором, через що за реформаціями протестантською і сектантською відбула ся, можна сказати, третя церковна реформація в XVI ст. —

католицька. Лишаючи ся цілком вірною традиційним догматам, законна реформа церкви, зроблена собором, могла здійснити ідею ліберального католицизму епохи великих соборів XV в. і разом із тим, там де можна було, поступити ся де в чому перед духом часу, що наблизило-б обидві віри, і могла, навпаки, протиставити як ідеї соборної реформи попереднього століття, так і сучасним стремлінням, висловленим у протестантизмі, щось цілком протилежне. З сих двох шляхів собор вибрав останній, се в простий шлях надмірно реакційний, і в сїм напрямі на його постанови великий вплив мав тільки що заснований орден єзуїтів. Підновлений католицизм уже не був ні католицизмом середньовіковим, ні католицизмом часів „зіпсовання“ церкви: від останнього він вирізняв ся життєвистістю, а від першого — новими політичними заходами. Старі церковні громади, якими середньовікове папство заставляло тремтіти народи, почали виходити з ужитку, і замість того, щоб панувати, наказуючи з уряду, нова католицька церква вибрала інший шлях — панувати за посередництвом педагогії і дипломатії. Вона муштрувала зі світської молоді людей, які їй були потрібні; потуряла навіть їх слабій волі, коли із поблажливости до сеї слабої волі можна було мати користь для церкви, ішла на компроміси з вельможними світїа, хоча-б при тім де-чим треба було поступати ся; згоджувала ся з місцевими та становими традиціями, стремліннями, смаком і пересудами. При тім — розуміється, де треба було, — не забувала і чисто назадницьких способів, як напр. винищення шкідливих книжок та людей цензурою та інквізицією, які були прототипами для анальоґічних світських інституцій в багатьох державах, в котрих репресивні засоби в загалі істнували (не виключаючи Англії XVII ст., де зоряна палата і зверхня

комісія служили тиранським стремлінням Стюартів).

Новий дух, яким визначався реакційний католицизм, відроджений тридентським собором, цілковито виявився в єзуїтстві. Єзуїтство — се синонім реакції, яка, не нехтуючи репресії, впливала головню на розум, на серце, на волю людей, уміло виховуючи їх і направляючи туди, куди треба було в інтересах церкви, як організації, безперечно покликаної панувати над особою, над суспільством і над державою. Славнозвісний орден був величезною міжнародньою організацією, яка поставила собі за ціль зміцнити католицьку церкву в середні, підклонити світську власть духовній, а суспільство — клярови, об'єднати усі католицькі нації і держави на боротьбу із спільним ворогом, ослабити протестантизм, вносячи розлад між його репрезентантами, повернути як мога більш апостатів на лоно римської церкви і набути для неї нових adeptів поза межами старого католицького світа. В умовій сфері єзуїти підпомагали відродженню середньовікової схоластики, запозичивши у гуманістичного класицизму тільки чисто формальні його сторони і обернувши льогічну і свідому діяльність ума в софістику і казуїстику, які не в силі дати мислі можливості самостійного мислення; а в сфері політичній вони були оборонцями теократичних основ, тому то, коли треба було, придержувались погляду народо-владства, виправдуючи ним навіть царевбивство, коли того вимагав по своїому понятій інтерес віри, — і разом із тим переносили в політику принцип макіявелізму, коли вже усі засоби були однаково придатні, аби досягнуто головню ціль — величність католицької церкви. Оснувателями і організаторами ордену були Іспанці та Португальці. В Іспанії, де тільки з кінцем XV ст. устала національно-релігійна боротьба в мусуль-

манами Маврами, катслицтво не втерало ще давньої своєї сили над умами і всеї могутности воєвоиничої церкви, не заразивши ся ще хибама, які в інших краях довели стару церкву до упаду. Але Еспанія могла поставити тільки ціль для реакції, яка почала ся і яка вимагала для свого успіху нових засобів, і за останні церква мусить дякувати головно Італії з її умовою перевагою, але моральним і політичним підупадом, бо власне звідси, з Італії, взуїтство зановичило засоби педагогічного муштровання, софістики байдужної до правди, неморальної казуїстики, опортуністичної політики і безсоромної в вибиранню засобів дипломатії. Дякуючи діяльності взуїтів, культурна і політична реакція злучила ся з суспільною деморалізацією. Як виховувателі, учителі, проповідники, публіцисти і особливо духовники взуїти досягли великого впливу над сумлінням і усім моральним світоглядом поодиноких осіб (особливо правителів і державних діячів), усяких суспільних клас (переважно вищих станів) і навіть цільх націй. В моралі вони зрекли ся аскетичних вимог, узнавши, що йти проти людської природи — тяжко, але разом із тим визнавши, що і слабости людські — від найбезневинніших стремлень і до крайніх хиб — можуть бути корисні для церкви. Мораль взуїтського духовника була дуже легка, дуже зручна і притягала до себе людей, які бояли ся карн за гріхи, але не мали сили позбавити ся гріхів, бо тут усе приходив до помочи лагідний духовник із своєю софістикою і казуїстикою. Потуряючи егоїзмови і пристосовуючи ся до індивідуальних особностей кожної людини, взуїтство про те і в думці не мало розвивати в людській особу, хоча-б самолюбну і зле пристосовану до вимог товариства: навпаки, їх мораль, як і їх педагогіка, і їх дипломатія, ставила собі за ціль убити в людині вищі прояви особистої основи,

а до того найкращим засобом було, розуміється, — приголомшити в особі голос власного сумління, підклонивши її кермованню ордену, облутавши її хитрою сіткою казуїстики, знеславши її постійним потуряннем поганим нахилам, дрібним хибам і слабій волі. Уся моральна „зіпсутість“ католицької церкви, проти якої чувся протест кращих людей з XIV—XVI ст., можна сказати, була зауїтством систематизована і неначе поставлена на ступень принципу. Коли одною із сторін гуманізму було віднайдення нової моралі, яка не мусіла-б конче бути аскетичною, як того вимагали середні віки, а напр. відповідала-б давньому стоїцизму, і коли вихідною точкою релігійного руху з XVI ст. був просто моральний протест, і в самому сьому рухові відчувається елемент етичного ригоризму, близького власне до стоїцизму, то се все лишень свідчить нам про те, що в суспільстві відоме було стремління до морального відродження, але зауїтство вело акцію як-раз у напрямі цілком протилежному, бо моральне відродження суспільства можливе лишень тоді, коли особиста думка і особисте сумління, — хоча-б часово помиляючи ся і зразу не находячи того, чого шукається, — виходять на самостійний шлях, а се, з погляду католицької реакції, було небезпечно і для інтересів церкви, і для самих людей.

Наслідками католицької реакції не треба вважати лишень ті, які вона мала відносно до реформації. Час уже цілком залишити той погляд, який перш за все подали протестантські історики реформації, що дивили ся на всю історію з свого конфесійного погляду. Власне кажучи, увесь дух нових часів, о скільки він втілювався в стремліннях особи, суспільства і держави до самоозначення, о скільки ті самі основи мали вплив і в протестантстві, і в гуманізмі, о скільки на-

решті довершений особистий розвиток ставив індивідуалізмови нові завдання в сфері наукового, морального і суспільного світогляду, — весь дух нових часів мав на заваді і перешкодї католицьку реакцію і вауїтство, що поставило сю реакцію на степенъ принципу. Вона мала при тїм не одне лишень культурне, але й соціально-політичне значінне, бо стала до помочи усїм реакційним стремлінням у суспільстві і в державі, вийшла у спілку з усїма реакційними елементами у них і заставила їх служити своїм цілям, придушуючи гелїтїйну, умову, громадську і політичну свободу. Перемога нових культурних і політичних принципів у XVIII ст. ранїйш усього виявило ся в скасованню ордена вауїтів, але як тільки в другому десятилїттю XIX ст. почала ся реакція проти „ауїрпаторської“ імперїї Наполсона I, проти французької революції, проти просвітного абсолютизму, проти філософїї XVIII ст. і в загалї проти усього духа нових часів у напрямі привернення середньовікових форм мисли і життя, орден вауїтів знову був відновлений, покликаний до життя. Хоча реакційні явища бували і в самому протестантизмі, в якому теж відроджувала ся схоластика, формалїзм, нетерпимість, клерикалїзм і т. і. явища перейняті в спадщину від католицизму, — культурна реакція в протестантських землях не заходила так далеко, як у католицьких, що впадає в очи навіть при побїжному поглядї на історію католицьких і протестантських народів з XVI—XVIII ст. Особливо в сїм напрямі поучаючі ті факти, які подає історія таких земель, як католицькі землі Німеччини, Італїї, Еспанїї з Португалїєю і Польща. З другого боку, там, де в повнї розвинули ся протестантські культурні і політичні основи, — а се було в XVII ст. в Голяндїї і в Англії, — бачимо й особливий успіх на шляху поступу і коли в XVII ст. Голяндія і Англія уже

являла з себе протилежність землям, де запанували принципи католицької реакції, то в XVIII ст. решта Європи завдячувала багато сим двом державам, як таким, що заховали від загибелі поступові течії нової історії і розвинули їх іще більше. В часи, коли умові діяльність наукового характеру була ще так незначна, в сьому містив ся ратунок європейської цивілізації.

Нарешті, говорячи про католицьку реакцію, не можна не пригадати цілого століття внутрішніх і міжнародних війн, викликаних стремліннями придушити новий релігійний рух і знищити його наслідки; се в весь протестантизм і окремі церкви, на які він поділив ся. Сї війни сильно пошкодили духовій і матеріяльній культурі тою руїною, якої зазнали окремі країни і землі. Служачи католицькій реакції, знеслили себе політично і цілі великі держави. Політична вікчемність, на яку ввійшла колись могутня Іспанія і Польща, поясняєть ся тим, що в обох землях під впливом Сауїтів і в загалі через реакцію заглушало ся було культурне життя, і як в одній королівський деспотизм, так у другій шляхетська анархія були підтримувані з боку духовенства, о скільки з сим деспотизмом і з сею анархією були сполучені інтереси католицизму. Які-б же були хиби протестантства, він не вимагав від народів і держав жертвоування національних і політичних інтересів інтересам церкви, яка-б протиставила себе, як самодовольна цілість, живим силам народів і поодиноких осіб.

5. Загальним наслідком реакції була часова перевага в життю Західної Європи якоїсь абстрактної основи, яка мусіла абсолютно панувати над особою і суспільством в їх релігійних, умових, моральних, соціяльних і національних стремліннях і інтересах; і явій через те все повинно було корити ся, служити, жертвувати себе, віддаючи себе

в повні власти тих людей, які репрезентували собою сю основу, се в зрікаючись усіх своїх прав і віддаючи усі права над собою репрезентантам еданої цілости, що усе підгортає під себе. Цілюю-католицької реакції було втілити сю абстрактну ідею в римській церкві, зробивши з папства, як зверхнього заступника католицизму, вищу силу на землі, перед якою усі безправні, але яка сама не повинна знати про жадні границі і обмеження своєї власти. В сїм от і містила ся найбільша реакція з боку всього того, що було в старому життю вороже особистому, соціальному, політичному і національному самоозначенню, і реакція власне проти всього того, що творив індивідуалїзм нових часів. Але не в одному реакційному католицизмі мала своє втілення ся основа. Право на те, щоб бути такою цілістю, заперечувала церкві держава, яка в особі тодішніх монархів, міністрів, бюрократії, що тоді народжувала ся, і деяких публіцистів, так мовити, зажадала стати на землі усім і для окремих осіб, і для всіх клас суспільства, і для цілих націй, поглинувши собою або підбивши під себе навіть саму церкву. Політична реакція проти усього, що в особистому, суспільному і національному життю здавало ся порушенням прав і інтересів держави, йшла поруч із реакцією релігійною. В протестантських краях, де церква була чисто державною інституцією, обидві реакції звичайно зливали ся до купи, що особливо характеризує політику Стюартів в Англії, яка через те мабуть і мала кінець кінців нахил до католицизму; а в землях католицьких заходила відома солідарність вівтаря і трону, через що суперечки між духовною і світською властею стали явищами рідкими і ввітковими, аж до розбрату держави з католицькою реакцією за часів просвітитного абсолютизму. Як коли і здійснювала ся середньовікова теорія про те, що церкву по-

кликано панувати над душами, а державу — орудувати тілами людей, то се було як-раз у часи найбільшої переваги католицької реакції, се в з половини XVI до половини XVIII ст.: загальна реакційна ідея лучила церковну і державну політику в одну цілість із добровільним поділом круга діляння між духовною і світською властю.

Держава нових часів, коли годить ся так висловити, копіювала заразом і середньовікову католицьку церкву, яка з свого боку багато прийняла в спадщину від давньої римської імперії, і античну державу, яка відроджувала ся в теоріях лівістів і гуманістів, особливо Макіявеллі, якого учениками були більш-менш усі державні діячі XVI ст., а супротивниками — оборонці політичної свободи. Між пильними читачами Макіявеллі був і Карло V, перший більший володар нових часів, який усе життя своє присвятив на службу абстрактній державній ідеї і який подавав приклад іншим монархам і передав свою політику Филипови II. Останній став головним репрезентантом католицизму і абсолютизму з другої половини XVI ст. В більшості з забарвленням конфесійним, хоч подекуди позбуваючись його, але тільки на час (напр. за Рішеле у Франції), нова політика XVII ст. здобула чимало репрезентантів. Такий був напр. оден із героїв трицятилітньої війни, Максиміліян баварський, який у своєму князівстві разом із єзуїтською реакцією завів лад поліційної держави з дрібязковим втручанням у приватне життя, і такий був кардинал Рішеле, якого „Політичний Заповіт“ і уся політика дають право іменувати його найбільшим державником своєї епохи; такий самий був і менший його сучасник Гоббс, який розвинув ідею необмеженого державства в цілу політичну теорію. Ідея і практика абсолютної держави не були ні виключно монархічні, ні виключно католицькі

(пригадаймо женеvський лад за Кальвіна — щось ніби поліційна держава), але сполучали ся вони звичайно — до початку епохи просвітного абсолютизму — з католицькою наукою про божий характер королівської власти. Уся друга половина XVII і початок XVIII ст. мають в історії назву „віка Людовика XIV“ від імени найзаметнішого репрезентанта сеї сполуки релігійної реакції з політичною: останню він довів до того, що зробив Францію з європейської держави чимсь подібним до азійської деспотії, якої цілковита теорія немов була сформулована у власних заявах сього французького короля. Міжнародня політика Людовика XIV, як і політика Филипа II в XVI ст., виходила зі стремління дати перевагу абсолютизмови і реакційному католицизму у всій Західній Європі, але за обома разами реакція дістала відсіч у вільних протестантських державах, в Англії, Голляндії, що надає особливо важного значіння другій англійській революції, яка завдала тяжкий удар усій міжнародній політиці Людовика XIV.

Культурна і політична реакція дійшла на Заході Європи при кінці XVII віку до свого вершка. Людовика XIV наслідували майже всі сучасні західні володарі, не виключаючи і німецьких князів. Скрізь запроваджувано в життя ту систему, що було немов останнім висловом культурної і політичної реакції проти усіх рухів нових часів, де тільки особа так чи інак боронила своїх прав: ся система власне і полягала в придушванні усяких індивідуальних прав і в підтримуванні усього того, що не могло своїми власними силами тримати ся перед історичним рухом, якого жерелом була особиста і громадська свідомість, що тоді розвивала ся. Тільки зглядною слабкістю сеї свідомости і роз'єднаннем громадських сил ми й можемо пояснити собі перемогу реакційних основ над першим великим

рухом нових часів. Наслідки реакції скристалізувалися в тому державному і суспільному ладі, якому французська політична історіографія дала назву „ancien régime“, але не загинули даремно і наслідки нового руху: в Голландії і в Англії вільна думка і вільне життя нашли певний захист, і тут (особливо в Англії) вперше сформулювалися на основах гуманізму і реформації філософські ідеї XVIII в., які виступили з гострою опозицією проти реакції і проти ладу, який вона утворила і підтримувала.

УІІІ. Старий державний і суспільний лад.

1. Наслідки історичного руху XIV—XVII вв. в сфері ідей і інституцій. — 2. Суть старого ладу. — 3. Політичний устрій і внутрішня політика. — 4. Суспільний устрій. — 5. Особиста і суспільна свобода.

1. Для кожного краю окремо наслідки історичного руху, який почався з кінцем хрестових походів, були неоднакові, але яке-б ні було завдання цього руху в історії того чи іншого народу, то, що набував оден, не загинало для будучности й інших. Гуманізм, що відіграв таку важну роль в розвиток усеї нової цивілізації, не дав безпосередньої користі тій самій Італії, в якій так блискучо розвинувся, — не уратував її від князівського деспотизму, чужоземного ярма та католицької реакції, — та й в інших краях, де він почав відігравати роль культурного чинника, не втримав своєї позиції і мусів уступити перше місце релігійним рухам протестантизму, сектанства і католицької реакції, які завдали сильний удар гуманістичній секуляризації думки і знання, особистого і громадського життя і політики. Сама реформація, що поперед усього виникла в Німеччині, не дала сій землі усього того, чого від неї сподівалася і на що надіялася німецька нація: що до національної єдності і незалежності від курії, що до політичної свободи і кращого су-

спільного ладу, що до умового розвитку і матеріального добробиту; а в сьому були винуваті по часті односторонній характер німецького протестантизму, а ще більш католицька реакція та викликана нею велика релігійна війна з другої половини XVII ст. Німеччина з двадцятих років XVI в. дуже багато втратила, не набувши нічого в заміну. Італія і Німеччина при кінці XVII ст. цілком програли, хоча в них раніш як де із особливою силою виявилися обидва великі історичні рухи нових часів. Італія і католицька частина Німеччини, так само як Іспанія, Португалія і Польща, терпіли від католицької реакції, яка вбивала в них вільне духове життя, а протестантська половина Німеччини терпіла від реакційних основ, що взяли гору в самому її протестантизмі, від чого зрештою не були позбавлені ні Шотландія, ні Швеція. З протестантських країв найбільш уйшли культурних небезпек, яких можливість містила ся в самій такій реформації, Голандія і Англія, хоч їм довело ся для сього зазнати тяжкої внутрішньої і зовнішньої боротьби. В часи повсякденного панування культурної і політичної реакції, поруч із якою йшла матеріальна руїна, обидві сї країни довели свою освіченість до дуже високого рівня, розвинули у себе замітну політичну і умову свободу і досягли великого матеріального добробиту, ставали в додачу пристановищем для усіх гонених в інших краях і захистом вільної політичної літератури. Тому можна сказати, що зовнішні наслідки нового історичного руху в його гуманістичному і протестантському прояві на переломі XVII—XVIII ст. були переважно в Голандії і в Англії. З останнього краю і вийшов той культурний рух, із яким злучені назви „просвіти“ і „фільософії XVIII століття“. Коли-ж, про те, в XVIII столітті на чолі нового культурного руху стала Франція, якої література

набрала універсального значіння, то се лишень свідчить про те, що не вважаючи на довершену й тут католицьку і абсолютистичну реакцію, ся нація зберегла здатність до дальшого поступу в перших щасливих обставинах. З сього боку Франція була щасливіша від інших католицьких націй і абсолютних монархій Західної Європи. Беручи на увагу, що ніде в XVIII ст. не був так економічно розвитий середній стан, як у Голландії, в Англії і в Франції, і що новий культурний рух у Франції був особливо популярний власне в сьому стані, ми не можемо не припустити зв'язку між сими двома фактами і не доглядіти як-раз у розвиткові матеріального добробуту промислової і торгової буржуазії у згаданих краях тої матеріальної основи, яка забезпечувала можливість процвітання в сих країнах не одної лишень надвірно-аристократичної літератури в душі французького класицизму Людовика XIV. Збагаченню середніх клас суспільства чимало сприяла між іншим політика меркантилізму, якої головними організаторами майже одночасно були в Англії Кромвель, а у Франції Кольбер. Тимчасом французька буржуазія не відгравала тої ролі в суспільстві, яка відповідала її заможности і освіті, і яку вже відгравала та сама суспільна класа в Голландії і в Англії, і відси виходить поступовий розвій опозиційного духа серед французького „третього стану“, який почав приймати ся новими ідеями.

Між Францією, з одного боку, і Англією з Голландією, з другого, — в XVII і XVIII віках повстала велика різниця: одна була зразковою для інших континентальних народів країною культурної і політичної невлі, і „вік Людовика XIV“, який був взірцем для інших королів і князів, був вершком католицької реакції і абсолютизму, тоді як, навпаки, в Голландії і особливо в Англії,

завдяки головно її другій революції, в якій парламент і протестантизм узяли гору над пробою абсолютизму і реакції, розвинулись основи свободи, як в області думки і сумління, так і в області суспільних і політичних відносин. Отсі основи і були головними наслідками поступового історичного руху попередніх століть, який, правда, по часті, як ми бачили, в самому собі містив деякі переіначення і відскоки, але головно спінений був католицькою реакцією і „віком Людовика XIV“. Поставлені на степені принципу, ці основи зачали боротьбу з реакційним ладом, які згодом руйновано і з гори (просвітний абсолютизм) і з низу (революція) — певно з неоднакових поведів і з неоднаковими цілями, а також і не з однаковим вислідом у різних землях. Ми і стежити мемо далі за історією другого культурного і соціально-політичного руху на Заході Європи, який зародив ся в XVIII віці і перейшов у XIX ст. Але по переді нам треба ознайомити ся з тими відносинами духового і суспільного життя, проти яких виступила найновіша історична течія, що мала величезний вплив на всю історію XIX віку.

2. Ми вже нераз бачили, що пригнічуючи феодальну аристократію і католицьке духовенство, як політичні сили, королівська власть лишала обом їм соціальні привілеї. За нових часів феодальна аристократія, задержуючи усі одержані в спадщину від середніх віків привілеї, перетворила ся помалу в надвірне вельможне панство, невольничче і разом із тим користолюбне, яке вишискувало свою близькість до королівської власти, щоб підтримувати свої станові вигоди. Королі, одначе, які приваблювали феодальну аристократію до своїх дворів, маючи на увазі ослабленне політичного її значіння в краю, самі не могли не підлягати впливови надвірної аристократії і через

те почали дивити ся на неї очима стану, до якого навіть зачислявали себе самих, перекручуючи такою своєю політикою основну ідею монархії. Получення соціяльних привілеїв феодалного походження з королівським абсолютизмом нових часів і в основною рисою „старого ладу“ (ancien régime). Анальоґічне явище бачимо і що до духовенства, бо підбиваючи його політично, королі, які самі підлягали культурній реакції, — все одно чи католицького, чи протестантського змісту, — підтримували з усієї сили як виключне панованне духовенства над світським суспільством в умовому життю останнього, так і соціяльні привілеї клира, де їх не зачепила реліґійна реформація XVI в. Державна власть до того степеня зросла ся з відомими конфесійними традиціями, що не припускала іншої віри серед своїх підданих. Ще в XVI і початку XVII століття французькі і австрійські володарі давали грамоти, в яких забезпечували своїм протестантським підданим відомі реліґійні права, того самого часу, коли в Іспанії і в Італії винищено усіх протестантів, але після загального зміцнення реакції, особливо підчас трицятилітньої війни і скасування у Франції нантського едикту, і ті землі, де по переду була свобода протестантського культу, пішли слідом Іспанії і Італії: Австрія і Франція мусіли дождити аж кінця XVIII ст., щоб повернути ся до політики віротерпимости. Ті самі явища ми бачимо в конституційній Англії, де тільки друга революція затвердила віротерпимість, не вважаючи на то, що test-act все ще обмежував права дисидентів що до державної і громадської служби. Польща в XVIII ст. стала навіть просто клясичним краєм реліґійної нетерпимости. Суто конфесійний характер католицьких держав особливо підтримували Єзуїти, які почали ставати виховувателями князів-наступників престолоа,

і духовниками самих королів, а се, розуміть ся, не могло не відбити ся на внутрішній політиці таких володарів. Надвірний і єзуїтський вплив — от та атмосфера, якою було окружених багато представників державної власти. Через се їх сьвітогляд вужчав, і вони були нездатні на таку внутрішню політику, якої вимагали не тільки духові і матеріальні інтереси народа, але й інтереси державного скарбу, коли-б їх розуміти більш односторонно. В другій половині XVIII ст., коли майже повсюди держава почала еманципувати ся від надвірно-клерикальних впливів, французька монархія лишаєть ся типічним краєм „старого ладу“ в тім стані, в якому він був закріплений сто літ перед тим Людовиком XIV. В загалі се був час застою в законодатній діяльності реформаторського характеру, а коли реформи починали ся з почину самої власти або в імя кращого розуміння як завдань держави і обовязків монарха, так і прав народа, то такі проби реформ наражали ся на опозицію з боку консервативних елементів суспільства, які були при тім навіть не від того, щоб заперечити самий принцип абсолютизму в імя старих станово-репрезентаційних інституцій. Останнє як-раз ми бачимо напр. не тільки в Бельгії та Угорщині, де сї інституції ще задержали ся, але й в самій Франції перед революцією, коли духовенство і дворянство, які давно вже жалкували за втратою політичних прав, особливо симпатизували ліберально аристократичному характерови політичної теорії Монтеסקє.

У всіх землях, до яких прикладають термін *ancien régime*, задержав ся ще кріпацький стан сільської людности або феодальні права дворянства над ним. Аристократичні стани, се в дворянство та духовні власники землі особливо цїнили свою власть над селянством, і там, де королівський абсолютизм не здержував потягів

земельної властительки-аристократії до безмежного розширення сеї своєї влади над селянами (якийсь час у Данії, а в Польщі до самого кінця), народ не мав навіть відки сподівати ся помочи, хоча-б навіть в якійсь близькій чи дальшій будучині.

3. Переважно політичним принципом сього ладу, який ми розглядаємо, був королівський абсолютизм. Він вкоренив ся в Іспанії, в Португалії, в державах Італії, у Франції, в Австрії, в Пруссії-Бранденбурґії, в Данії і в німецьких князівствах, а при кінці XVIII ст. і в Швеції, де йому довело ся довго бороти з аристократично-республіканським устроєм на взір того, який був у польській Речі Посполитій. (Зауважимо, що і в загалі старі республіки, які були виключною формою правління, були аристократичні, хоча-б навіть ролю пануючого стану в них відгравала не феодальна та земельна аристократія, а купецька буржуазія). У всіх сих монархіях законодавство було в особистому орудуванні самих королів або часових правителів, бо для сеї важної діяльності не було жадних спеціальних інституцій, хоча-б і цілком залежних від монархічної влади. Законодавче значіння станово-репрезентаційних інституцій підупало, бо або в загалі перестали їх скликати, або, хоч коли їх і скликали, то вони перестали відгравати ролю, за виємком лишень небагатьох держав, як Швеція, Польща та Англія, при чім знову таки в одній лишень Англії репрезентація функціонувала як слід. В управі панувала бюрократична централізація, яка усувала від якоїбудь участі в ній місцеві сили, бо громадської або окружної самоуправи або зовсім не було, або вона ледви животіла. Права адміністрації були безмежні, і вона втручувала ся у всі справи приватного і громадського життя, здійснюючи ідеал так званої „поліційної держави“, в якій надмірне обмеження свободи впливало не з закона,

хоча-б і дуже тяжкого, а часом просто з волі вищого і навіть нижчого начальства. Судова власть підлягала адміністрації, що позбавляла суддів незалежності в видаванні присудів, не кажучи вже про лихе законодавство і лихий склад судового персоналу; а там, де судівництво було самостійне, воно набірало характеру станового привілею і відбувалося в чисто середньовікових формах, як се можна сказати про французьку спадщанну магістратуру. Державна господарка в більшості провадила ся зле (окрім, напр., Пруссії): правильні бюджети були незнані; стягання податків часто віддавано на відкуп приватним підприємцям; самі податки були розкладені дуже нерівно (з усякими аристократичними виїмками), великим тягарем лягали на людність, не відносно до його спромоги плачення, і стягано їх, на решті, дуже гостро.

У зовнішній політиці після релігійних війн велику роль відгравали чисто династичні інтереси, а інтереси національні заведено переважно до набування від інших країв торговельних користей, що цілком відповідало системі меркантилізму, яка тоді панувала. Економічна політика старого ладу, згідно з загальним його духом, кермувала ся майже виключно міркуванням про фіскальну користь, які-б там ні були наслідки, що впливали з урядових заходів для народньої маси, на яку й гляділи переважно як на платячу силу. Ся політика, корисна для торгово-промислових клас, — які в Голандії й Англії навіть кермували діяльністю держави в такому напрямі з власного почину, — вельми тяжко відбивала ся на добробуті мас, які самі з себе не були головною цілею урядового старання. Останнє сходило переважно на зміцнення армії і фльоти, потрібних для підтримування національної незалежності, і до підпирання промислу і торгвлі, які

збогачували скарб, але се підпирання сполучене було з найдрібязковішою регламентацією фабрик і заводів, яка при тому мала на увазі не інтереси робітничої верстви, а знов таки те, що вважало ся за інтереси національної продукції, найголовніше-ж — самого скарбу. Навпаки, про сільську господарку не дбано, як слід, і тому вона була в упаді.

При такому ладові абсолютизм дійшов до краю, бо після гаяв Людовика XIV і сучасників, які потакували йому, йти далі було нікуди. Особа короля ставала осередком національного життя, а все се життя — тільки підніжком королівської слави. Король вславляв себе переможними війнами та розширенням державної території, блиском та пихою двора, які вимагали величезних коштів, і підпиранням штуки, літератури і науки, які самі мусіли служити лишень окрасою для престола. Там де, як напр. у Пруссії, краще розуміли обовязки монарха, як слуги держави, і лад в управі був кращий, а через се Пруссія стала навіть зразком для наслідування багатьом реформаторам XVIII в., хоча й тут властиво лишили ся непорушеними основні риси старого ладу.

При всім розвиткові — і навіть багато де в чому односторонньому розвиткові — державної основи, в політичному життю Західної Європи XVIII ст. було ще чимало феодальних рис, і особливо се можна сказати про Німеччину, яка була федерацією півчетверти сотень більших, середніх і дрібних феодалів (з вільними містами), не числячи ще півтора тисячі майже суверенних державних лицарів.

4. В старому ладі майже цілком ненарушений zostав ся аристократичний устрій суспільства так, як він склав ся при кінці середніх віків. Феодальне дворянство, а з ним і вище духовенство в католицьких землях були головні,

навіть майже єдині стани земельних власників, бо інші стани або просто на підставі закону були позбавлені (як у Польщі) права мати землю, або фактично не могли нею володіти, або, нарешті, користали (як напр. у Франції) лишень із форм умовної феодальної власності в залежності від духовенства і дворянства, платячи їм за се чинші і цдо і підлягаючи усяким обмеженням у своєму праві вільного орудування (тоді як в Англії напр. уже цілком зникли такі аграрні відносини ще в половині XVII в.). Велика земельна власність була сполучена ще з існуванням кріпацького стану, в якому пробувала селянська маса цілих більших держав (Німеччини з Австрією і Прусією, Данії і Польщі та інш.) або деяка частина селянства (як у Франції); при тім цікаво, що в останньому разі кріпацтво найкраще задержувало ся в церковних маєтностях. Дворянство і духовенство, яке користало ще з десятини, мали з своїх земель, феодальних прав і кріпацтва великі доходи, які навіть ще доволно побільшували самі, примушуючи, приміром, селян робити панщину шість днів на тиждень. Там, де вже зароджувала ся більша господарка, — користаючи з своїх прав або просто безкарности, стан земельних власників позбавляв селян землі, через що почав розвивати ся сільський пролетаріят. У Франції сільська людність гостро поділяла ся на *laboueurs* (самостійних хазяїв, се є власників і дрібних арендаторів, найбільш половинників) і *manoeuvres* (наймитів), а в Англії при кінці XVIII в. і все селянство було вже майже без землі. Останнього явища ми майже не бачимо в землях із кріпацьким правом, де задержав ся, хоч і не свободний, звязок хлібороба з тою землею, яку він обробляв. Весь тягар державних податків лежав, крім того, на сільській масі, і нарешті, держава полишала в руках панів маєткову поліцію і судівництво навіть

що до особисто вільних селян. Панованне дворянства над сільською людністю і кріпацька залежність останньої від першого лишень доповнювала загальну систему пановання, покладену в основу державного і громадського життя з цілковитим запереченням прав особи величезній більшості людности.

Між аристократією і сільською масою була уміщена міська людність. Не маючи привілеїв духовенства і дворянства, вона не була разом із тим і така безправна, як селянство. Разом із аристократичними класами вона брала участь у станово-репрезентаційних (державних і кравчих) соймах, де вони, розуміють ся, задержали ся. Вищу верству міської людности складали промислово-торговельна буржуазія і люде ліберальних вільних професій, включаючи і урядників (бо державна служба сама собою на Заході не давала прав дворянства). Буржуазія всіла зробити ся значною економічною силою, завдяки розвоєви промислу і торгвлі, відкупів і скарбових доставок, і почала вже скуповувати, де се дозволяв закон, дворянські землі, брати на відкуп феодальні права, арендувати великі маєтности, займати ся великою господаркою. В Голяндії і в Англії, де буржуазія відгравала вже ролю в генеральних станах і в парламенті, вона користала з свого становища в державі, щоб направляти його політику шляхом спеціальних інтересів промислу і торгвлі, що стало навіть програмою політичної партії вігів у Англії. І у Франції, де стремління буржуазії були суперечні з становими привілеями духовенства і дворянства, меркантилістичний напрям економічної політики, яка жертвувала на користь промислових і купецьких інтересів інтереси сільської господарки і на користь вигоди підприємців права робітничої верстви, значно сприяв збогаченню буржуазії. Із сеї-ж таки верстви суспільства

переважно виходили люде ліберальних станів, учені, письменники, професори, учителі, лікарі, аптикарі, судді, адвокати, нотарі, урядники і т. і., які складають головно інтелігенцію краю. — Що до цехового життя, то воно, як ми по переду бачили, руйнувало ся зовні і розкладало ся з середини, і при тім новочасна держава і до того причинила ся, заохочуючи більшу продукцію, утворюючи в середній цехів привілії і продаючи за гроші титул майстра.

5. Про особисту і громадську свободу за старого ладу нам не доведеть ся довго розводити. Кріпацтво заперечувало найзвичайніші права особи, а становість усього соціального ладу ставила права особи в залежність від походження. Усі свої права людина набувала від станової організації і від держави. Міщанин міг стати дворянином, але не по праву (напр. не через заслугу), а виключно з ласки короля. Останній міг дати ремісникови титул майстра без іспиту і навіть такому, що не знав зовсім даного ремесства. Авторського права у Франції не було: письменник міг користати з обовязкового права власности на свій твір лишень силою королівського привілію. Особа не була нічим забезпечена від адміністративної самоволі, і тільки в Англії habeas-corpus act кінця XVII в. в повні здійснив принцип особистої нетикальности, проголошеної ще великою хартією XIII в. Форми судівництва так само не давали особі безпеки, і обвинуваченого трактовано як і злочинця, не признаючи останньому жадних прав: довільні арешти, нелюдські муки, усякі кари на смерть були найзвичайнішими способами карного права. В справах релігії бачимо таке саме: чужовірне богослуження заборонено, а в католицьких землях не дозволено і самого чужовірства; в самій Франції після скасування нантського едикту закон не визнавав офіціального

істновання протестантів; їх позбавляли горожанських і політичних прав, а чужовірне духовенство підпадало переслідуванням. Сьвітські і духовні влади (у Франції парламенти і Сорбонна) пильно стежили за тим, щоб думка не переходила за офіційно положені межі і преса (яка почала уже увільняти ся в Англії) була сильно утискувана найріжнороднішими формами цензури, яка господарила цілком довільно, бо і в сій сфері не було сталих законів і ясно означених правил.

IX. Характеристика просвіти XVIII в.

1. Походження просвіти XVIII в. — 2. Її культурні ідеї. — 3. Відносини філософії XVIII в. до народу. — 4. Суть політичних, соціальних і економічних наук XVIII в.

1. В попередньому історичному руху XIV—XVI вв., затриманому, але рішучо не зупиненому реакцією XVII в., сильні були принципи індивідуальної свободи і суспільної рівності. Гуманісти були оборонцями умової свободи і противниками спадщинних привілеїв, а стремління до свободи і рівності в часи реформації повело навіть до крайніх домагань, що виявило ся в деяких формах сектантства. Державний і суспільний лад XVIII в. був цілковитим переченням сих принципів, а через те неминучо мусіли підпасти під критику з їх погляду підчас нового пробудження особистого самопізнання. Останнє проявилось найдужче в середньому стані, в тому самому середньому стані, з якого ранійше вийшла і більшість гуманістів. Се впрочім і зрозуміло. Середній стан не тільки сам не користав із найважніших соціальних привілеїв, але відчував тягар тих, які належали духовенству і дворянству, а через те, певно, мав інтерес вести акцію як проти самих привілеїв, так і проти державної системи, яка їх підтримувала. Складаючи ся, далій, із заможних людей з буржуазії і ліберальних заводів, середній

стан мав капітали, фазове і наукове знання, загальні ідеї, духові стремління і не міг задовольнитися в нього з свого пригнобленого становища в суспільстві, ні з тої надвірної-аристократичної культури, якої найвищим витвором був французький класицизм „віка Людовика XIV“. Саме тоді, коли в народніх масах усі вищі інстинкти чоловіка були пригноблені безкрайною бідністю і безпросвітною темнотою, інтелігентні і буржуазні „полупанки“, до яких прилучалося також дрібне дворянство, низче духовенство і другорядні урядники, маючи деякий добробут або, не зазнаючи бодай нужди і маючи більшу чи меншу освіту, складали в себе класу, яка не відділяла гостро своїх інтересів від інтересів народу, о скільки сей останній терпів від пануючого тоді ладу. Раніш усього відбула ся еманципація інтелігентної буржуазії в Англії, і які-б ні були її соціяльні стремління на економічному полі, в культурній і політичній сфері вона виявляє ліберальні стремління. Тут на переломі XVII—XVIII вв. розвилось умове життя, яке сильно вплинуло в XVIII в. на Францію, де вже при кінці XVII ст. починалась опозиція проти системи Людовика XIV, а ся опозиція відбила ся на розвоєви заграничної французької літератури протестуючого характеру. Нові ідеї прийнято у Франції з великим співчуттям суспільством, в якому дворянство починало все більш і більш давати місце „полупанкам“, і сї ідеї скоро опанували інтелігенцію, яка виставила ціле військо літературних борців за права чоловіка. Французька література тоді набула значінне великої міжнародньої культурної сили, звернувши на себе увагу освічених людей усіх європейських націй без ріжниць стану, починаючи з наймогутніших монархів і кінчаючи освіченими людьми найскромнішого стану. Тимчасом як французька філософія, борячи ся за права чоло-

віка, не забувала, що кожний чоловік є разом і горожанином, поруч із нею розвивала ся і німецька просвітна література XVIII в., яка не маючи соціально-політичного характеру французької, так само була проповідю людськості і прав особи на свободу. Вирочім, і на німецьку літературу французька мала великий вплив, але який би він великий ні був із свого боку, вплив англійської на ті обидві (особливо на французьку), духові стремління, що виявляли ся в сих трьох літературах і в космополітичному розповсюдженню французьких ідей, були наслідком розвитку особистого і громадського самопізнання, не вважаючи на всі здержування та перепони, які стрічало воно із самого початку католицької реакції. Літературний вплив одної нації на другу лишень підпомогав сьому духовому процесови, в якому знову з'явили ся перервані реакцією гуманістичні та реформаційні рухи.

Просвіта XVIII ст. справді по своїм просвітному характеру була ніби продовженням гуманізму, що ослаб і навіть майже зник у часи релігійної реформації і реакції, але продовженням уже відмінним і скомплікованим. Від епохи відродження все ще лишали ся традиції скептичного раціоналізму і вивчання класичної літератури, як головного просвітного засобу, але лишень XVIII вік був епохою, коли Західна Європа здобула вже свою самостійну філософію, яка обнімала між іншим і питання права, і дуже вже розвинуті науки природні, які приносили з собою можливість нового світогляду. Світський умовий розвиток наукового характеру не переривав ся на Заході Європи від самого зародку гуманізму: в часи богословських суперечок, розладу зза питань про віру і релігійних війн він тільки зачинив ся в кабінетах учених, щоби згодом вийти на ширше історичне поле і знову опанувати суспільну

увагу і настрої, знову і в сім разі боронячи права особи, але вже з новими засобами аргументації, які стали можливі завдяки новому філософічному і науковому розвоєви, з більшою моральною силою і переконаннем, і нарешті з більшим суспільним змістом, ніж у добу відродження. Останні свої дві прикмети „просьвіта“ XVIII в. завдячувала успіхам моральної і соціальної свідомості особи, між іншим під впливом реформації XVI в., яка сама була викликана моральним протестом сумління і сприяла розвоєви принципів релігійної і політичної свободи. В історії англійської релігійно-філософічної літератури з другої половини XVII в. і початку XVIII ст. навіть просто можна бачити, як із культурного і політичного руху з релігійним (протестантським та сектантським) забарвленням виростала просьвітна філософія XVIII в., що давала природно-раціоналістичну основу моральним і політичним питанням реформаційної епохи. Зв'язок просьвіти XVIII в. з реформацією видно з того, що просьвіта перейняла ся і боронила принципи релігійної і політичної свободи, і що англійський деїзм — якого репрезентанти бачили в собі довершителей релігійної реформації, і який справді повстав на основі індивідуалістичного сектантства, — став головним релігійним світоглядом філософів XVIII ст., коли не числити пізнішого, менш розповсюдненого і не так впливового матеріалізму.

Отож се все і дає нам право бачити в „просьвіті“ XVIII в. sui generis синтезу культурних основ гуманізму і реформації на ґрунті віджившого зросту особи.

2. Назва „просьвіта“ (Aufklärung, siècle des lumières) добре характеризує загальний дух цілого сього культурного руху. Він побачив у темноті, в забобонах і в пересудах головну причину

людських злиднів і суспільного лиха, а в освіті, в філософській і науковій діяльності, у свободі думки — головний засіб культурного і соціального поступу. Сама ідея поступу вперше поставлена була на історично-філософський ґрунт у XVIII ст., надавши разом із тим вищу ціль усім державним реформам, соціальним змінам і умовам здобуткам, ціль загально-людську і всесвітню історичну. А як головними ворогами умового розвитку і духової свободи було реакційне католицьке духовенство, то на католицтві і зроблений був головний напад із боку філософів XVIII ст.; при тім виходили вони вже з інших принципів, як реформатори XVI ст., що свого часу теж кидали громи на римську церкву, і протиставляли їй „природну віру“ — деїзм. З погляду нового напрямку держава мусіла була зірвати свій союз із клером, який постійно ворогував із світською властю і навпаки, навязати союз із філософами, щоби спільно працювати над загальним благом, се в: і сама держава повинна була стати просвітною. Такого погляду був Вольтер, сторонник абсолютизму, злагодженого освітою і терпимістю. Віротерпимість справді була одним із основних домагань, поставлених просвітною XVIII в. перед державою, але окрім того держава і в загальній повинна була дати духову свободу своїм підданам, свободу думки, свободу слова, свободу печаті. Всі ці домагання особистої еманципації містять ся в тому індивідуалістичному принципі, який лежав у основі гуманізму, але тільки філософія XVIII в. поробила з нього усі висновки, запозичивши принципіальну оборону поодиноких прав особи і з чільного протестантизму. Всі ці права (із свободою печаті, яку боронено в „Ареопагітиці“ Мільтона) були проголошені вже англійською реформацією XVII віку. Релігійна свобода була власне першим родом індивідуальної свободи,

на який політична філософія чільного протестантизму раніш усього узнала за собою натуральне, природжене право, якого їй ніхто не може відбирати.

Ідея природного права особи, права, уділеного їй самим Богом або наданого їй природою, — права, належного їй із походження — незалежного від суспільного її становища, віри або національності, — права, якого їй не можна відібрати, і яке має бути, для кого-б ні було, нетикальне, ідея такого права і стала одною з великих культурних ідей XVIII в. В ній, але вже на основі натуральної філософії, виявився той ідеал євангельської свободи, на який покликалися в середні віки і в часи реформації. Коли індепенденти доводили право особи на релігійну свободу тим, що Христос, визволивши рід людський, став єдиним паном над сумлінням людей, то філософія XVIII ст. підклоняла і в загалі усе життя особи під єдиний натуральний закон, сотворений самим Богом і вкладений у нашу свідомість. Перший письменник, що сформулював ідею абсолютної особистої волі на основі природного права, був Лок, батько усеї просвітної філософії XVIII в., який сам виріс під впливом релігійного і політичного руху у своїй вітчизні, Англії другої половини XVII століття.

Ідея природного, яке існує з природи річей, а не через людські установи, була дуже популярна в XVIII в.: тоді вірили в „природну релігію“, брали за основу „природне право“, шукали „природного ладу“ громадського життя, тоді Руссо протиставив горожанському становищу свій „стан природи“, тоді виникла ціла школа економістів, яка дала своїй науці назву природовладства або фізіократії. Гадали при тім, що природне і розумне — та сама річ, що одна абстрактна діяльність розуму може все розв'язати теоретично

і практично, і в сьому раціоналізмі, який здавалося, відкидав усе, що треба приймати на віру, містилася про те віра в силу самого розуму, в його творчі здібности, коли тільки він буде пристосовувати ся до „природного закону“ (не в розумінню термінології сучасного природознавства) в безконечний поступ, довершуваний розумом. В сьому захватї була сильна сторона — віра, переконання, моральна міць, але була сторона і слабка. Раціоналісти XVIII ст. нехтували науковими методами, що опирались на досвід і спостереження, коли підходили до розв'язання громадських питань, та й науково обробленого матеріалу було мало до їх розпорядимости, а через те усякі соціальні та політичні питання почали розв'язувати метафізично, що потягло за собою багато помилок. Впрочім хибні висновки і неправдиві способи думання не слід брати за вислід самих принципів, в яких виявляли ся найвищі стремління людського духа до особистого і громадського удосконалення. Нарешті, в тій таки філософії XVIII ст. був напрям, в якому громадські стремління сполучили ся з науковим духом, — власне, напрям Дідро, — і був письменник (Монтескє), який уже прикладав історичний метод до студіювання політичних проблемів. Сам із себе раціоналізм був антиісторичний, і се сильно відбило ся як на його загальнім розумінню суспільства і держави, так і на його прибішеному розумінню ролі особи в історії.

Наука повинна мати велике значіння в життю, а в науці — досвід і спостереження: тому то для громадського розвитку особливо важне істнування наукового історичного знання. Майже усі свої успіхи сучасна історіографія і історичний метод у науках політичних, правничих і економічних завдячують XIX вікови, а в XVIII ст. положено було тільки початок сьому науковому розвоєви, тим більш, що тодішні уряди часто це-

решкаджали заняттям найважнішими з суспільного погляду історичними питаннями. Раціоналістичний метод у політиці був антиісторичний, і ту державу, яку абстрактно будувала політична філософія XVIII ст., часто було неможливо здійснити, але ніщо так не руйнувало поглядів, на яких полягав старий лад, як власне раціоналістичне розуміння держави. Одначе се була зброя обосічна, бо на філософії природного права засновували не тільки індивідуалістичну свободу, але і всевладність держави, як се ми бачимо вже в політичній філософії Гоббса, що відмавляв особі всяких прав і узнавав державі навіть право розв'язувати питання про те, що добре і що зле в моральному розумінню, або про віру, у якій повинні бути її піддані.

Політична теорія, що панувала ще з половини XVII ст., поясняла походження держави через свідому умову, яку ніби то укладають між собою люде, заводячи над собою зверхню власть. Уся річ була в тім, якими правами поступають ся при тому люде і кому поручають вони власть над собою. Коли Лок до неможливости обмежував власть держави і удержував її за народом, то Гобз, який виходив із тої-ж теорії договірного походження держави, навпаки, до краю обмежував права підданих і навчав про перенесення усеї верховної власти на державу. Таким чином абсолютні права держави виведжено з того-ж таки „природного права“, яке було основою і для особистої свободи. Але на чию-б користь сього права не пояснювано, воно, як право, основане на розумній натурі річей, протиставляло ся праву традиційному і в сьому розумінню було наукою, яка руйнувала заведені історично привілеї станів тим більш, що по природному праву держава повинна була служити на добро усім, а не декому тільки. Коли перед природним правом

держави на абсолютну владу по науці Гоббса, відновленій у сто літ опісля Жан-Жаком Руссо, повинна була цілком схилити ся поодинокю особою, то перед тим самим правом і перед загальним добром мусіли зникнути і всі місцеві особности. З абстрактної ідеї держави виводжено домагання найкрайнійшої централізації, і коли у Франції в часи революції замість старих провінцій із їх історичними споминами, запроваджувано новий адміністративний поділ держави, то в основу його були покладені абстрактно-математичні принципи геометричної рівності територіяльних поділів і арифметичної рівності їх людности. О скільки історичне право було противне інтересови особистого розвою, така ідея держави не була ворожою індивідуальним правам, але в інших випадках було і навпаки, бо централізація часом стреміла (в Австрії за Йосифа II) знищити і життєві сили національностей не тільки з їх історичними правами, але й з їх сталим стремлінням до духового самоозначення.

Філософія природного права руйнувала в принципі усе, що склало ся історично. У всякім разі перед чоловіком вона ставила ідеал, до якого він повинен був стремити, і той загальний для XVIII ст. погляд, що культурні і соціальні форми в ніби то лишень витвором свідомої творчости людської особи, додавав прихильникам нової філософії певности, що розумна діяльність чоловіка (напр. могутнього правителя) може відразу перетворити усе життя на основах розуму. XIX вік із своєю наукою про органічний розвій культурних і соціальних форм відмінив таке побільшене поняття про особисті сили в історії, але останнє зробило своє діло, надавши деякої сміливости людям XVIII ст. і зродивши в них рожеві надії на кращу будучність, яка повинна була здійснити ідеї правди і справедливости. Се

була немов би релігія — з огляду на свій вплив на умн. У сполучі з раціоналізмом і зі стремлінням до „природности“ самі релігійні погляди набірали в XVIII ст. осібною характеру, який найкраще виявив ся в деїзмі з його усякими відтінками, розумовим у Вольтера і сентиментальним у Руссо.

3. Філософія особистого права з тим моральним і соціяльним відтінком, який надавали їй популярні у XVIII ст. ідеї людськості і народнього добра, відріжняла ся від гуманістичного індивідуалізму тим, що пройнята була альтруїзмом і мала громадський характер. Ніколи до того часу література вищих клас суспільства не була така демократична через свої симпатії до народу, як власне література XVIII ст. Правда, розглядаючи її подрібно, ми доглянемо в ній чимало дисонансів, віднайдемо у поодиноких авторів дуже лихе знання народнього життя і народніх потреб, але в загалі се не може заваджати „філософії“ XVIII ст. іменувати ся гуманною, філантропійною, альтруїстичною в відносинах до народа і разом із тим бути узаною за таку, що ставить досить правдиво питання про те, як повинен відносити ся до народу уряд і інтелігенція. Вважаючи на перевагу сільської людности над міською, на істнування ще кріпацтва і феодального здирства з землі, на страшенну бідність селянської маси, на дорожнечу хліба і лихий стан хліборобства, з одного боку, а з другого — на не вповні довершений або виявлений процес народження міського пролетаріату, головне соціяльне питання, що вимагало практичного розв'язання у XVIII ст., було селянське. Як би недовкладним із сучасного погляду нї ставили се питання в публіцистиці тої епохи, коли ми маємо позад себе віковий досьвід, і наші суспільні ідеї пішли значно наперед у порівнанню з ідеями

XVIII ст., не слід забувати, що се питання поставлене було власне тільки тоді вперше, і ще більш ми зрозуміємо значіння ідей XVIII в. в сьому питанню, коли порівнаємо їх із тим, що доводили ранійше.

Невільнича залежність кріпаків-селян не тільки існувала, як факт, який узнавалз державні закони, але його виправдувано і теоретично. До XVIII ст. протести проти кріпацтва були явищем виїмковим, і в сїм напрямі ні гуманїзм, ні протестантизм, ні раціоналістичне сектантство не звертали більшої уваги на становище народньої маси. Тома Мор у своїй „Утопії“ просто навіть припускає існування невольництва, а польські анти-тринітарії покликали ся на Старий Завіт, щоб виправдати свої стремління до володіння над рабами. Тільки демократичне сектантство і анальоґічні йому рухи (селянська війна в Німеччині) гостро вказували на незгідність невольництва із євангельською свободою. Правнича і політична наука нових часів почала розвивати ся під сильним впливом ідей римського права, і коли французькі легісти XIII ст. толкували на користь особистої волї селян усї непевні випадки кріпацтва, покликаючи ся при тому на природне право, ідею римського походження, то пізнійш у Німеччині було навпаки. Правники XV ст. просто пояснювали усї непевні випадки і просто лишень залежні відносини у справжньому розумінню римського невольництва і сим чимало сприяли поверненню у кріпацтво сільської маси. Польська шляхта, що йменувала себе народом, а свою державу — республікою, порівнювала себе з Римлянами і на їх прикладі доводила законність кріпацької залежності селян. Навіть наукове правознавство боронило кріпацтво, виводячи його з природного права, як се в XVII ст. зробив Пуффендорф, який говорив, що невольництво за-

сноване на договорі слабшого з сильнішим із умовою, щоб перший працював на другого, а сей останній годував першого. Але се не був єдиний і внемковий випадок. З сього боку і знавці феодального права (февдисти) намагали ся історично довести законність чн споконвічність дворянських прав над селянами. Між іншим, правничі такі толкування аграрних відносин між дідичами і селянами сприяли тому, що селянська маса позбувала ся землі, де лишень се бувало. В XVIII ст., навпаки, стали відзивати ся голоси на користь волі селянам і конечности скасувати феодальні права, се є увільнити земельну власність від чиншів, цда і всяких утисків. Тільки в питанню про способи увільнення з кріпацтва сільського люду думки письменників XVIII в. вагали ся, і вони не порішували сього питання в розумінню абсолютного права держави від разу увільнити усіх кріпаків без жадного грошевого викупу їх з неволі, хоч і така ідея була теж висловлена в публіцистиці XVIII ст., і тільки скасування поземельних феодальних прав пропоновано було перевести через викуп.

В напрямі, прихильному до волі особи і землі, висловлювала ся в XVIII століттю і економічна школа фізіократів, яка висовувала на перший плян інтереси сільської господарки, але з боку економічного ся школа обстоювала за велику, фермерську управу землі (на зразок англійської) найнятими робітниками, вважаючи її з агрономічного боку кориснішою, ніж дрібна господарка селян-власників і половинщиків. Фізіократія в сім напрямі не була наукою прихильною до економічної самостійности хліборобської класи, але вона за се й підлягала критиці, що вказувала на потребу числити ся з інтересами люду. Впрочім, коли згодом із економічних інтересів робітничої маси виводили домагання що до

зреформовання господарського побуту суспільства на основі рівності, то в XVIII ст. усі такі пропозиції виходили найбільше з моральних, а не економічних поглядів, коли напр. усе суспільне лихо — вбачали в егоїзмови, а головне жерело останнього — в користолюбности, і відси робили теоретичний висновок не на користь приватної власности (Маблі).

Треба, впрочім, додати, що злидений стан, до якого дійшов народ через лихі умови життя, в загалі сильно клопотав уми, і тому з усіх боків ставлено і розв'язувано питання про усунення лихого стану, а обов'язок зробити се покладувано теоретично на державу або суспільство. У всякім разі вперше суспільна філософія звернула більшу увагу на матеріальний побут народу в XVIII ст.: в сій справі важний був уже хоч і початок.

4. На характер суспільної філософії в тії чи інші часи завсе має вплив пануючий погляд на чоловіка: чим вище поставлено в пізнанню вдачу людську, тим більша воля вважаєть ся за конечну в суспільстві. Середньовіковий католицизм виходив із самого тільки поняття про гріховність людської вдачі і тому вважав потрібним держати людську особу в опіці. Абсолютистичні політичні теорії Макіявеллі і Гоббза мали за вихідну точку надто песимістичний погляд на моральні прикмети чоловіка і рівно вважали за потрібне постійно здержувати його пристрасти і пороки. Сама держава, з сього погляду, повинна була лишень піддержувати внутрішній лад (певно, обороняючи ся і зо внї), і не могло бути й мови про те, щоб вона стала ще й органом людського удосконалення. Такого погляду, одначе, власне і був XVIII вік із своїм оптимістичним відношенням до людськості. І раніш кожного разу, коли людську природу трактовано, як щось досконале або здатне до самоудосконалення, в імя

Її вищих змагань вимагало ся і більшої волі особи: так було і в XVIII століттю.

Духова свобода і матеріальний добробут чоловіка були найбільш розповсюдненим домаганням, котре, як уявляли собі, найзручніше і найбільш можливо здійснити за помічю абсолютної державної власти. Такий був погляд просвітного абсолютизму, і його тримали ся деякі філософи з Вольтером на чолі і фізіократи (останні вчили про „летальний деспотизм“, про „економічну монархію“); з сього погляду, який теоретично розвивав і Фридрих II, абсолютизм уважано за позбавлений католицького і феодального забарвлення, і чисто становий характер колишніх державних соймів був навіть причиною недовіря до обмеження абсолютної власти. З більших письменників один лишень Монтеסקе був прихильником старої станової монархії, але й у нього вона більш мала виглядати на англійську конституцію, якої теоретиком, як відомо, він був у своєму „дусі законів“. Найчастіше ідея монархії набірала демократичного характеру, чи то було в теорії просвітного абсолютизму, чи в теорії д'Аржансона про королівську демократію, чи в республіканських науках Руссо і Маблі, що припускали королівську власть у розумінню вищої (виборчої чи спадщинної) магістратури в демократичній державі.

В філософії XVIII ст. в загалі було сильне стремління до суспільної рівності в напрямі зрівнання прав між усіма горожанами держави: виходячи з ідеї природного права, ся філософія не могла бути прихильною до спадщинних привілеїв, які мали за себе право історичне (за него, навпаки, стояв Монтеסקе). Не згоджуючи ся між собою в питаннях політичних, і репрезентанти просвітного абсолютизму, і економісти-фізіократи, і прихильники ідеї народовладства були з соці-

яльного боку оборонцями не патріціату, а плебсу. В останнім разі дуже цікаве те, що теоретики народньої зверхности, які писали в XVI—XVII вв., під народом, якому вони віддавали в принципі державну власть, розуміли лишень вищі класи, виключаючи з народа „чернь“; справжніми-ж попередниками французьких політичних письменників того таки напряду були англійські левеллери, у яких ідея народовладства була вже чисто демократична. На гадку фізіократів, які не віддавали народови зверхньої влади, суспільство — на взір англійського — повинно бути поділене не на стани, а на економічні класи, як його і поділив у своєму „багацтві народів“ батько найновішої політичної економії, Адам Сміт. Серед енциклопедистів, нарешті, уже висловлювано думку, що законодавство повинно стреміти до найбільшої користи найбільшої кількості осіб.

Того самого часу, як ідея просвітного абсолютизму була покладена в основу державної діяльності багатьох урядів із другої половини століття, у Франції почав брати перевагу погляд на права, з яких користала династія Бурбонів, як на узурпацію історичних прав, що належали до станів і корпорацій (погляд Монтеסקа), або природного права, яке належить народови (погляд Руссо, Маблі, енциклопедистів), через що королівську власть почали навіть розуміти виключно як виконавчий орган, як би поодинокі письменники ні виставляли її відносно до законодавчого права станів чи народу і як би ні дивилися на спосіб прояву нацією своєї влади, се в чи через репрезентацію (Монтеסקа, Маблі, Дідро), чи безпосередно, як то було в античних демократіях, і як того бажав у XVIII ст. Руссо. У французській політичній літературі XVIII ст. ми подибуємо теоретичне уґрунтування усяких урядових форм, протилежний державному тодішньому ладови, будь то стара

станова монархія (Монтескє), будь англійська конституція (теж Монтескє), будь конституція шведська (Маблі) і польська (Руссо), чи нарешті, античні републики (знов Руссо), і загальною ідеєю, що об'єднувала усі ці теорії, була участь самого суспільства в державному життю. При тому конечно треба розрізнати політичні теорії, в яких за поруки індивідуальної волі висунуті були на перший план і „воля народня не була змішана з властю народною“ (Монтескє), і такі, які були засновані власне на сьому змішанню і цілком дарували волю особи (Руссо), що згодом набрало важного політичного значіння.

Індивідуальну волю боронено, між іншим, і в сфері економічній, яка підлягала при меркантилістичній політиці найдрібнішій регламентації. Фізіократія була реакцією проти меркантилізму і проповідю волі промислу і торгівлі. Мало ся на гадці, що всяке втручування держави в економічне життя нарушає єдино вигідний „природний лад“ суспільства, що вільна конкуренція приватних інтересів сама запровадить гармонію громадських інтересів, що кожен краще подбає про своє власне добро, і що особиста ініціатива, особиста воля, особистий труд повинні бути увільнені від усяких непотрібних і шкідливих утисків. В фізіократичній проповіді було багато правдивого, о скільки ся наука зазначувала негативні сторони попередньої економічної політики, але досвід XIX століття не справдив позитивної сторони фізіократії і Адама Сміта, який у сьм питанню був одного погляду з нею, і XIX століттю довело ся сильно переробити політичну економію, зрекши ся теорії природної гармонії усіх інтересів у суспільстві. У всякім разі фізіократія із своїм індивідуалістичним принципом перевисшала меркантилізм, який зрештою мав на увазі лишень самі фіскальні інтереси; тільки міра економічної

волі повинна регулювати ся громадським інтересом, щоб воля і інтерес одних не шкодили волі і інтересови інших. Оптимізмови XVIII ст. випало на долю чимало помиляти ся, але він викликав у суспільстві віру в кращу будуччину і стремління до роботи ради здійснення сеї будуччини, що було дуже важно після цинічного песимізму культурної і соціальної реакції, а що до пересад оптимізму, то вони були поправлені дальшим досвідом, хоч як дорого діставав ся він новим поколінням.

Х. Просвітний абсолютизм і французька революція.

1. Вплив просвіти XVIII ст. на державу і суспільство. —
2. Просвітний абсолютизм. — 3. Вплив англійської конституції і американської революції на континент. — 4. Універсальне значіння французької революції 1789 р.

1. Умовий рух XVIII ст. не лишив ся у сфері самих ідей: він перейшов і в сферу фактів. На перегляді цього процесу з другої половини XVIII в. ми й закінчимо наш історично-філософський огляд західно-європейського культурного і соціального розвитку з кінця середніх віків до передодня XIX століття.

Фактичні відносини даної епохи є наслідком еволюції фактичних відносин епохи попередньої. Ся еволюція неможлива без людської діяльності, бо й самі фактичні відносини в суспільстві не що інше, як постійні форми, яких набірає поступованне поодиноких людей відносно до інших. З другого боку, саме се поступованне припускає хоч би мінімальну участь у поодиноких вчинках розуміння людьми своїх стремлень, прав і інтересів. Тому процес відміни фактичних відносин, який природно складається, не може бути цілком несвідомим. Чим вищий особистий розвиток, тим більше входить свідомість у життя, а на вищих своїх щаблях свідомість неможлива без загальних ідей. Останні через се відграють важну роль

в історії, що не виключає могутнього впливу і інтересів. Інтереси — самі собою, ідеї — самі собою, і між ними можливі найрізномірніші взаємини, бо чужі одні другим вони не можуть бути; але як інтересів і ідей може бути велике множество, то й комбінації їх повинні бути найрізномірніші. Практичні ідеї (моральні, соціальні, політичні) усе виростають на основі яких-будь і чийх-будь інтересів, і ідеї теоретичні дають санкцію відповіднім стремлінням. Часом абстрактна теоретична думка (як се лучало ся з ідеєю природного права) пристосовує ся до того чи іншого інтересу, але буває й так, що ідея сама, навпаки, впливає на інтерес, або доводячи його до свідомості і збільшуючи його акцію в культурно-соціальній історії, або, навпаки, підклоняючи його якому вищому інтересови (матеріальний — духовому, еґоїстичний — альтруїстичному, особистий, становий, класовий — суспільному, національний, віроісповідний, державний — загально-людському). Інтерес завсе потягає чоловіка більш до матеріального, еґоїстичного в особистому, становому, національному і т. і. розумінню, а ідея завсе містить у собі хоч маленьку частину вищої правди, і чим більш ідея панує в життю поодинокі особи і цілого народу, тим більш вона проникає в історію людськості, і тим вищі культурно-соціальні форми творить ся історія. З сього погляду „філософічному“ XVIII століттю належить велике значіння у всесвітній історії, хоч би скільки ні було мильного в його ідеях: умовий розвиток поправляє власні свої помилки, виясняючи самі ідеї і перевіряючи їх життєвим досвідом.

В XVI ст. ідеї реформації підклонили під себе багатьох володарів і цілі народи, і під їх впливом і з гори, від власти, і з низу, від суспільства, почав ся історичний рух, який багато

де в чому змінив культурно-соціяльні форми західно-європейського історичного життя. Те саме лучило ся і в XVIII столітті, коли нові ідеї проявили ся в діяльності урядів і в стремліннях народів: між епохою релігійної реформації, під прапором якої відбували ся також рухи політичні і соціяльні, і епохою суспільних і державних реформ, що почали ся в половині XVIII ст., в аналогія. В обох разах новими ідеями чимало кермують ся і володарі в своїх реформах, і всякі суспільні класи у своїх домаганнях, і в обох таки разах рух із початку побідний, який правда зустрічає консервативну опозицію, викликає згодом реакцію, яка в другому десятилітті XIX ст. ставить собі за ціль привернення „давнього ладу“ зовсім так, як католицька реакція в сорокових роках XVI в. поклала собі завдання відродження колишньої могутности католицизму.

Просьвітна література XVIII в. мала справді чималий вплив на державу і на суспільство. Монархи чи правителі-міністри з другої половини сього століття пройняли ся ідеями просьвітного абсолютизму, о скільки се згоджувало ся з їх привичками, традиціями, стремліннями і інтересами, і почали політичну та соціяльну перебудову з гори тоді саме, коли ідея політичної свободи, — як стара, історична, станова, аристократична, так і нова, що виводила з природного права зверхні права нації в чисто демократичному розумінню сього слова, — ставала все більш і більш популярною перш за все у французькому суспільстві XVIII ст. У всіх трьох напрямках: монархічному, аристократичному і демократичному ми зустрічаємо ся з деякими загальними основами, між якими принцип духової волі особи і принцип громадського добра мають найважнійше значіння. Філософи XVIII в. мають серед володарів сеї епохи покровителів і прихильників,

наслідувателів і наступників, які читають їх твори, листують ся з ними, запитують у них поради, звіряють ся їм у своїх думках, здійснюють — до відомого степеня — їх домагання і вносять філософічний елемент у законодавство; але ті-ж таки філософи стають керманичами і громадської думки, і ними захоплюють ся не тільки середні класи суспільства, але й аристократія, завсе готова одначе стати на шлях консервативної опозиції чи реакції, як тільки доходило до здійснення нової плєбейської філософії. Освічене суспільство усіх країн в Європі було хоч би й цілком поверхово, а часом і досить глибоко, зачеплене сим культурним рухом: філософія XVIII в. виходила з меж національного буття, і те, що в ній було загально-людського, було зрозуміле для всіх народів, і до якої-б суспільної класи ні належав чоловік, його — на відомому степені освіти — захоплювало в сій філософії те, що відповідало в загалі запитам кожної розвинutoї особи, як такої. Коли почала ся французська революція, що від самого початку свого набрала характеру привернення чоловікови його натуральних, відвічних, природжених прав, які не знають передавнення, філянтропи, патріоти, філософи і поети усеї Європи повитали сю подію, як нову зірницю кращої будуччини для усеї людськості. Тільки панованне розгнuzданої пристрасти, що йшло поруч із народніми повстаннями, тільки надсилля і злочини террора, тільки невдала проба від разу збудувати державу і суспільство на основах розуму, тільки революційні війни, які, нарешті, перейшли в війни першого цісарства, що позбавила народи їх незалежности, захитали віру в ідеї XVIII ст., вселили в освіченому суспільстві зневіру і виготовили в ньому реакцію проти попереднього захвату. Під впливом тих самих подій і королівська власть реставра-

дійної епохи зрікаєть ся політики просьвітного абсолютизму, стаючи просто до оборони старого ладу.

2. Епоха просьвітного абсолютизму обіймає собою час від вступу на престіл „короля філософа“ Фридриха II (1740) до початку французької революції (1789); се був час, коли королівська власть почала збувати ся виключно надвірноклерикальних впливів і рвати з дворянством і духовенством тісні звязки, запроваджені попередю на некористь іншим класам суспільства, коли вона розпочинає реформи в загальному дусі ідей XVIII ст., узяючи за свій обовязок здійснювати загальне добро (як би неповно і односторонно нї розуміли його в поодиноких випадках). За се півстоліття царствують такі володарі і правлять такі міністри, як Фридрих II у Пруссії, Йосиф II в Австрії, Катерина II в Росії, Густав III у Швеції, Помбаль в Португалії, Тануччі в Неаполі, Аранда, Кампоманес і Олявідес в Іспанії, Струензе в Данії. До сих абсолютних монархів чи всевладних міністрів, прихильників „просьвіти“, можна долучити ще цїсареву Марію Тересу, яка ставила ся ворожо проти духу часу, але заводила реформи в Австрії, далї — польського короля Станіслава Понятовського, який думав через розвиток освіти і реформи уратувати Польщу від загибелі, і нарештї міністра-філософа у Франції, фізіократа Тюрго. Всї вони більш чи менш були правителями по мисли філософів XVIII ст., поки у Франції не почав ся більш радикальний рух Руссо і енциклопедистів, що відкидали всякий абсолютизм тоді, як репрезентанти просьвітного абсолютизму в величезній більшості виявляли, навпаки, цїлковиту недовіру до участі громадських сил в управі. Ся система панувала майже у всіх державах Європи, окрім перш за все, Голляндії і Англії, де попередній розвій здійснив

майже усе, до чого стремів новий рух в інших краях; далі, крім Польщі, в якій королівська власть була безсила, а панувала шляхта і клир, і крім Франції, нарешті, де через особні історичні обставини сю систему не можна було прикласти, і де ті обставини підготували рух, який пішов з низу і, між іншим, узяв напрям проти самого абсолютизму.

На історію просвітнього абсолютизму (та й на історію французької революції) треба до відомого степеня дивити ся, як на відновлення боротьби, яку держава ще в середні віки розпочала проти католицизму і феодалізму, але яка зупинилася в часи загальної реакції в половині XVI до половині XVIII ст. Тільки тепер держава вже не задовольнялася одною політичною сферою, як попереду, а почала ламати і культурно-соціально значінне упривілейованих станів. З другого боку, на сій політиці дав ся знати і вплив нових ідей. Се була власне, перше, ідея абстрактної державности з усіма висновками з природного права держави в приложенню до всього, що засновувало ся на праві історичному, і до поодиноких осіб, о скільки здавало ся неможливим погодити їх змагання й інтереси із державною користю, а друге, ідея природних прав чоловіка в тих сферах життя, котрі держава вважала за можливе дати особистій волі, яку обмежувало напр. кріпацтво або релігійна нетерпимість, тепер узані некористними і для держави, і обидливими для природного права людини.

Повстання просвітнього абсолютизму із протилежних основ старої державности, — яка абсолютно панувала над особою і усувала сили суспільства від участі у власних його справах, — і із просвіти, яка вимагала особистої і суспільної еманципації, і стремління політики, які виходять з різних принципів і інтересів, були причиною

маса суперечностей і неконсеквенцій у самій сій системі і в її приложенню на ділі, але ті самі суперечности ми подибуємо і в історії французької революції, особливо в часи панування якобінців, які також були великі державники і разом із тим виступали під прапором філософії XVIII в. При тім і репрезентанти просвітнього абсолютизму, і якобінці були так само спадковцями старої політичної системи через ту самоволю, на яку дозволяли собі в своїх учинках, через брак в їх діяльності строгої законности (яка все більше і більше виробляла ся в державному життю Англії, в свідомости, в правах і звичаях її людности), через їх неповагу до особистої свободи. Старі звичаї і традиції в тій чи іншій мірі усе проходять у нові напрями, які породжує історичне життя: так се було за часів реформації, так воно лучило ся і в XVIII ст. із просвітним абсолютизмом і з французькою революцією. Тим більш се було можливо, що діячі просвітнього абсолютизму не все були щирі що до нових ідей, не кажучи вже про те, що не все вони й досить уміло заводили в життя сі ідеї, не маючи ні потрібного знання, ні потрібної витривалости, а тим часом покладаючи великі надії на себе і нехтуючи дійсню, непідроблену публичну думку.

Осібности окремих країв і особистих характерів володарів і міністрів надавали великої різnorodности загальній політиці просвітнього абсолютизму: неоднакове було у нього завдання, приміром, в краях католицьких і протестантських. З другого боку, наприклад, Фридрих II, сам філософ і політичний письменник, з боку культурного більш скептик, з боку соціального — консерватор, з боку політичного реаліст і практик, і Йосиф II, філантроп, „революціонер на троні“, ідеаліст і невдачник, теж були несхожі оден на одного, хоча обидва були великі деспоти, обидва

були під впливом ідей просвіти і обидва в через те репрезентантами тої самої системи. Успіх і неуспіх їх починів залежав від їх цілей, завдань, способів і засобів, але скрізь їм випадало працювати в дуже відсталому товаристві, викликаючи проти себе більш або менш сильну і разом, більш чи менш успішну консервативну — аристократичну і клерикальну — опозицію, з якою їм приходило ся бороти звичайними способами, се в не правильною боротьбою між політичними сторонами, які не посягають на обопільні права і свободу (як се стало діяти ся в Англії), а самоволею, нарушеннем законних прав, неповагою до чужої свободи, — все такі явища, котрі бачимо і в французькій революції, як частину сумної спадщини старого ладу.

Розглядаючи реформи просвітного абсолютизму, не можемо не зазначити того загального факту, що в них все таки на першому пляні було зміцненне держави, як суспільства, що обстоює за себе в міжнародній боротьбі, а не загальне добро в розумінню більшого подвигнення і рівномірнішого розкладу народнього добробуту. В середині уся діяльність урядів направлена була на поліпшенне адміністрації і фінансів. Але від адміністративних і фінансових реформ, так само як і від реформ у сфері судівництва, школи, печаті і т. і., які-б вони ні були недосконалі, маючи переважно значінне тільки добрих починів, все-таки виходили або добрі наслідки або їх сподівання і для самих підданих, яких материяльний добробут і духовий розвиток почали уважати за найважнішу державну справу; разом із тим почали вносити і більш гуманности в карне право. В католицьких землях ся політика йшла руку об руку з увільненнем держави і суспільства від тяжких наслідків релігійної реакції, яка панувала в них близько два віки, і вельми значучим в те,

що майже одночасно католицькі володарі Португалії, Франції, Іспанії, Неаполя і Парми виганяють із своїх країв єзуїтів і домагаються від папи знищення самого ордену, і се все в протязі яких чотирнадцяти літ (1759—1773). Багато де в чому католицькі уряди сеї епохи стремлять, не змінюючи ні догми, ні культу, ні церковної організації, досягти для себе і для світського суспільства того, що протестантським краям дала реформація. Епоха просвітнього абсолютизму в католицьких землях є добою давно небувалих боротьб держави з церквою, і ми бачимо тут, як обмежується власть папи, меншає кількість духовенства і монастирів, касують ся привілеї клира, його інквізиційна власть і цензура книжок, секуляризують ся церковна власність, відбирається у духовенства виключне орудування народньою освітою і т. і. Йосиф II в Австрії йшов ще далі, стремлячи повернути попів у державних урядників і навіть поробити зміни в самій католицькій церковній відправі, хоча се вже нарушало принцип релігійної свободи, який Йосиф II уважав за одну з найдорожших своїх ідей (ідея віротерпимости знайшла ще прихильника в особі Фридриха II, який дозволяв у Пруссії кожному спасати ся „по своєму“). Але й французька революція своїми церковними заходами нарушала релігійну свободу, а за часів конвенту держава навіть декретувала нову віру.

В епоху просвітнього абсолютизму держава вперше починає обмежувати соціяльні привілеї феодалної аристократії, хоча серед просвітних деспотів були з сього боку і великі консерватори (Фридрих II); одначе важнійш усього те, що й інтерес держави, яка одержувала головну масу податків із селян, і нові ідеї права і політики вперше примусили в XVIII ст. королівську власть діяльніше вмшати ся в ту сторону соціяльного

феодалізму, якою визначало ся селянське життя. Тоді, як публіцистика ставила селянське питання теоретично, державна власть брала ся до його практичного розв'язання, і особливо сильний вплив у сім разі мала на неї фізіократія. Впрочім, наслідки сеї діяльності держави до кінця епохи були дуже малі, і значно посунула справу наперед лишень французська революція.

Порівнюючи просвітний абсолютизм XVIII ст. з абсолютизмом реакційним, який панував до самої половини філософичного віку, а у Франції до кінця останнього його десятиліття, ми мусимо узнати поступовий характер сього нового явища, скільки-б ні було в ньому самому рис, одержаних у спадщину від епохи реакції, які-б суперечности в нїм не лувались, які-б малі вї були його почини в сфері поліпшення народнього життя і громадської освіти. Важне й те, що самоволі не ставив на степінь принципу навіть такий деспот по вдачі, традиціях і становищу, яким був Фридрих II, бо він виголошував і по часті здійснював у судовому принаймні ладови своєї держави основу законности. Ся основа була вже справді підвалиною внутрішніх відносин Англії і її заморських кольоній, що зробили ся в сі часи великою республікою Сполучених Держав.

3. Королівська власть у Франції ціле століття тримала ся й далі в загалі старої реакційної політики надвірно-клерикального абсолютизму. Тим часом жадна держава в такій мірі не зазнавала внутрішніх суперечностей, як Франція, і нігде не було такої глибокої безодні між громадською свідомістю і громадським ладом, як знову таки в сьому краю. Королівська власть, ступивши тут на шлях соціяльних реформ у дусі культурних ідей, була-б безперечно підтримана з боку інтелігенції і буржуазії, але Бурбони сього не зробили, і в половині XVIII ст. громадський

рух почав набирати характеру вже ворожого королівському абсолютизму. І старі, упривілейовані стани, і ліберальна буржуазія однаково почали бачити в сій власті узурпацію прав нації, і чим більше минало часу і разом із тим все менш і менш було надії на можливість реформи з гори, тим дужче французьке суспільство приймало ся свідомістю кінечности цілковитої політичної реформи. Перед очима Французів була англійська конституція; теорію її дав Монтескє в „дусї законів“, а потім як її зразок, який треба наслідувати, показав ся перед ними образ американської нації, що засновала у себе вільну державу.

В трьох краях західно-європейської культури узяв гору в три неоднакові періоди нової історії політичний протестантизм і втілював ся в відповідні державні форми політичної свободи: перш за все се відбуло ся в Нідерляндах, які відлучили ся від еспанської монархії для утворення самостійної республіки ще при кінці XVI століття; при кінці слідуєчого століття та сама основа узяла гору і в державному життю Англії, завдяки її другій революції; менш ніж сто літ згодом, і англійські колонії в Америці, куди емігранти прийняли вільні інституції батьківщини і розвинули їх далій на основах ідей чільного пуританізму XVII в., відпали від своєї метрополії, яка нарушила їх законні права, і утворили нову республіку Сполучених Держав. В XVIII ст. для Французів Англія й Америка стали краями свободи, до якої вони почали стремити й у себе дома. Ми вже бачили, як англійські філософські і політичні ідеї вплинули на французьку літературу XVIII ст., але треба ще додати, що Французи того часу любили подорожувати в Англію і вславили її внутрішню свободу, а після американської війни за незалежність, в якій самі вони

брали участь, вони перенесли частину своїх політичних симпатій і на нову вільну націю за Атлантийським Океаном.

З самого початку теоретичного відношення до англійської конституції, що має свій початок в XIII віці, ще в XV в. основу її добачали в принципі законности, а останню протиставляли принципови особистої самоволі, про яку вчили правники, зачерпнувши її з римського права. Ідею законности розвивали в XVI віці кальвіністичні письменники, ставлячи закон вище особистої волі правителя. Боротьба, яку англійський парламент в XVII ст. провадив проти стремління Стюартів до абсолютної власти, теж сходила до боротьби за законність проти самоволі. Друга англійська революція затвердила в державному життю краю сей принцип, і в XVIII в. Англія була вже зразковим краєм законности, в порівнянні з краями континенту. Теоретичний розвій державної ідеї на суходолі провадив до тої ідеї, що користування з власти повинно завсе мати легальні форми, і між іншим, власне в цьому зміслі просвітний абсолютизм стремів, напр., дати судови незалежність від адміністрації, хоча нікому ще не приходило на думку піддати саму адміністрацію контролі незалежного суду, як се вже було в Англії. Адміністративні звичаї XVIII в. були цілковитим запереченням законности, та вона в загалі була у зневазі за старого ладу. У Франції були ще судові інституції (парляменти), які стояли на сторожі законности, але се були самі інституції напів-феодалного походження, які обороняли лишень консервативні інтереси і особливо пильно переслідували нові філософічні ідеї. Про те на них дивили ся, як на єдину запоруку законности і єдине обмеження самоволі. Хоча на ділі парламенти являли з себе спадщинне урядництво, якого головні обовязки

були судівницькі, про те вони чинили опозицію урядови і здобули за се популярність. Власне кажучи, перший приклад опору проти королівської власти, який довів до революції, подали як-раз парламенти. В літературі ідея законности теж відгравала замітну ролю, і напр., самі фізіократи, прихильники абсолютизму, уявляли собі його не інакше, як у формах законности, при чім оден із них прямо іменував його *le despotisme légal*. Але найбільш на політичні стремління Французів впливав приклад Англії.

На межі XVII і XVIII ст. закінчив ся розвій англійської конституції через політичні грамоти, з яких останніми були декларація прав з 1689 р. і акт про наслідство престолу з 1701 р.: ними затверджувало ся в Англії панування закону і відповідальність міністрів перед національною репрезентацією. Монтескє зобразив англійську конституцію, як ідеал державного устрою, що найліпше забезпечує законну свободу, і хоча його політична будова і не вповні відповідала дійсним відносинам, ествующим між англійськими державними властями, про те його теорія про се, що свобода горожанина найбільш забезпечуєть ся поділом властей законодавчої, виконавчої і судової між трьома самостійними органами, стала ся *sui generis* політичною доімою.

Ще більше вражінне зробила на Французів американська революція. Кольоністи, що повстали проти метрополії, яка їх утискала, звернули ся до всього цивілізованого світа з урочистою декларацією прав, основуючи свій відпад від Англії на популярних у той час ідеях філософії природного права. Хоча принципи демократичного народовладства ще ранійш були здійснені в життю сих кольоністів, французькому суспільству здавало ся, що Американці вперше виходять із невільничого стану, щоб стати вільним народом на

основі ідей Монтеסקя і Руссо, тим більш, що й справді на сі ідеї покликали ся конституції поодиноких американських держав.

4. Тим часом у Франції на початку королювання Людовика XVI з'явив ся міністер-реформатор із філософів XVIII ст., оден із замітних репрезентантів школи фізіократів, Тюрго, чоловік з івіціятивою і ширшими плянами. Здавало ся, і Франція повинна була стати на шлях просвітнього абсолютизму з тою, одначе, відміною від інших країв, що Тюрго гадав покликати до діяльності і громадські сили у громадській і окружній самоуправі, переконавши ся про незадаість старої бюрократичної централізації. В загалі-ж він замислив багато такого, що здійснила лишень революція. Надвірно-клерикальна опозиція скинула міністра-реформатора, і старий лад вступував далі майже в незміненому стані доти, поки самий уряд не був примушений звернути ся за помічю до усієї нації з цілю вивести державу з сумного становища, до якого довело її довгочасне панованне реакції. Скликанне Людовиком XVI генеральних станів в 1789 р. після майже двохвікової перерви було початком нової епохи в історії Франції, а з нею і усієї Західної Європи, бо французька революція, що почала ся в 1789 р., набрала не тільки місцевого, але й універсального значіння. Історія XIX ст. на Заході Європи, чи історія новітших часів починаєть ся, як з основного свого факту, з французької революції і із впливу, який вона мала на континентальні землі. З того загального погляду, на якому ми стоїмо в сьому нарисі, нам немає чого розводити ся про значінне революції для самої Франції. Зазначимо лишень, що руйнуючи старий лад, революція разом із тим докінчувала справу, розпочату старою монархією, але залишену нею в епоху культурної і політичної реакції, —

справу, за яку брав ся, хоч не так рішучо, як революція, і просьвітний абсолютизм у інших краях, власне справу цілковитої ліквідації середньо-вікового католицько-феодалного устрою, щоб утворити із попередніх станів одну безстанову націю. Правда, від революції з соціального боку виграла тільки одна кляса суспільства (буржуазія), але було-б неправдою запевняти, ніби вона нічого не зробила і для народу. Стара династія, що виявила свою нездатність виконати се завданне дефеодалізації суспільного устрою, сама передавала практичне її розвязанне на руки нації, в якій проявило ся стремління бути в ряді з іншими вільними землями і на взір Англії й Америки здійснити у своїм життю основи особистої і політичної свободи. Одначе узявши на себе виконанне завдання, що лишило ся невиконаним за старої монархії, революція набула в спадщину від попереднього ладу чимало його ідей і засобів після короткого періоду, коли зроблено було пробу здійснити конституційну монархію. На час у Франції заведено республіку, і в ній захопило власть у свої руки сторонництво яacobінців, що на правду лишень відновило самоволю і неповагу до особистої свободи, якими відзначав ся старий лад. Звичаї і обичаї, прищеплені суспільству попереднім ладом, узяли гору над стремлінням до свободи і до законности, тим більш, що внутрішня опозиція консервативних елементів і зовнішня небезпечність із боку антиреволюційної коаліції, витворили konieczність оборони нового горожанського устрою, оснований на демократичній рівности, а се вимагало диктатури. Її ото й захопило спочатку сторонництво яacobінців, яке складало ся з крайніх репрезентативів державного принципу, а потім узяв у свої руки щасливий отаман, який запровадив у краю військовий деспотизм, що нагадував, впрочім,

багатьома своїми рисами політику просвітного абсолютизму. Коли Франція і не досягла здійснення особистої і політичної свободи, і перша її республіка і цїсарство Наполеона I найменш нагадують конституційну Англію і вільну Америку, то з боку соціального Франція перетворила ся в безстанову і демократичну націю, в якій рішучо зникли останні слїда соціального феодалїзму. З сього боку французька революція поступила наперед далїй просвітного абсолютизму, але в тїм самім напрямку, скінчивши справу із становою основою феодалїзму, і зробила пробу випередити навіть Англію з її кермуючими клясами на шляху здійснення ідеалу демократичного суспільства, узявши за взірець нову заатлантичну республіку. Приклад, показаний Французами, став немов пошестю для сусїднїх країв, де демократичні елементи суспільства поробили ся прихильниками Франції і її нового ладу. В останні роки XVIII ст. Франції навіть пощасило організувати кілька демократичних республік із старих монархій чи аристократій і всюда завести свій лад: такі були республіки батавська (Голандія), цїзальпїнська (Льомбардія), лігурійська (Генуя), римська (папський округ), гельветська (Швайцарія), партенопейська (неаполїтанське королівство), не кажучи вже про збільшенне Францією своєї власної території. Консульство і цїсарство Наполеона I, які були для самої Франції наслідком політичної реакції проти демократії, що розпочала ся у Франції, у заграничній політиці й далї відігравали ролю революційної пропаганди, о скільки сприяли розповсюдженню і затвердженню в інших краях французького громадського ладу, основаного на горожанській рівності. Самий конституційний рух був тільки часово затриманий військовим деспотизмом Наполеона, що опарав ся одначе на народній вибір, і коли монархічна конституція

з 1791 р. не вступувала після остаточного свого затвердження і одного цілого року, то в історії Франції вона не була разом із тим і останньою пробою організації влади і свободи на нових основах, які здійснені були в англійському і американському державному устрою і були проголошені політичними письменниками XVIII в. Нарешті, ця конституція була перша не тільки для Франції, але й для усєї Західної Європи, де, як відомо, добою переходу до конституційного ладу була перша половина XIX ст. після упаду цїсарства Наполеона.

З самого початку французька революція виголосила в особній „деклярації“ права чоловіка і горожанина, котру потім поклала була в основу конституції з 1791 р., як поклала в основу і згодом із змінами і додатками конституціям жірондистській (проектові), якобінській з 1793 р. і так званій „III року (1795)“. Ця знаменита деклярація, яка містила в собі основні принципи усього тодішнього законодавства і була проголошувана повсюди, де тільки відбувалися демократичні перевороти при кінці XVIII ст., була формулованнем домагань індивідуалїзму нових часів і пробою вивести увесь громадський і державний устрій із прав особи. Після неї дві нові деклярації з 1793 р. (жірондистська і якобінська) із цих таки прав виводили і обовязки суспільства що до особи, вказавши на потребу пеклування про матеріальний добробут і духовий розвій горожан. Коли від революції найбільш виграв третій стан, то на ті самі права чоловіка і горожанина почав покликати ся в XIX в. і новий „четвертий стан“ у своїй боротьбі за кращі життєві умови. Розуміть ся, така велика подія повинна була сильно захитати усе французьке суспільство і відповідно до вступовання в ньому різних економічних вляс, зачепити соціальні

питання першорядної ваги. Не слід одначе думати, що всі ці питання вперше тільки були зняті в сю епоху або що вони тоді-ж вдоволяючо були розв'язані теоретично, а тим більш — практично: найтрудніші свої завдання XVIII в. в більшості передав наступаючим історичним епохам і передусім XIX століттю, яке вже мало й свою довгу історію.

Історія людськості се життя і рух: дочасні ті форми і напрями, в яких вона відбуваються, дочасні епохи реформ і реакцій, переворотів і застою, дочасні і ролі поодиноких народів у сьому процесі — тривка тільки духова і матеріальна природа людської особи, тривке її стремління до правди і справедливости, котре здійснює культурний і соціальний поступ серед зіпсовань, яким на жаль, неминучо підлягають усі нові історичні явища, і серед противенств, які подибують вони з боку явищ відживаючих, хоча й таких, що стремлять увічнити себе в життю суспільства. Але культурний і соціальний поступ сам у собі містить і умови для поправи зроблених помилок і для недопущення помилок можливих на будуче — але не інакше, як із помічю того досвіду, який дає історичне життя і виясняє історична наука. Для сучасної культурної людськості особливу цінну має досвід чільної його частини — народів Західної Європи і особливо за останні століття їх історії, коли прокинула ся особиста самосвідомість і під її впливом відбули ся духові і суспільні рухи, які виникали з не-свідомих і свідомих стремлень особи до досконалішших культурних і соціальних форм.

ЗМІСТ ПОДИНОКИХ ТОМІВ

„Історії Західної Європи в нові часи“.

Подаємо тут загальний зміст „Історії Західної Європи“ в нові часи з указками на те, яким частинам головню перших трьох її томів відповідають окремі розділи „Філософії культурної і соціальної історії нових часів“. У згаданій в передмові „Підручній книзі нової історії“ радимо звертати ся за справками переважно до загальних характеристик епох із більш описовим (фактичним) характером, як у сій книжці. (Для феодалізму, станової монархії і середньовікового світогляду відсилаємо до „Підручної книжки історії середніх віків“).

Том I. На переломі середніх віків і нових часів.

1) Політичні і соціальні відносини при кінці середніх віків. Західно-європейська історія. — Католицизм і феодалізм. — Культурно-соціальна історія.¹⁾ — Феодальний устрій. — Муніципальне життя. — Станово-репрезентаційні інституції. — Велика хартія. — Повстання парламенту. — Права парламенту. — Королівська власть у Франції. — Політичне роздроблення Німеччини. — Політичні питання за нових часів.²⁾ — Кріпацтво у Франції. — Епоха увільнення французьких селян. — Стан пімецьких селян при кінці середніх віків. — Соціальний устрій Англії. — Церковна земельна власність. — Цеховий устрій промислу. — Початок грошової господарки. — Суспільний характер літератури. — Становище особи в суспільстві.³⁾

¹⁾ Відповідає „вступови“.

²⁾ Сі розділи відповідають розділові II.

³⁾ Подано коротко в розділі I.

2) Культурне становище суспільства при кінці середніх віків. Католицька церква і світська суспільність. — Відносини католицизму до особи. — Політична опозиція проти церкви. — Зародок літературної опозиції проти католицизму.¹⁾ — Середні віки і класична старовина. — Петрарка, як перший гуманіст. — Гуманістичне значіння Бокачіо. — Головні італійські гуманісти. — Ренесанс поза Італією. — Гуманістична подітка. — Гуманістична наука²⁾ — Упадок папства і чернецтва. — Забобони і надуживання релігії. — Нарікання на духовенство в літературі. — Невдача соборної реформи. — Попередники реформації. — Позацерковні сили у справі релігійної реформи. — Суспільне значіння релігійних рухів. — Головні загальні висновки.³⁾

Том II. Історія XVI і XVII віків.

1) Реформаційний рух і католицька реакція. — Студіювання реформаційного періоду. — Політичний стан Німеччини на початку XVI в. — Культурна боротьба і Ульрих фон Гуттен. — Кароль V і його загальноєвропейська політика. — Лютер до відпаду від церкви. — Епоха вориського союму. — Початок релігійної реформації в Німеччині. — Лицарське повстання. — Причини селянської війни. — Селинська війна і її програми. — Сектантство і соціальні рухи. — Німецькі князі і лютеранська реформація. — Причини кальвінізму. — Характер і історичне значіння кальвінізму. — Монархічні реформації з першої половини XVI в. — Народні реформації з другої половини XVI в. — Стріча двох реформацій у Англії. — Принцип протестантизму.⁴⁾ — Загальний погляд на католицьку реакцію. — Орден Єзуїтів. — Культурні наслідки католицької реакції. — Католицька політика, Филип II і Єлисавета англійська. — Нідерляндська революція. — Релігійні війни у Франції і нантський едикт.⁵⁾ — Погляд на економічну історію Західної Європи в XVI ст.

2) Трицятилітня війна, французький абсолютизм і англійська революція. — Політичні протилежності XVI і XVII віків. — Реакція в Німеччині і причини трицятилітньої війни. — Трицятилітня війна. — Заведення абсолютизму у Франції. — Організаційна робота французької монархії. — Тюдори і парламент. — Політика Стюартів і боротьба Якова I з парламентом. — Кароль I, Стреффорд

¹⁾ В загальї подано в III розділі.

²⁾ Покладено в основу IV розділу.

³⁾ і ⁴⁾ кінець I тому і початок II подані коротко в двох розділах — V і VI.

⁵⁾ На другій половині II тому переважно оснований увесь VII розділ.

і Льюд. — Довгий парламент, кавалери і круглоголові. — Виступ індепендентів. — Запровадження республіки в Англії. — Історична роля Олівера Кромвеля. — Політика і соціальна історія англійської республіки. — „Вік Людовика XIV“. — Характер, ідеї і політичне поступовання Людовика XIV. — Урядова система Людовика XIV. — Зовнішня політика Людовика XIV.¹⁾ — Реставрація Стюартів — Вільгельм оранський і друга англійська революція. — Англійські релігійні і політичні ідеї.

Том III. Історія XVIII століття.

1) Старий лад і нові ідеї. — Студіювання історії XVIII в. — Суть „старого ладу“. — Період королівського абсолютизму. — Останні феодальних інституцій. — Англійський парламент в XVIII в. — Особиста і громадська свобода в XVIII в. — Аристократія і буржуазія в XVIII в. — Селянські відносини у XVIII в. — Розпад цехової організації. — Зв'язок „старого ладу“ із зовнішньою політикою²⁾ — Жерело і загальний характер „просвіти“ XVIII в. — Життя і ідеї Вольтера. — Монтескє і його політична теорія. — Руссо, його характер і ідеї. — Дідро і енциклопедисти. — Політичні науки і суспільні ідеї XVIII в. — Відносини публіцистики XVIII в. до народу — „Просвіта“ XVIII в. поза Францією.³⁾

2) Освічений абсолютизм і французька революція. — Загальний характер освіченого абсолютизму. — Краї освіченого абсолютизму і його репрезентанти. — Фридрих II і пруська політика. — Виховання і характер Фридриха II. — Політичні ідеї і урядова діяльність Фридриха II. — Марія Тереса і Йосиф II. — Йосифінізм і консервативна опозиція. — Реформи у сфері адміністрації, фінансів, суду і культурного життя. — Державна власть і католицька церква в другій половині XVIII в. — Реформи у сфері станових відносин і селянського життя. — Місцеве і європейське значіння революції. — Королювання Людовика XV. — Тюрко і невдача з його реформами. — Франція на передодні революції. — Сліяння генеральних станів і накази 1789 р. — Перші місяці революції. — Монархія і нація в рр. 1789—91. — Принципи індивідуальної свободи і народовладства в законодавстві конституанти. — Зреформованне громадського устрою Франції в епоху революції. — Перехід Франції до республіки. — Жирондисти і Якобінці. — Боротьба

1) На другій половині II тому переважно оснований увесь VII розділ.

2) Відповідає розділові VIII.

3) Разом із „англійськими релігійними і політичними ідеями“ (при кінці II тому) є основою IX розділу.

сторонництв у конвенті і терор. — Законодавство конвенту. — Зовнішні перемоги і внутрішній безсмієль Франції в епоху директорії.¹⁾

Том IV. Перша третина XIX століття.

1) Вступ. — Історія XIX століття і її студіювання. — Вплив французької революції на Європу. — Наслідки революції що до внутрішнього життя Франції.

2) Епоха консульства і цїсарства. — Наполеонівська епоха і її історіографія. — Наполеон до р. 1799—18 бржмера і наполеонівська конституція. — Внутрішня політика консульства і цїсарства. — Пановання Франції в Європі за Наполеона I. — Внутрішні зміни в західно-європейських державах за часів Наполеона I. — Розпад старого ладу і проба реформ у Прусії. — Зовнішня і внутрішня опозиція проти цїсарства Наполеона I. — Упадок цїсарства „сто днів“ і віденський конгрес.

3) Епоха реставрації. — Жерело і характер реакційних стремлень епохи. — Загальна характеристика лібералізму в епоху реставрації. — Святий союз, південно-романські революції і конгреси. — Перемога партикуляризму і реакції в Німеччині. — Реставрація і запровадження конституційної монархії у Франції. — Реакційна політика у Франції в епоху реставрації. — Боротьба французького лібералізму проти реакції. — Жерело англійської реакції з кінця XVIII і початку XIX століття. — Реакція і боротьба за свободу в Англії до 1830 р.

4) Соціально-історія першої третини XIX століття. — Головний зміст соціально-історії XIX в. і її студіювання. — Селянське питання з першої третини XIX в. — Зміни в промисловому житті Західної Європи при кінці XVIII і на початку XIX ст. — Капіталізм, пролетаріат, наперяз і початок робітницького питання. — Економічні теорії епохи у звязку з моральними і політичними науками. — Соціально-науки з першої третини XIX століття.

Том V. Середина XIX століття.

1) Липнева революція. — Загальний погляд на стан Західної Європи перед липневою революцією. — Липнева революція. — Вплив липневої революції на Європу. — Парламентська реформа в Англії. — Пановання буржуазії після 1830 р.

¹⁾ Друга половина III тому містить у собі фактичний матеріал розділу X.

2) Трицяті і сорокові роки. — Боротьба з революцією у Франції в трицяті роки. — Зовнішня політика липневої монархії — Реакція трицятих років у Німеччині. — Загальний нарис політичних, соціальних і національних рухів у трицяті і сорокові роки. — Англійське законодавство трицятих і сорокових років. — Чартистський рух в Англії. — Французький лібералізм із часів липневої монархії. — Французький соціалізм і комунізм із часів липневої монархії. — Ідеї і настрої французької демократії в часів липневої монархії. — Німецький літературний і філософський радикалізм трицятих і сорокових років. — Німецькі економічні і соціальні науки трицятих і сорокових років. — Славянське відродження, панславізм і месіанізм

3) Революція 1848 року. — Стан Західної Європи на передодні 1848 р. — Міністерство Ліво і лютова революція. — Початок другої республіки і червневі дні. — Німецька революція в 1848 р. і французький парламент. — Упадок німецької революції і кінець французького парламенту. — Славянська, угорська й італійська революції. — Французька конституція в 1848 р. і грудневий переворот.

4) П'ядесяті і шістдесяті роки. — Загальна реакція в п'ядесяті роки. — Панування Наполеона III в Європі і у Франції. — Об'єднання Італії. — Об'єднання Німеччини. — Англія до другої парламентської реформи. — Селянські реформи в половині XIX в. — Соціальний рух у п'ядесяті і шістдесяті роки. — Умовий переворот в половині XIX століття.

Загальна література.

До орієнтування в загальному ході зах. европ. історії можуть служити: Гізо: „Історія цивілізації в Європі“. Фріман: „Загальний нарис історії Європи“. Лявісс: „Загальний погляд на політичну історію Європи“.

Подрібніший виклад подій і явищ нової історії можна знайти в відповідних томах великих німецьких всесвітніх історій Шльоссера, Беккера і Вебера — остання найповніша і найновіша; новій історії в ній посвячені т. X—XV. — Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen Онкена є збірником поодиноких творів цілої низки німецьких істориків. Є ще подібне німецьке видання, в якому нова історія (в трьох томах) написана Філіпаоном („G. der neueren Zeit“). Flathe: „G. der neuesten Zeit“ 3 томи в „Allg. Weltgeschichte“ Berlin. Grote. У французькій мові виходить збірна „Історія Європи з IV ст.“ під ред. Лявісса і Рамбо. Філософічний і з'єдинений оглядом загальних явищ історичний твір Льорана (Laurent): Etudes sur l'histoire de l'humanité містить в своїх останніх томах (почавши від VIII-ого) нову історію. Окремо кладемо „Історичну географію Європи“ Фрімана.

Є ще так звані історії культури: Kolb: *Geschichte der menschlichen Kultur*, Hellwald: *Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung*, Henne am Rhyn: *Die Culturgeschichte der Neuzeit*, Carriere: *Die Kunst im Zusammenhang der Cultur-entwicklung*. Окремим типом є нові французькі підручники історії цивілізації.

Французька історія подана в отсех творах: Duruy: *Histoire de France*. A. Rambaud: *Histoire de la civilisation française*. Англійська історія в творі: Green: *Hist. du peuple anglais* з англ. Париж 1889. Німецька історія в творах: Nitzsch: *G. des deutschen Volkes* (до 1555 р.); Bruno Gebhardt (у спілці з кількома вченими): *Handb. d. deutschen Gesch.*; Lamprecht: *Deutsche Geschichte*. В англійській мові є ціла низка історій поодиноких народів під загальним заголовком: *History of nations*.

Література до поодиноких розділів.

Вступний розділ (ст. 7—37): Історія Європи перехідної епохи від середніх віків до нових містить ся в творі: Fr. Kortum — K. A. von Reichlin-Meldegg, *Geschichte Europa's im Uebergange vom Mittelalter zur Neuzeit*. Та праця (два томи) може служити доповненням до нашого огляду, бо містить в собі заграничну політичну історію від середини XV до XVI ст. (менше-більше до реформації), історію відкриття і завойовань поза границями Європи від відкриття Америки до завойовання Мексика і Перу, а також історію просвітних штук й окремих наук тої епохи (крім короткого нарису „відродження наук при помочи класичних занять“ і досить великого нарису реформаційної епохи), т. є таких предметів, які виходять з плану нашого огляду і за якими, між иншим, див. Peschel, *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen*; Falkenstein, *Geschichte der Buchdruckerkunst*; Poppe, *Geschichte der Erfindungen*. Крім того звертаю увагу на 9 т. *Weltgeschichte* Ранке.

I. Нарис соціальних відносин у нові часи (ст. 38—52): Загальна праця по історії знесення кріпацтва: Sugenheim, *Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und HÖrigkeit in Europa*. Історія соціальних відносин у Франції: літературу див. Кар'єв'єв, *Очеркъ исторіи французскихъ крестьянъ съ древнѣйшихъ временъ до 1789 г.* Історія соціальних відносин в Німеччині: Maurer, *Geschichte der Fronhöhe, der Bauerhufe und der Hofverfassung in Deut-*

schland; його Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland; його Einleitung zur Geschichte der Markt-Hof- Dorf- und Stadtverfassung und der öffentl. Gewalt; Lamprecht, Deutsches Wirthschaftsleben im Mittelalter. Історія соціальних відносин в Англії: Ashley (Ешлі), Introduction to english economic history and theory; Nasse, Ueber die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen d. XVI J. in England; М. Ковалевскій, Общественный строй Англіи въ концѣ среднихъ вѣковъ; Th. Rogers, A. history of agriculture and prices in England, його Six centuries of work and wages: the history of english labour; Ochenkowski, Englands wirthschaftliche Entwicklung im Ausgange des Mittelalters. Церковна земельна власність: Laurent, L' église et la féodalité (VII т. його Etudes sur l' histoire de l' humanité); Guérard, Polyptique de l' abbé Irminon (упо-ложено); E. Hatch, Growth of Church institutions; Ratzinger, Geschichte der kirchlichen Armenpflege. Цеховий устрій промислу: Levasseur, Histoire des classes ouvrières en France; Faigniez, Historie de l' industrie à Paris aux XII—XIII s.; Wilda, Das Gildenwesen im Mittelalter; Neuberg, Zunftgerichtsbarkeit und Zunftverfassung in der Zeit von XIII bis XVI Jahrh.; Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht; Schanz, Gesellschaftverbände; Schmol-ler, Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe; Strass- burger Tucher- und Weber-Zunft; Ch. Gross. The gild merchant; I. Malet Lambert, Two thousand years of gild life. Початок грошового господарства: Behr, Geschichte des Welthandels; Falke, Die Geschichte des deutschen Handels; Pigeanneau, Histoire du commerce de la France; Gross, Gilda Mercatoria; Schauz, Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters.

II. Політичний устрій в нові часи (ст. 53—65):
Муниципальне життя: A. Thierry, Essai sur la formation et les progrès du tiers état; Luchaire, Les

communes françaises à l' époque des Capétiens directs; Désmolins, Mouvement communal et municipal au moyen âge; Maurer, Einleitung zur Geschichte der Markt- Hof- Dorf und Stadtverfassung im Mittelalter und der öffentlichen Gewalt; Moro Geschichte der Städteverfassung im Mittelalter; Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters; R. Sohm, Die Entstehung des deutschen Städtewesens; Hegel, Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter; Hegel, Geschichte der Städteverfassung in Italien. Станово-репрезентативні інституції: Guizot, Histoire des origines du gouvernement représentatif; A. Thierry, Essai sur l'histoire du tiers état; Picot, Histoire des états généraux; Unger, Geschichte der deutschen Landstände. Історія англійського парламенту: Stubbs, The constitutional history of England; Gneist, Englische Verfassungsgeschichte; E. Freeman (Фріман), The growth of the English constitution; Stubbs, History of the English constitution. Королівська власть у Франції: Luchaire, Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens; Giraud-Teulon, Royauté et bourgeoisie; Chéruel, Hist. de l'administration monarchique en France. Політичне роздроблення Німеччини: Höfler, Kaiserthum und Papsthum; Ficker, Das deutsche Kaiserreich in seinen universalen und nationalen Beziehungen; Janssen, Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters.

III. Середньовіковий світогляд (ст. 66 — 78). Католицька церква і світська суспільність: Laurent, L'empire et la papauté (VI том Études sur l'histoire de l'humanité); L'église et la féodalité (VII том); La réforme (VIII том); Eicken, Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung; Friedberg, Die mittelalterlichen Lehren über das Verhältniss von Staat und Kirche; Janet, Histoire de la science politique dans rapports avec la mo-

rale; Reuter, Geschichte der religiösen Aufklärung im Mittelalter; Hauréau, Histoire de la philosophie scolastique. Крім того історія церкви Неандера, Гізелера, Гаренбаха, Бавра (Christliche Kirche des Mittelalters) і дуже гарне компендіум Шмідта Précis de l'histoire de l'église d'Occident pendant le moyen âge. Політична опозиція против церкви: крім творів, що були наведені при інших розділах див.; Riezler, Die literarischen Widersacher der Päpste zur Zeit Ludwig der Baiern.

IV. Суть гуманістичного руху (ст. 79—90). Середні віки і класична старовина: I. Burckhardt, Die Kultur der Renaissance in Italien; Symonds, Renaissance in Italy; Geiger, Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland (в колекції Онкена); Zeller, Italie et Renaissance; Körting, Die Anfänge der Renaissance-Literatur in Italien. Ренесанс поза Італією: Geiger, Renais. u. Human. in Italien u. Deutschland; Hagen, Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter; Bursian, Geschichte der classischen Philologie in Deutschland; Michelet, La Renaissance; Müntz, La renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII; Egger, L'héllenisme en France; I. Szujski, Odrodzenie i reformacja w Polsce. Гуманістична політика: Див. загальні праці по історії політичних наук. В праці Роберта Моля Geschichte und Litteratur der Staatswissenschaften подана „die Machiavelli-Litteratur“. Крім того див. Villari ed i suoi tempi; Tommasini, La vita e gli scritti di N. Machiavelli. Про Тома Мора праці Mackintosh'a, Thommes'a, Каутського й ин. Розбір „Утопії“ Тома Мора в численних працях по історії соціальних наук; див. пр. в виданню „Die Geschichte des Socialismus in Einzeldarstellungen (т. I: Die Vorläufer des neueren Socialismus, де про „Утопію“ див. статю Каутського). Гуманістична наука: Історія духового розвою — до

того головню на науковому ґрунті — була темою декількох звісних праць, пр. I. W. Draper, *History of the intellectual development of Europe*; його *History of the conflicts between religion and science* (в український переклад М. Павлика); Lecky, *History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe*; Cournot, *Considérations sur la marche des idées et des événements dans les temps modernes*.

V—VI. Культурне значінне релігійної реформації (ст. 91—107); **соціяльна і політична сторона реформації** (ст. 108—125). Упадок папства і чернецтва: Haas, *Geschichte der Päpste*; Lanfrey, *Histoire politique des papes*; Rocquain, *La papauté au moyen âge*; Wattenbach, *Geschichte des röm. Papstthums*; Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*; L. Ranke, *Die römischen Päpste*; Creighton, *A history of the papacy during the period of the reformation*. До історії великого розлому нова праця Gayet, *Le grand schisme d'Occident*. Забобони і надуживанне релігії: *La réforme*; Raoul Rosières, *Recherches critiques sur l'histoire religieuse de la France*; Baissac, *Histoire du diable*; A. Maury, *Les legendes pieuses au moyen âge*. Нарікання на духовенство в літературі: Диви передовсім ріжні історії літератури. Крім того: Lenient, *La satire en France au moyen âge*. Невлача соборної реформи: Hefele, *Conciliengeschichte*; Zimmermann, *Die kirchlichen Verfassungskämpfe im XV Jahrhundert*; Hübler, *Die Constanzer Reformation und die Concordate von 1418*; Petrucelli della Gatina, *Histoire diplomatique des conclaves*; Bess, *I. Gerson und die kirchenpolitischen Parteien Frankreichs vor dem Consil zu Pisa*; Koetzschke, *Ruprecht von der Pfalz und das Consil zu Pisa*; Stuhr, *Die Organisation und Geschäftsordnung des Pisener und Constanzer Concils*. Крім того, праця про Жерсона (Schwab'a), Лі (Tschalckert'a), Клеманжа

(Müntz) й ин. Попередники реформації: K. Müller, Die Waldenser; Ullmann, Reformatoren vor der Reformation; Keller, Die Reformation und die älteren Reformparteien; Lechler, Johann von Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation; Budensieg, Wiclif und seine Zeit; R. L. Poole, Wycliffe and movements for reform; Jordan, Die Vorläufer des Hussitentums; Krummel, Geschichte der böhmischen Reformation; Bezold, Geschichte des Hussitentums; Denis, Huss et la guerre des hussites; Loserth, Huss und Wiclif; Noack, Die christliche Mystik; Böhringer, Die deutschen Mystiker; W. Preger, Ueber die Verfassung der französischen Waldenser; Palacky, Ueber die Beziehungen und das Verhältniß der Waldenser zu den Secten in Böhmen; Jundt, Histoire du panthéisme populaire au moyen âge et au XVI siècle; Les amis de Dieu au XIV siècle; Hecker-Hirsch, Die grossen Volkskrankheiten des Mittelalter; Delprat, Die Bruderschaft des gemeinsamen Lebens; Bonnet-Maury, Gerard de Groot, un précurseur de la réforme au XIV siècle; Laurent, La Réforme. Позацерковні сили в справі релігійної реформи: За головними фактами, що належать сюди, див. в різних творах, що відносять ся до церковних справ, а спеціально праці, де розбирається ся інтерес світської суспільности до реформ, нпр. Dietz, Die politische Stellung der deutschen Städte (1421 - 1431) mit besonderer Berücksichtigung ihrer Beteiligung an der Reformbestrebungen dieser Zeit. Суспільне значіння релігійних рухів: див. до історії Чехії Паляцкоґо, Тожка, Гайслера й ин. Праці до історії гуситства подані висше при розд. Попередники реформації. Реформаційний період. Загальна література: Häusser, Geschichte des Zeitalters der Reformation; Fisher, The Reformation; Gieseler, Lehrbuch der Kirchengeschichte т. III з виписками з жерел; Baur, Kirchengeschichte, т. IV; Hagenbach, Reformationsge-

schichte; Henke, Neuere Kirchengeschichte; Merle d' Aubigne, Histoire de la réformation au temps de Calvin; Herzog, Real-Encyclopedie für protestantische Theologie; M. Carriere, Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit; Rossmann, La réforme в VII томі; Laurent, Etudes sur l'histoire de l'humanité, а також дальший IX т. про релігійні війни (Les guerres de religion). В збірнику історичних монографій Онкена історія реформації виложена по краям. В Allgemeine Weltgeschichte von Th. Flathe, G. Herzberg, F. Justi, J. Pflung Hartlung und M. Philippson історії реформаційного періоду посвячені VII і перша половина VIII тома, написані Філіпсоном. Див. також збірник статей п. в. Maurenbrecher, Studien und Skizzen zur Geschichte der Reformationszeit. Німеччина і нім. Швайцарія: Ranke, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation; Hagen, Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter; Bezold, Geschichte der deutschen Reformation (в колекції Онкена); Egelhaaf, Deutsche Geschichte im XVI Jahrhundert bis zum Ausburger Religionsfrieden. Скандинавські краї: Dalhmann, Geschichte von Dänemark; Geijer, Schwedische Geschichte; Weidling, Schwedische Geschichte im Zeitalter der Reformation; Knös, Darstellung der schwedischen Kirchenverfassung. Англія: Macaulay (Маколей), History of England from the accession of James II; Ranke, Englische Geschichte vornehmlich im XVI und XVII Jahrhundert; Weber, Geschichte der Reformation von Grossbritannien; Watson, History of England from the fall of Wolsey to the death of Elisabeth; його History of the Church of England from the abolition of the roman jurisdiction; Hunt (Гент), History of the religions thought in England from the reformation і популярні виклади Мауреубрехера п. в. England im Reformationszeitalter; дальше: V. Dorean, Ori-

gines du schisme d' Angleterre; F. A. Gasquet and E. Bishop, Edward VI and the book of Common Prayer. Франція: крім поодиноких відділів в загальних працях Сімонді, Мішль, Анрі Мартена, Дареста, а також енциклопедії Haag, La France protestante також De-Felice, Histoire des protestants en France; Anquez, Histoire des assemblées politiques des réformés de France; Puaux, Histoire de la réforme française; Perrens, L' église et l' état en France sous le règne de Henri IV et la régence de Marie de Medicis; Coignet, La réforme française avant les guerres civiles; Aguesseau, Histoire de l' établissement du protestantisme en France. Крім того: Ranke, Französische Geschichte vornehmlich im XVI und XVII Jahrhundert; Soldan, Geschichte des Protestantismus in Frankreich i von Pollenz, Geschichte des französischen Calvinismus. Шотландія: Burton, The history of Scotland; Rudolff, Geschichte der Reformation in Schotland. Нідерланди: Hoop Scheffer, Geschichte der niederl. Reformation. Польща: Н. Кар'єв'є, Очерк'є исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польш'є; Н. Любович'є, Исторія реформаціи въ Польш'є; його Начало католической реакціи и упадок'є реформаціи въ Польш'є; докладніша література подана в Кар'єва, Вопрос'є о религіозной реформаціи XVI в. въ Р'єчи Посполитой. Чехія й Угорщина: Крім праць про гуситський рух в XV ст., вичислених висше при розд. Попередники реформаціи див.: Gindely, Geschichte der böhmischen Brüder; Czerwenka, Geschichte der evangelischen Kirche in Böhmen; Dénis, Fin de l' indépendance bohême; Linberderger, Geschichte des Evangeliums in Ungarn; Balogh, Geschichte der ungar.-protestantischen Kirche. Південно-романські краї: M' Crie, History of the progress and oppression of the reformation in Italy; його History of the reformation in Spain; Comba, Storia della riforma in Italia; Cantu, Gli

eretici d'Italia; Erdmann, Die Reformation und ihre Märtyrer in Italien; Wilkens, Geschichte des spanischen Protestantismus. Політичний стан Німеччини на поч. XVI ст.: пор. розділи: Політичне роздроблення Німеччини, Стан німецьких селян при кінці середніх віків, Церковна земельна власність, Суспільний характер літератури, Головні італійські гуманісти і Позацерковні сили в справі релігійної реформи. Література по історії реформації в Німеччині подана висше. Тут покажемо праці про стан Німеччини перед реформацією: Höfler, Politische Reforbewegung in Deutschland im XV Jahrhundert; Gotheim, Politische und religiöse Volksbewegungen vor der Reformation; Ullmann, Kaiser Maximilian I; R. Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger, Geldcapital und Creditverkehr im XVI Jahrhundert. Культурна боротьба й Ульріх фон Гуттен: пор. розд. Ренесанс поза Італією, Нарікання на духовенство в літературі і Позацерковні сили в справі релігійної реформи. Праці по історії німецького гуманізму: Geiger, Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland; Kampschulte, Geschichte der Universität Erfurt; Geiger, Reuchlin; Durand de Laur, Erasme, précurseur et initiateur d'esprit moderne; Strauss, Ulrich von Hutten. Кароль V і його загально-європейська політика: Крім праць по історії реформації в Німеччині, див. дві праці Migné, Charles Quint i Rivalité de Charles V et François I; Pichot, Charles V; Baumgarten, Geschichte Karls V (новійша праця); K. Fischer, Geschichte der auswärtigen Politik und Diplomatie im Reformations-Zeitalter (1485—1556). Лютер до відпаду від церкви: Jürgens, Luthers Leben; Köstlin, M. Luther, sein Leben und seine Schriften; Kolde, M. Luther Kuhn, Luther, sa vie et son oeuvre; Seidemann, Die Leipziger Disputation; Th. Wiedemann, Dr. Johannes Eck; Lemme, Die drei grossen Reformationsschriften Luthers von Jahre 1520. Епоха вормського сойму: Для історії суспільного пробудження

в Німеччині коло 1521 року див. August Baur, Deutschland in den Jahren 1517—1525 betrachtet im Lichte gleichzeitiger anonymer und pseudonymer deutscher Volks- und Flugschriften; Jörg, Deutschland in der Revolutionsperiode (1521—26). Сторонники Лютра: Jäger, Andreas Bodenstein von Karlstadt; Schmidt, Melancton; Hartfelder, Melancton. В 1897 р. з нагоди тристалитнього ювілею Меланктона вийшли про нього праці Wilson'a, Deane (оба англ.), Kauffman'a, Haupt'a й ин. Початок релігійної реформації в Німеччині: Th. Kolde, Friedrich der Weise und die Anfänge der Reformation. Праці по історії сектантства: Erbkaun, Geschichte der protestantischen Sekten im Zeitalter der Reformation. Революційний анабаптизм: L. Keller, Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster i Ein Apostel der Wiedertäufer; Cornelius, Geschichte des münsterischen Aufruhrs; Trechsel, Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin; Seidemann, Thomas Münzer; O. Merx, Thomas Münzer und Heinrich Pfeifer. Лицарське повстання: Ulmann, Franz von Sickingen. Причини селянської війни: див. Стан німецьких селян при кінці середніх віків. Дальше: Wachsmuth, Der deutsche Bauernkrieg; Dietrich, Der Bauernkrieg; Weil, Der Bauernkrieg; Engels, Der deutsche Bauernkrieg; W. Falkenheiner, Philipp der Grossmüthige im Bauernkriege; A. Stern, Ueber die zwölf Artikel der Bauern und einige andere Aktenstücke aus der Bewegung von 1525. Зі загальних істориків особливо багато дає Egelhaaf, Deutsche Geschichte im XVI Jahrhundert bis zum Ausburger Religionsfrieden. Сектантство і соціальні рухи: крім праць поданих в розд. Початок релігійної реформації в Німеччині і Причини селянської війни, див.: Stern, Die Socialisten der Reformationszeit; Karl Kautsky, Die Vorläufer des neueren Socialismus (I Bd., I Th., III Abschnitt: Der Kommunismus im Mittelalter und im Zeitalter der Reformation. Той

твір є частиною видання *Geschichte des Socialismus im Einzeldarstellungen*. Німецькі княві і лютеранська реформація: Lippert, *Die Reformation im Kirche, Sitte und Schule der Oberpfalz*; Erichson, *Das Marburger Religionsgespräch*; Heyd, *Herzog U. von Württemberg*; J. Wille, *Philipp von Hessen und die Restitution Ulrichs von Württemberg*; Moses, *Die Religionsverhandlungen zu Hagenau und Worms, 1540 - 41*; Vetter, *Die Religionsverhandlungen auf dem Reichstage zu Regensburg, 1541*; Varrentrapp, *Hermann von Wied und sein Reformationsversuch*; W. Maurenbrecher, *Karl V und die deutschen Protestanten, 1545 - 1555*; Béutel, *Ueber den Ursprung des Ausburger Interims*. Цвингліянська реформація: Швайцарська (німецька) реформація обговорюєть ся часто в творах, що посвячені реформації в Німеччині, а то тому, що оба ті краї були звязані між собою спільною мовою і культурою. Крім того в загальних історіях поодиноких міст (нпр. Bluntschli, *Geschichte der Republik Zürich*), а передовсім в біографіях Цвинглі. Крім того див. Escher, *Die Glaubensparteien in der Eidgenossenschaft*; A. Baur, *Zwinglis Theologie, ihr Werden und ihr System*; Usteri, *Zwingli und Erasmus*. Причини Кальвінізму: Georg Weber, *Geschichtliche Darstellung des Calvinismus im Verhältniss zum Staat in Genf und Frankreich*; Roger, *Histoire du peuple de Genève depuis la réforme*; Kampfschulte, *Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf* (одна з ліпших праць, одначе не скінчена). Див. також: Schmidt, *Leben der Väter der reformirten Kirche*; Chenevière, Farel, Froment, Viret; Jacquemot, Viret, *réformateur de Lausanne*. Для історії реформації в Женеві до Кальвіна див. Pietschker, *Die lutherische Reformation in Genf*. Характер й історичне значінне Кальвінізму: Tollin, *Lehrsystem M. Servets i Characterbild M. Servets*; R. Willis, *Servetus and Calvin*. Про Кастеліона: Mähly, S. *Castellio, ein biografischer*

Versuch nach Quellen; И. В. Лучицкій, Проповѣдникъ религіозной терпимости въ XVII вѣкѣ. Монархічні реформації в першої половини XVI в.: Праці по історії скандинавської й англійської реформації подані при розд. Студіювання реформаційного періоду. Зазначимо тут ще новішу працю D. Hague, The church of England before the Reformation. Про секуляризацію Прусів див. новішу працю: Kolberg, Die Einführung der Reformation im Ordenslande Preussen. Із багатотомового твору Fryxell-a (Berättelser ur svenska historien) та частина, що відносить ся до пановання Густава Вази, перекладена по німецьки Екендальом (Fryxell, Gustav Wasas Leben). Народні реформації з другої половини XVI в.: Для Шотляндії крім праць, поданих в розд. Студіювання реформаційного періоду, див. Lorimer, Precursors of Knox; Brandes, John. Knox. Стріча двох реформацій в Англії: Tutler, England under the reigns of Edward VI and Mary; Frère, The Marian reaction in its relations to english clergy. Для епохи Єлисавети Англійської див.: Marcks, Königin Elisabeth von England; Philippson, Westeuropa im Zeitalter von Philipp II, Elisabeth u. Heinrich IV; Wright, Elisabeth and her times; Beesly Edw. Spencer, Queen Elisabeth. Принципи протестантизму: пор. розд. Політична опозиція против церкви, де говорить ся про взаїмне відношення гуманізму і реформації. Багато культурних появ, що належать до того розділу, обговорені крім в загальних працях також в історіях релігії, філософії і політичних наук. Крім того: Jules Jolly, Histoire du mouvement intellectuel au XVI siècle et pendant la première partie du XVII; D. Nisard, Renaissance et Réforme; Чичеринъ, Історія політичнихъ ученій; D. Janet, Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale; Franck, Réformateurs et publicistes de l'Europe; Weill, Les théories sur le pouvoir royal en France pendant les guerres de religion; O. Gierke, J. Althusius und

die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien; Freumann, Die Monarchomachen; Lecky, History of the rise and influence of the Spirit of rationalism in Europe. Для соціянізму див.: Fock, Der Socianismus; Trechsel, Die protestantischen Antitrinitarier; Кар'євъ, Очеркъ реформаціоннаго движенія въ Польшѣ.

VII. Культурна і політична реакція (с. 126—142).
Загальний погляд на католицьку реакцію: По історії католицької реакції загально див. Maugentbrecher, Geschichte der katholischen Reformation; Philippson, Les origines du catholicisme moderne. La contrerévolution religieuse. Важні також праці по історії папства: Ranke, Die römischen Päpste; Brosch, Geschichte des Kirchenstaats (в збірнику Геерена, Уккерта і Гізебрехта). До історії тридентського збору: Sickel, Zur Geschichte des Concils von Trient; Maunier, Etude historique sur le Concile de Trente. До історії інквізиції: Liorente, Histoire critique de l'inquisition d'Espagne. Орден Єзуїтів: Baumgarten, Ignatius von Loyola; Cretineau-Joly, Histoire de la compagnie de Jesus; Huber, Der Jesuiten-Orden nach seiner Verfassung und Doctrin, Wirksamkeit und Geschichte charakterisirt; Sugenheim, Geschichte der Jesuiten in Deutschland; Moraczewski, Jezuci w Polsce. Про єзуїтську педагогію і політичні науки взагалі див.: Ranke, Die Idee der Volkssouveränität in den Schriften der Jesuiten; Michael, Die Jesuiten und der Tyrannenmord; R. Krebs, Die politische Publicistik der Jesuiten und ihrer Gegner in den letzten Jahrzehnten vor d. Ausbruch des dreissigjährigen Krieges; Baumgarten, Das Schulwesen der Jesuiten; Muczkowski, Szkoły jezuitckie. Католицька політика, Филип II і Єлисавета англійська: Ranke, Die Osmanen und die spanische Monarchie im XVI und XVII Jahrhundert; Philippson, Westeuropa im Zeitalter von Philipp II; Forneron, Histoire de Philippo II; Ranke, Don Carlos.

Нідерландська революція: Wenzelburger, Geschichte der Niederlande (в Geschichte der europäischen Staaten Геерена, Уккерта і Гізебрехта); Freeman, History of the federal government; Holzwarth, Der Abfall der Niederlande; Rahlenbeck, L'inquisition et la réforme en Belgique. Релігійні війни у Франції і нантський едикт: Крім літератури по історії реформації у Франції див.: Lacretelle, Hist. de France pendant les guerres civiles; Bouillé, Hist. des ducs des Guises; E. Bersier, Coligny avant les guerres civiles; Schaeffer, Les huguenots du XVI siècle; Baumgarten, Vor der Bartholomaeusnacht; H. While, Massacre of St. Bartholomew preceded by a narrative of the religions wars; Labitte, De la démocratie chez les prédicateurs de la Ligne. Генеральні стани: A. Thierry, Essai sur l'histoire du tiers état; Picot, Histoire des états généraux. Погляд на економічну історію Західної Європи в XVI ст.: Ehrenberg. Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Kreditverkehr im XVI Jahrhundert. 1896. I B. Die Geldmächte des XVI Jahrhunderts. II B. Die Weltbörsen und Finanzkrisen des XVI Jahrhunderts (Книжка Еренберга — одна з капітальніших праць по економічній історії нових часів). Реакція в Німеччині і причини трицятлітньої війни: Ranke, Zur deutschen Geschichte vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg; Ritter, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreissigjährigen Krieges; Bucholtz, Geschichte der Regierung Ferdinands I; Maurenbrecher, Maximilian II und die deutsche Reformation; Gindety, Rudolf II und seine Zeit; Heppе, Geschichte des deutschen Protestantismus; його Die Restauration des Katholicismus in Fulda, auf dem Eichsfelde und in Würzburg; Callinich, Kampf und Untergang des Melanchtonismus in Sachsen; Göschel, Die Concordienformel nach Geschichte, Lehre und Bedeutung. До історії кінця XVI і початку XVII ст. див.: Muffat,

Die Verhandlungen der protestantischen Fürsten in den Jahren 1590 und 1591 zur Gründung einer Union; M. Ritter, Geschichte der deutschen Union von den Vorbereitungen des Bundes bis zum Tode Kaisers Rudolfs II; Hurter, Geschichte Kaisers Ferdinands II und seiner Eltern; Egloffstein, Der Reichstag zu Regensburg im Jahre 1608; Peschek, Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Трицятьлітня війна: Див. загальні історії Австрії Krones'a, Huber'a, Leger'a й ин. Спеціальна література по історії трицятьлітньої війни взагалі дуже багата нпр.: Barthold, Geschichte des grossen deutsch. Krieges; M. Ritter, Deutsch. Geschichte im Zeitalt. der Gegenreform. und des dreissigjähr. Kr.; Droysen, Das Zeitalt. des d. Krieges (в „Weltgeschichte“ Оукена); Charvériat, Histoire de la guerre de Trente ans. Крім того є багато праць біографічного і монографічного характеру; одно т. зв. „валенштайпське питання“ має цілу спеціальну літературу (нпр. Ranke, Förster, Aretin, Dudik, Hurter, Hunziker, Gindely, Hildebrandt й ин.). Питання про те, чи були у Валенштайна тільки одні честилюбні змагання, чи ширші цілі, а також чи він вкінці зрадив цісаря, чи протинно, цісарь поступив із ним, як чоловік невдячний, до нині ділить учених на два табори; одні рішають те питання в першому змісті (Gindely), другі в другому (Ranke). Знавець епохи Гінделі порівнює заходи коло того питання з роботою мітичного Сізіфа. Заведення абсолютизму у Франції: для загальної характеристики абсолютної монархії див.: Laurent, La politique royale (XI том його Etudes sur l'histoire de l'humanité); Ferrari, Histoire de la raison d'état; Koser, Die Epochen der absoluten Monarchie (Hist. Zeitschrift Зібеля за 1889 р.). Для епохи Гайнриха IV крім літератури, поданої при ровд. Студіювання реформ. періоду і Релігійні війни у Франції і вантський едикт див.: Michelet, Henri IV et Richelieu; Philippson, Heinrich IV und Philipp III.

Begründung der französischen Uebergewichts in Europa. Епоха Рішеле вступлена в літературі багатьома працями нпр.: D'Avenel, Richelieu et la monarchie absolue; Hanotaux, Le cardinal de Richelieu; Perkins, France under Richelieu and Mazarin. Крім того: Debidour, La Fronde angevine; Caffarel, La Fronde en Provence. Тюдори і парламент: Ashley, The history economic of England; Hallam, Constitutional history of England from the accession of Henri VII to the death of George II. По історії англійської революції: A. Stern, Geschichte der Revolution in England; Forster, Statesmen of the Commonwealth. Праці по історії англійської релігії в ту епоху: Fletcher, The history of the revival and progress of Independency in England; Weingarten, Die Revolutionskirchen Englands; Waddington, Congregational history. Політика Стюартів і боротьба Якова I в парламентом: Gardiner, History of England from the ascension of James I Довгий парламент, кавалери і круглоголові: Forster, The great remonstrance; його Arrest of the five membres by Charles I; Warburton, Memoirs of Prince Rupert and the Cavaliers. Виступ індепендентів: див. розд. Тюдори і парламент. Крім того: Forster, Oliver Cromwell; Brosch, Oliva Cromwell und die puritanische Revolution; A. Stern, John Milton und seine Zeit; Masson, The life of John Milton. Політична і соціяльна історія англійської республіки: Guizot, Histoire de la république d'Angleterre et de Cromwell; A. Bisset, History of the Commonwealth in England from the death of Charles I to the expulsion of the long parliament by Cromwell. „Вік Людовика XIV“: A. Thierry, Essai sur l'histoire et la formation et des progrès du tiers état (розд. IX і X). Урядова система Людовика XIV: Chéruel, De l'administration de Louis XIV; Clément, La gouvernement de Louis XIV; його La police sous Louis XIV; Hecht, Colberts

politische und volkswirthschaftliche Grundanschauungen; Michaud, Louis XIV et Innocent XI; Tabarand, Histoire critique de l'assemblée général du chergé de France en 1682; Weiss, Histoire des réfugiés protestants de France. Зовнішня політика Людовика XIV: Laurent, La politique royale; Waldteufel, La politique étrangère de Louis XIV; Valfrey, La diplomatie française au XVII siècle; Scheichl, Leopold I und die österreichische Politik während des Revolutionskrieges; Н. Peter, Der Krieg des grossen Kurfürsten gegen Frankreich; De Piérape, Hist. de la réunion de la Franche-Comté à la France; Courcy, La coalition de 1701 contre de France.

VIII. Старий державний і суспільний лад (ст. 143—155). Студіювання історії XVIII в.: Крім великих всесвітніх історій Шльоссера, Беккера і Вебера і колективної Allgemeine Weltgeschichte, де нова історія оброблена Філіппсоном див.: Hettner, Literaturgeschichte des XVIII Jahrhunderts; Hallam, Introduction to the literature of Europe in the XVI, XVII and XVIII centuries; Laurent, La philosophie du siècle et le christianisme; Lechler, Geschichte des englischen Deismus; Barni, Histoire des idées morales et politiques en France au XVIII siècle; Faguet, Dix — huitième siècle; Rocquain L'esprit révolutionnaire avant la révolution; Aubertin, L'esprit public au XVIII siècle; Biedermann, Deutschland im XVIII J. (властиво друга половина праці п. з. Deutschlands geistige, sittliche und gesellige Zustände im XVIII Jahrhundert); Gosse, History of the literature of the eighteenth century; Lecky, History of the rise and influence of the spirit of the rationalism in Europe; Limanowski, Historya ruchu społecznego w XVIII stuleciu; Stephen, History of english thought in the XVIII-th century; A. Michel, L'idée de l'état; Espinas, La philosophie sociale du XVIII siècle et la révolution française і цілий ряд інших праць, що подані при поодиноких

розділах. Крім того: Oncken, Das Zeitalter Friedrichs des Grossen (в його колекції), особливо розділи Despotismus und Aufklärung і Der reformirende Despotismus; Sorel, L'Europe et la révolution française; P. Janet, Philosophie de la révolution française; Lorenz Stein, Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich; Geisser, Geschichte der französischen Revolution; Chassin, Le génie de la révolution; Champion, Esprit de la révolution française; Laurent, Etudes sur l'hist. de l'humanité (т. XIII—XV); Oncken, Das Zeitalter der Revolution, des Kaiserreiches und der Befreiungskriege; Rambaud, Histoire de la révolution; його Histoire de la civilisation contemporaine; Stephens, History of french revolution. Дальшу бібліографію французької революції див. Карѣвѣ, Крестьяне и крестьянский вопросъ во Франціи въ послѣдней четверти XVIII в. Суть „старого ладу“: крім праць Токвіля, Тена, Сореля й ин. гарним компендіум внутрішніх відносин у Франції за останнього півторастоліття перед революцією в другий том книжки A. Rambaud, Histoire de la civilisation française. Пор. Kautsky, Die Classengegensätze von 1789. Для Німеччини особливо важні праці: Hanser, Deutschland nach dem dreissig-jährigen Kriege; Perthes, Das deutsche Staatsleben vor der Revolution; Biedermann, Deutschlands geistige, sittliche und gesellige Zustände im XVIII Jahrhundert. Для Іспанії: Desclevises du Dezert, L'Espagne sous l'ancien régime. Зі загальних нарисів розкладу старої Польщі вазначу вступ книжки „Послѣдніе годы Рѣчи Посполитой“ Костомарова, книжку von der Brüggens'a — Polens Auflösung, а також Карѣвѣ, Историческій очеркъ польскаго сейма. Період королівського абсолютизму: Laurent, La politique royale (X том його Etudes sur l'histoire de l'humanité посвячений головню зовнішній політиці). Література до історії Франції й Іспанії в епоху заведення абсолютизму подана висше. Тут ходить головню про

Данію, Швецію, Пруси, Австрію й Угорщину. По заг. історії Австрії див. праці Mailath'a, Mayer'a, Cronos'a, Huber'a, Leger, а також Biedermann, *Geschichte der oesterrichischen Gesammt-Staatsidee*. Особливо багата й великої ваги література по історії Прусів: Stenzel, *Geschichte des preussischen Staates* (в збірнику Герена й Уккерта); Ranke, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*; Droysen, *Geschichte der preussischen Politik*; Eberty, *Geschichte des preussischen Staats*; Philippson, *Geschichte des preussischen Staatswesens*; Lavisse, *Etudes sur l'histoire de Prusse*; Waddington, *L'acquisition de la couronne royale de Prusse par les Hohenzollern*; Cavaignac, *Formation de la Prusse contemporaine*; Fix, *Die Territorialgeschichte des preussischen Staates*; Schmolter, *Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirthschaftsgeschichte besonders des preussischen Staates im XVII und XVIII Jahrh.*; A. Tryxell, *Gesch. Karls XII* (переклад зі шведського). Історія Данії — Allen'a (є французький переклад). Останки феодальних інституцій: Simonnet, *Les parlements sous l'ancienne monarchie*; Aubert, *Le parlement de Paris*; див. історії місцевих парламентів: Floquet і Lainz (Нормандія), Des Marches (Бургундія), Pillot (Фляндрія), Em. Michel (Мец), Brives-Cazes (Бордо) й ин. Історія французького права: Laferrière, Paul Viollet, A. Gautier, Glasson, H. Beaune (*Droit coutumier*), Warnkönig und Stein (*Franz. Staats- und Rechtsgeschichte*). Англійський парламент: Lecky, *History of England in the XVIII century* (нім. пер. Löwe); Mahon, *History of England, 1713 — 1783*; Erskine May, *Constitutional history of England, 1760 — 1860*; Alpheus Todd, *Parliamentary government in England* (нім. перекл Assmann). Крім того: Schaumann, *Geschichte der Erwerbung der Krone Gross Britaniens von Seiten des Hauses Hannover*. Особиста і громадська свобода в XVIII ст.: факти, про які згадуєть ся в тому

розділі обговорені в правничій літературі (т. є. в літературі права державного, міжнародного, церковного, поліційного, громадського й ин.). Крім того: Hatin, Histoire de la presse en France; Grant, New-papers press; Fox-Bourne, English new-papers; Duboc, Geschichte der englischen Presse; Sachse, Anfänge der Bücherzensur in Deutschland. Аристократія і буржуазія в XVIII ст.: Perrens, La democratie en France au moyen âge; Giraud-Teulon, La royauté et la bourgeoisie; Bardoux, La bourgeoisie française; Ch. Loandre, La noblesse sous l'ancienne monarchie; Cunningham, The growth of english industrie and commerce; Levi, History of british commerce. Селянські відносини в XVIII ст.: Maine, Des causes de la décadence de la propriété féodale en France et en Angleterre; Н. Карѣвъ, Крестьяне и крестьянскій вопросъ во Франціи въ послѣдней четверти XVIII в.; Babeau, La vie rurale dans l'ancienne France; A. de Calonne, La vie agricole sous l'ancien régime dans le nord de la France; Knapp, Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Lardarbeiter in den älteren Theilen Preussens; K. Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren, Schlesien; Prothero, Pioneers and Progress of english farmers; K. Marx, Das Kapital; В Мякотинъ, Крестьянскій вопросъ въ Польшѣ въ эпоху раздѣловъ; T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za St. Augusta. Розпад цехової організації: Levasseur, Histoire des classes ouvrières en France; Babeau, Les artisans et les bourgeois d'autrefois; Funck-Brentano, La question ouvrière sous l'ancien régime; Martin Saint-Léon, Histoire des corporations de métiers depuis leur origine jusqu'à leur suppression en 1791; A. des Cilleuls, Histoire et régime de la grande industrie en France aux XVII et XVIII siècles; Clément Histoire du systeme protecteur en France depuis Colbert. Зв'язок „старого ладу“ з во-

внїшньою політкою: Laurent, La politique royale; Sorel, L'Europe et la revolution française; Himly, Histoire de la formation des états de l'Europe centrale; Broglie, Le secret du roi; його Frédéric II et Louis XV.

IX. Характеристика просьвіти XVIII ст. (ст. 156—172). Жерело і загальний характер „просьвіти“ XVIII ст.: Загальна література подана при розділі Студіювання історії XVIII ст. Крім того: Picavet, Les idéologues; Th. Jouffroy, Le droit naturel; Faguet, Dix-huitième siècle; E. Scherer, Études sur la littérature au XVIII siècle; Julian Schmidt, Geschichte der französischen Litteratur seit Ludwig XVI. Життя й ідеї Вольтера: Morley, Voltaire; Strauss, Voltaire; Desnoiresterres, Voltaire et la société au XVIII siècle (4 томи); його Voltaire et J. J. Rousseau; E. Saigey, Les sciences au XVIII siècle. Physique de Voltaire; також G. Bengesco, Voltaire, bibliographie des ses oeuvres і Quérard, Bibliographie Voltairienne. Монтеסקе і його політична теорія: Sorel, Montesquieu; J. Schvarcza, Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Râthe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen und Schweden; J. Janssen, Montesquieus Theorie von der Dreitheilung der Gewalten im Staate auf ihre Quelle zurückgeführt. Руссо, його характер й ідеї: Moreau, Jean-Jacques Rousseau et le siècle philosophie; Saint-Marc Girardin. J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages; Bockerhoff, Rousseau's Leben und Werke; Höfding, J. J. Rousseau und seine Philosophie; Fr. Haymann, J. J. Rousseau's Sozialphilosophie; M. Liepmann, Die Rechtsphilosophie des J. J. Rousseau. Дідро й Енциклопедисти: Крім праць поданих вище (особливо Lange, Geschichte des Materialismus) див.: Cousin, Philosophie sensualiste au XVIII s.; Duprat, Les encyclopédistes; Morley, Diderot et les encyclopédistes; K. Rosenkranz, Diderots Leben und Werke; Scherer, Diderot; Bertrand,

D'Alembert. Політичні науки і суспільні ідеї XVIII ст.: Barni, Histoire des idées morales et politiques en France au XVIII siècle; Henry Michel, L'idée de l'Etat. Essai critique sur l'histoire des théories sociales et politiques en France depuis la révolution (широкий вступ про XVIII ст., де між иньшим обговорюють ся і фізіократи); Beudant, Le droit individuel et l'état; W. Guerrier, L'abbé de Mally, moraliste et politique. Etude sur la doctrine morale du jacobinisme puritain et sur le développement de l'esprit au XVII siècle; Dühring, Kritische Geschichte der Nationaloekonomik und des Socialismus. Крім того є богата література по історії політичної економії у Франції в XVIII ст.; Horn, L'économie politique avant les physiocrates; Kellner, Zur Geschichte der Physiocratie; Lavergue, Les économistes français du XVIII s. До історії соціальних наук, крім загальних праць по історії політичної економії, див.: Sudre, Histoire du communisme; Villegardelle, Histoire des idées sociales avant la révolution française; Le Faure, Le socialisme pendant la révolution française; Graham, Socialism new and old; A. Lichtenberg, Le socialisme au XVIII siècle; Ludwig Stein, Die sociale Frage im Lichte der Philosophie; Gumpowicz, Socialismus und Rechtsstaat. Про розвій історичної науки у Франції: G. Monod, Du progrès des études historiques en France depuis le XVI siècle (в Revue historique, т. I), а про історичні погляди XVIII ст.: A. Thierry, Considérations sur l'histoire de France. Відносини публіцистики XVIII ст. до народа: Sugenheim, Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa; Lorenz Stein. Die Entwähnung in Deutschland, Frankreich und England; Н. Карѣвъ, Крестьяне и крестьянскій вопросъ въ Польшѣ въ эпоху раздѣловъ; Knapp, Die Bauernbefreiung in den ältesten Theilen Preussens. Англійські релігійні і політичні ідеї: Hallam, Introduction to the literature of Eu-

rope in the XVI. XVII and XVIII centuries; Laurent, La philosophie du XVIII siècle et le christianisme; Lechler, Geschichte des englischen Deismus; Gross, History of the literature of XVIII century. „Просьвіта“ XVIII ст. поза Францією: до історії впливу Франції на Європу взагалі див. Honegger, Kritische Geschichte der französischen Kultureinflüsse in den letzten Jahrhunderten; Rambaud (в II томі розділ *Eclat de la civilisation française en XVIII siècle*), Sorel і ин. Про французьку літературу поза границями Франції: Sayous, *Hist. de la littérature à l'étranger depuis le commencement du XVII siècle. — Le dix-huitième siècle à l'étranger.* До історії культури і літератури XVIII ст. в Англії і Німеччині див. подані висше праці Геттнера, Стефена, Бідермана й ин. (пор. розділ *Студіювання історії XVIII ст.*) а також: Bruno Bauer, *Geschichte der Politik, Cultur und Aufklärung des XVIII Jahrhunderts*; W. Scherer, *Geschichte der deutschen Literatur*; Zeller, *Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz*; J. Schmidt, *Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland*

Х. Осьвічений абсолютизм і французька революція (ст. 173 : 190). Нові праці для історії Німеччини в ту епоху: Wenck, *Deutschland vor hundert Jahren (Politische Meinungen und Stimmungen bei Ausbruch der Revolutionszeit)*; Levy-Brühl, *L'Allemagne depuis Leibnitz.* Краї осьвіченого абсолютизму і його репрезентанти: Geffroy, *Gustave III et la cour de France*; De Nervo, *Gustave III et Anckarström* і ин.; K. Wittich, *Struensee*; Schäfer, *Geschichte von Portugal* (т. V); John Smith, *Memoirs of the Marquis of Pombal*; Dahr, *Pombal, sein Charakter und seine Politik, 1891.* Фридрих II і пруська політика: Reimann, *Neuere Geschichte des preussischen Staates vom Hubertsburger Frieden bis zum Wiener Congress* (доведена до смерти Фридриха II). Література про самого Фридриха II дуже

велика; всьо, що було писано про нього до 1886 р. (соті роковини його смерті), вичислено в книжці М. Baumgarten, Die Literatur des In- und Auslandes über Friedrich des Grossen. В останніх роках вийшли важніші праці: Koser, Friedrich der Grosse, als Kronprinz; Lavissee, La jeunesse du grand Frédéric; K. Bleibtreu, Fr. der Gr. und die Revolution. Політичні ідеї й урядова діяльність Фридриха II: Oeuvres de Frédéric le Grand в тридцяти томах (1846—1857). Beheim-Schwarzbach, Friedrich der Grosse als Gründer deutscher Colonien in dem im Jahre 1772 erworbenen Landen; Stadelmann, Fr. d. Gr. in seiner Thätigkeit für den Landbau Preussens; Seidel, Fr. d. Gr. und Volksschule; Ring, Asiatische Handelskompanien Fr. d. Gr.; Schmoller, Die Einführung der frau. Regie. Державної діяльності Фридриха Великого також праці по історії пруської адміністрації, права, фінансів і ин. Фридриха II як письменника студіювали: Preuss. Fr. d. Gr. als Schriftsteller; Biedermann, Fr. d. Gr. und sein Verhältniss zur Entwicklung des deutschen Geisteslebens; Merken, Friedrichs des Grossen Philosophie, Religion und Moral; Schulthess, Friedrich und Voltaire in ihren persönlichen und litterarischen Wechselverhältnisse. Марія Тереса і Йосиф II: для епохи Марії Тереси особливо багато зробив Arneth, автор десяти-томової історії її пановання і видавець переписки її й її дітей; також Wolf (Geschichtliche Bilder aus Oesterreich II Bd.: Aus dem Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. — Hist. Skizzen aus Oesterreich-Ungarn. — Aus dem Hof-Leben Maria-Theresias's. — Oesterreich unter Maria-Theresia, Joseph und Leopold — та остання в колекції Онкена). До історії Йосифа II див. монографії Meynert'a, A. Beer'a, S. Brunner'a, Ritter'a, Jäger'a й ин. Столітні роковини смерті Йосифа II оживили дещо інтерес до його пановання і викликали декілька невеликих праць про нього, з яких найціннішою є

„Josephina“ проф. Вольфа. Йосифінізм і консервативна опозиція: Kroner, Ungarn unter Maria-Theresia und Joseph II; Ziglauer, Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen in der Zeit Josefs II und Leopolds II; O. Lorenz, Joseph II und die belgische Revolution; J. Delplace, Joseph II et la révolution belge; Hock und Biedermann, Der oesterreichische Staatsrath: Lustkandl, Die Josephinischen Ideen und ihr Erfolg; Ritter, Kaiser Joseph II und seine kirch. Reformen; A. Wolf, Die Aufhebung der Klöster in Innerrösterreich. Державна власть і католицька церква в другій половині XVIII ст.: Huber, Der Jesuitenorden; Crétineau-Joly, Clément XIV et les Jésuites. Панованне Людовика XV: Lemontey, Histoire de la Régence et de la minorité de Louis XV; Thiers, Histoire de Law; Daire, Economistes financiers au XVIII siècle; A. Jobez, La France sous Louis XV. Тюрго і невдача з його реформами: Droz, Hist. du règne de Louis XVI; Semichon Les réformes sous Louis XVI; Lavergne, Les assemblées provinciales sous Louis XVI; D'Hugues, Essai sur l'administration de Turgot dans la généralité de Limoges; Bathie, Turgot philosophe, économiste et administrateur; Feilbogen, Smith und Turgot. Франція на передодні революції: крім праць Токвіля, Тена, Сореля й ин., поданих вище, і Карвева, Крестьяне и крестьяне вопросъ во Франціи въ послѣдней четверти XVIII в., див. Boiteau, Etat de la France en 1789; Raudot, La France avant la révolution; Pisard, La France en 1789; Babeau, La village sous l'ancien régime; його Paris en 1789; його Le parlement de Paris à Troye en 1787; Sepet, Préliminaires de la Révolution; Stourm, Les finances de l'ancien régime et de la révolution; A. Vührer, Histoire de la dette publique en France. Скликання генеральних станів і накази 1789 р.: Laurent et Mavidal, Archives parlementaires; Armand Brette, Recueil de documents relatifs à la

convocation des états généraux de 1789; A. Richard, La bibliographie des cahiers de doléances de 1789; Chassin, La génie de la révolution; Poncin, Les cahiers de 1789. Перші місяці революції: див. розд. Студіювання історії XVIII ст. Крім того: Carnot, La révolution française, résumé historique; Rambaud, Histoire de la révolution française; Paul Janet, Centenaire de 1789. Hist. de la révolution française; Bloss, Geschichte der französischen Revolution; E. Champion, Esprit de la révolution française; Feugère, La révolution française et la critique contemporaine; B. Robidou, Histoire du clergé pendant la révolution française; Gazier, Études sur l'histoire religieuse de la révolution française; Ravaisson, Les archives de la Bastille; Funck-Brentano, Legendes et archives de la Bastille; G. Bord, La prise de la Bastille et les conséquences de cet événement dans les provinces. Монархія і нація в 1789—1791 pp.: Zinkeisen, Der Jakobiner-Klub. Ein Beitrag zur Geschichte der Parteien und der politischen Sitten im Revolutionszeitalter; Taine, La révolution (т. II п. в. La conquête jacobine); F. A. Aulard, La société des Jacobins; Chalamel, Hist. de la liberté de presse en France depuis 1789; Gallois, Hist. des journaux de la Révolution; Champfleury, Histoire de la caricature en France pendant la Révolution; Lambert, Les fédérations en Franche-Comté et la fête de la révolution du 14 juillet 1790. Принципи індивідуальної свободи і народовладства в законодавстві конституанти: Rambaud, Hist. de la civil. contemp.; Ferneuil, Les principes de 1789 et la science sociale; Faustin Hélie, Les constitutions de la France; Duvergier de Hauranne, Histoire du gouvernement parlementaire; Chalamel, Histoire de la liberté en France depuis 1789; A. Bardoux, La bourgeoisie française; Doniol, La féodalité et la révolution française; L. Sciout, Histoire de la constitution civile du clergé et de la persécution révolu-

tionnaire (4 томи); Pressensé, L'église et la révolution française; Gazier, Études sur l'histoire religieuse de la révolution française. Жирондисти й Якобінці: Крім згаданих вище праць Лямартіна, Вателя, Жирардо, Добана, Тена й ин. див.: Mortimer-Fernaux, Histoire de la Terreur; Flery, Les grands terroristes. Carrier à Nantes; A. Schmidt, Tableaux de la révolution française. — Recueil des actes du comité du salut public etc. (під ред. Оляра); Compardon, Histoire du tribunal révolutionnaire; його La révolution du 31 mai et le fédéralisme de 1793 ou la France vaincue par la commune de Paris; його La Terreur; його Représentats du peuple en mission et la justice révolutionnaire; dans les départemens en l'an II; Eugène Despois, Le vandalisme révolutionnaire (знятте в Конвенту закиду вандалізму); J. Eckart, Figuren und Ansichten der Pariser Schreckenszeit (1792 bis 1794); Lorenz Stein, Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich; Le Faure, Le socialisme pendant la révolution française; E. Jäger, Die französ. Revolution und die sociale Bewegung. Боротьба партій в конвенті і терор: Chevremont, Jean-Paul Marat; Piazzoli, Marat, l'amico del popolo e la rivoluzione; Robinet, Danton homme d'état; Hamel, Histoire de Robespierre. Знамениті характеристики всіх трьох діячів див. Taine, La Révolution. Зовнішні перемоги і внутрішня безсильність Франції в епоху директорії: Michelet, Histoire du XIX siècle (т. I Директорія); D'Héricault, La révolution de thermidor; Thibaudeau, Histoire de la Convention et du Directoire; Barante, Histoire du Directoire; Thureau-Dangin, Royalistes et républicains (тут важна перша частина: La question de monarchie ou de république du 9 thermidor au 18 brumaire); L. Sciout, Le Directoire; Ferraz, Histoire de la philosophie pendant la révolution.

ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ.

стр.:	замість:	має бути:
3. 10.	рядок з долу: „та“,	її
3. 9.	” ” ”її“	та
13. 12.	” з гори: перед „sui“ додати: що був	
23. 18.	” з долу: в замітних з з—их	
26. 5.	” ” перед „се“ додати: а у свідомости ці-	лих его кляс
26. 2.	” ” стремління	с—є
31. 4.	” ” перед „розв'язано“ додати: щоб	
36. 14.	” ” фактом	ф—ам
40. 20.	” ” „духовенство“	феодалізм
53. 4.	” ” „Уставами“	установами (= ін- ституціями)
56. 16.	” ” „своє корисне“	своєкорисне
58. 7.	” ” „принцип“	принципат
59. 20.	” ” „організація“	організація
61. 4.	” з гори: „ перебувала“	перебувала
68. 18.	” з долу: індеферентизмом	індіферентизмом
72. 6.	” з гори: „в плоді“	плодом
74. 3.	” ” по „чоловіком“	додати: , і
80. 8.	” з долу: „сполученого“	сп—ою
85. 11.	” з гори: } „папства“	панства
87. 15.	” з долу: }	
88. 18.	” ” „зробила“	зробило
89. 6.	” ” } „почуття“	п—є
90. 1.	” з гори: }	
98. 2.	” ” „до“	що до
102. 11.	” з долу: „XVII—XVIII“	XII—XIII
109. 9.	” з гори: „відносин“	відносини
113. 6.	” ” „таме“	саме
137. 14.	” ” „виявило“	виявила
150. 17.	” ” „його“	її
165. 13.	” з долу: „Вважаючи“	З огляду
170. 2.	” ” „протилегний“	протилегних

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки :

В першій серії :

Ціна в коронівій вал.

1. С. Ковалів. Девертир і иньші оповіданя . . .	1.60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1.60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповіданя .	1.40	„
4. Гю де Мопсан. Дика пані і иньші оповіданя	1.30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1.40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповіданя .	1.60	„
7. Бнут Гамсун. Голод, роман	2.20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1.60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1.60	„
10. Уїлліам Шекспір. Гамлет, принц данський	1.80	„
11. Генрик Понтоннідан. Із хат. Оповіданя . . .	1.40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповіданя	1.20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1.60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1.60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1.40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди	1.40	„
17. В. Короленко. Судний день	1.20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1.60	„
19. К. Гуцков. Уривль Аюста	1.40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1.80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1.60	„
22. Панас Мирний. Моровенко	0.90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1.60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2.00	„
25. В. Оркан. Сказаний свѣт, драма	1.00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1.60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1.60	„
28. Л. Толстой. Відродженя, (3 томи)	3.60	„
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поевий . . .	1.60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1.80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1.60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1.80	„
33. Е. Тимченко. Калевала	3.00	„
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповіданя .	1.40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1.60	„
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1.40	„
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії . . .	1.60	„
38. Уїлліам Шекспір. Ромео і Джульета	1.80	„
39. К. Сроковський. Оповіданя	1.40	„
40. А. Кримський. Пальмове гилля, (3.00) . . .	2.00	„

41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2:00	К.
42. Гю де Мопасан. Горля і інші оповідання	1:30	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповідання	2:00	"
44. Уїлліям Шекспір. Король Лір	1:80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3:00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1:20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1:20) К. опр.	1:60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру.	1:40	"
49. М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2:00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1:40	"
51. С. Ковалів Рыболови.	2:00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1:60)	2:00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3:00	"
54. Е. Ярошинська. Перекинъчики	2:60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3:00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1:50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3:00	"
58. М. Вовчок Народні оповідання Т. II. (1.60)	2:00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов.	2:50	"
60. М. Дерлиня. Композитор і інші опов.	2:00	"
61. Ю. Заєр. Легенди.	2:40	"
62. А. Чехов. Змора і инь. опов.	2:40	"
63. Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инь. опов.	1:80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2:00	"
65. А. Чайковский. Оповідання.	2:00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповідання т. III.	3:80	"
67—68. І. Левицький. Хмари.	4:80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь	6:00	"
71. О. Маковей. Оповідання	3:00	"
72. І. Франко. На лоні природи.	3:60	"
73. Кароль Кавцкі. Народність і її початки (0 60)	1:00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах. (0:50)	0:90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини. (1:50)	1:90	"
76. Ш. Сеньобо. Австрія в XIX століттю (0:80)	1:20	"
77. В. Будзиновський. Хлопська посідість (2:00)	2:40	"
78. К. Флямарион. Про небо (2:00)	2:40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1:80	"
80. С. Степняк. Підземна Росія (3 00)	3:40	"
81. Адріян. Аграрний процес у Добростанах (1:00)	1:40	"
82. Г. Тен. Фільософія штуки (1:00)	1:40	"
83. Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4 00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм. (1:30)	1:70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	2:30	"
86. В. Стефаник. Мое слово, оповідання	4:00	"
87. Ж. Масперо. Старинна історія схід. народів т. I.	2:80	"
88. М. Коцюбинський. У грішний світ	2:00	"
89. М. Барсєв. Фільософія культурної й соціальної історії XIX ст.	2:80	"

90. **О. Кобилянська.** До світа. Новелі і нариси 2·80 К.
91. **О. Авдикович.** Моя популярність 2·60 „
92. **Е. Фрас.** Нарис теології (друкуєть ся).
-

Приготовляють ся до друку або друкують ся :
І. Франко, Воа Constrictor; Шіпер, Історія Жидів;
Б. Лепкий, Оповідання; Стороженко, Історія середновічних
літератур; Рамбо, Історія французької революції; Вундт,
Проблеми філософії.

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій
серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за бро-
шуровані примірники.

Крім того можна набувати в Видавничій
Спілці отсі видані окремо, або набуті твори :

1. **АКОРДИ**, антологія української поезії від
смерти Шевченка до найновіших часів під ред. д-ра
Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панкевича, люксове
виданє, по ціні 6, 7·50, 8, 8·50 і 10 кор.

2. **Петербурська Академія Наук** у справі внесе-
ня заборони українського слова 0 60 К.

3. **А. Кримський.** Андрій Лаговський, повість 3·00 К.

4. **М. Яцків:** Огні горять — 2·50 кор.

У другій серії przygotowляють ся до друку: П. Він-
терниц, Що знаємо про Індотерманів; Куліш, Листи з ху-
тора; Тен, Нариси; Бесіди про часи козацькі.

Адреса : Львів, ул. Чарнецького, ч. 26.

Widener Library

3 2044 098 621 147